

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	28
'Aho	Tusite 18 Sune 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue,

Polisi & Tāmate Afi

Hon. Siaosi Sovaleni

'Eiki Tokoni Palēmia,

'Eiki Minisitā Lao & Pilisone

Hon. Samiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hū Mai

Hon. Tiofilusi Tiueti

'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Hon. Dr. Siale 'Akau'ola

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika
& Potungāue Takimamata

Hon. Dr. Viliami Lātū 'Eiki

Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Lord Vaea

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea,

Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (*MEIDECC*)

Hon. Fekita 'Utoikamanu

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā

Hon. Lord Fohe

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Tevita Fatafehi Puloka

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Dr. 'Aisake Valu Eke

Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu

Dulcie Elaine Tei

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Paula Piveni Piukala

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Johnny Grattan Vaea Taione

Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu

Kapelieli Lanumata

Fakafofonga Kakai 11, 'Eua

Dr. Taniela Liku'ohihifo

Fusimālohi

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 28/2024 FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

**'Aho: Tusite 18 Sune, 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2023
		KOMITI KAKATO:
Fika 05	:	Lao Fika 6/2024: Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2024/25 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2024 Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2025 Fakamatala Patiseti 2024/2025 Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2024/2025 - 2026/2027 Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga
Fika 06	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga.....	9
Lotu.....	9
Ui ‘a e Fale	9
Poaki	9
Ui ‘a e Fale	9
Fie kaungā mamahi Fale Alea mo e ongo ngāue fakapule’anga na’e mālōlō lolotonga faifatongia.....	10
Kole Palēmia fakakau mo e Tokoni <i>CEO</i> Potungāue Toutai ne tōtau lolotonga faifatongia ‘i tu’apule’anga	10
Tohi fakahū mai ‘aki Fakamatala Pā’anga Pule’anga 2022/23.....	10
Pālōti ‘o tali tukuhifo Fakamatala Pa’anga Pule’anga ki he Komiti Kakato.....	11
Me’a Sea Komiti	12
Fehu’ia ‘Eua 11 Pule’anga pe ‘oku kau 30 miliona ponite hono fakapa’anga e Patiseti	12
Tali Pule’anga ‘oku fakapa’anga Patiseti mei he founga tānaki angamaheni & ‘ikai kau ai ha ponite 30 miliona	13
Tokanga ‘Eua 11 ki he tu’usi Patiseti ki he ngaahi tokoni fakavāhenga	14
Tali Pule’anga ne fai faka’amú ke holoki pa’anga tokoni \$400000 fakavāhenga ‘i he Patiseti.....	15
Tokanga ‘Eua 11 ‘ikai fakaivia he Patiseti ngaahi kautaha sosaieti sivile	15
Tui ‘Eua 11 ‘ikai hā mahino fatongia Komisoni Kau Ngāue Fakapule’anga (<i>PSC</i>) ‘i he Lao ki he Ngāue Fakapule’anga	16
Fokotu’u ke fakafoki mai Komisoni Kau Ngāue Fakapule’anga (<i>PSC</i>) ke fakamalumu he Fale Alea	17
Fakamahino mei he Pule’anga ‘ikai mafai ‘Omipatimeni ke fai faka’ilo	19
Fokotu’u ke alea’i fakavouti ‘a e Patiseti	20
Kole Tongatapu 7 ki he Pule’anga ke tukuange kau Fakafofonga ke nau sivilivi’i founga mo e hu’unga e Patiseti 899.2	21
Fakamalanga Ha’apai 13 fakamālō’ia Pule’anga/Komiti Pā’anga he ngāue lahi ke lava ngāue ki he Patiseti	23

Mahu'inga'ia Ha'apai 13 ki he ui kuo fai he Patisetí ki he kau kátoa ke langa ha Tonga mālohi/monū'ia	24
Fiefia vahe Ha'apai 12 he teu ta'etotongi fānau ke lele a'u ki he foomu 5	25
Tui Tongatapu 5 ta'efakapotopoto ta'etotongi ako a'u ki he foomu 5 fokotu'u mai Pule'anga he Patiseti	26
Kole Ha'apai 13 ki he Pule'anga 'omai mo ha toe vakapuna <i>Twin Otter</i> 'e taha ke tokoni ki he fepuna'aki fakalotofonua	27
Kolea Ha'apai 13 ha feitu'u 'i Tonga 'eiki ni ke fakamāketi ai 'enau fua 'o ngātai & falehanga	29
Kole tangike vai mei Ha'apai ki he Pule'anga	29
Tali Pule'anga ki he tokanga mei Ha'apai 13 fekau'aki mo e lālanga & ngāue fakamea'a	30
Tali Pule'anga ke sio ki ha fengaue'aki mo e Poate Taulanga ki ha feitu'u fakamāketi ma'a Ha'apai & fakalelei'i uafu ngaahi motu	31
Tokanga Tongatapu 2 ki he ngaahi uesia tamaki 'i he faka'avalisi tokolahi e fānau ki he faiako 'i lokiako	31
Tali Pule'anga ki he tokanga Tongatapu 2 ki he faingata'a'ia faiako hono faiako'i ha fānau tokolahi.....	33
Kole Tongatapu 2 ke fakatokanga'i Pule'anga palopalema kau ai mo e fakasouni'i ako he fonua	34
Mahu'inga'ia Tongatapu 2 ke ma'u ha ma'u'anga vai ma'a ma'a e fānau ako	34
Fakahā Pule'anga 'oku ma'a 'aupito 'a e vai mei lalofonua	35
Fakamamafa'i Pule'anga mahu'inga ke toutou vakai'i tu'unga ma'a ma'u'anga vai ngaahi 'apiako	35
Kole Tongatapu 2 ke feinga'i ke a'u peseti 100 ma'a ma'u'anga vai ngaahi ako'anga .	36
Fokotu'u Tongatapu 2 to'o 1 miliona tānaki mei he totongi ako & 1.2 miliona mei he kai pelekifasi totongi 'aki ako kau ma'olunga ange	36
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he hiki hake pa'anga tokoni ki he ako sikolasipi kau ai totongi ako 'ata'atā pē.....	37
Taukave Minisita Ako ke 'inivesi he to'utupu e fonua & ke nau ako ta'etotongi foki	38
Fehu'ia 'Eua 11 fa'ahinga tokoni fakaseniti ma'a e fānau mei Tokelau nau Tongatapu	38

Polokalama mo e Pangike ‘a Māmani ‘oku tokoni’i ai fānau ako faingata’a’ia mo masivesiva	39
Fokotu’u ‘Eua ke totongi vaeua Pule’anga totongi ako fanau nofo ‘i Tonga ni	40
Fokotu’u ‘Eua 11 ke tauhi pe pa’anga totongi ako ‘i Falepa’anga ki he totongi ako vaeua	40
Kole konga kelekele ‘Eua 11 ma’a ha nofo’anga ma’a e fānau ako mei tahi	40
Tali ‘a e Pule’anga ki ‘Eua 11 kuo ‘osi e kelekele	41
Fehu’ia ‘Eua 11 ngaahi feleti Pule’anga ke ‘inasi ai fānau mei he ngaahi vahe motu... 41	
Tokanga ke tokolahi fānau ako ke ‘inasi he polokalama tokoni <i>SET</i>	42
Fengaue’aki Potungāue Ako & <i>MIA</i> he fili ‘a e fānau ‘a ia ‘oku to’o mei he tu’unga masiva taha	42
Poupou lahi Tongatapu 2 ke fai ha ngāue ki he sivi mo e silapa ‘a e foomu 2	43
Ngāue ki he ngaahi sivi fakafonua	43
Tokanga ki he lahi hiki ngaahi fakamole kae si’isi’i pa’anga hu mai ‘e hu atu ki he Potungāue Ako.....	45
Fakamalanga Tongatapu 6 he Patiseti 2024/25.....	45
Fakamālō’ia ngaahi tokoni fakapa’anga kuo fakahoko ‘e he Pule’anga ki he fakalalakaka fonua	46
Fokotu’u Tongatapu 6 kapau ne valita ngaahi hala fakakolo ‘e si’isi’i ange fakamole he monomono hala	48
Fiefia Tongatapu 6 ki he polokalama fakalalakaka lalahi, tokangaekina kau toulekeleka & teke mahu’inga e ako	49
Fokotu’u Tongatapu 6 ke fakaivia polisi fakakolo ke tokoni hono tau’i faito’o konatapu	50
Kole Tongatapu 6 ke fakaivia sekitoa ngoue mo e kau ngoue	50
Kaungā fiefia Tongatapu 6 he lavame’a timi netipolo fakafonua ‘a Tonga ‘a e TALA....	51
Fakamalanga fakalukufua Niua 17 he Patiseti 2024/25	51
Tokanga Niua 17 ke fakakau Niua ‘i he polokalama langa holo fakakolo fo’ou ‘a e Pule’anga	51
‘Ohake Niua 17 te’eki langa Holo ‘Apiako Ma’olunga ‘o Niuafo’ou Error! Bookmark not defined.	

Hoha'a Niua 17 'ikai kau 'a Niua he polokalama fakalelei hala e Pule'anga.....	Error! Bookmark not defined.
Fakamanatu mei he Pule'anga ne lava māhina 8 ngāue he ta'u kuo 'osi 'i Niuafo'ou .	52
Tapou Niua 17 ke fakakau Niua he polokalama ngaahi halapule'anga	Error! Bookmark not defined.
Kole Niua 17 ke fakaivia tafa'aki ki he fetu'utaki 'initaneti 'a Niua ke tokoni ki he ako fānau	53
Kau ngoue he tafa'aki kolea mei he ongo Niua ke fakaivia	Error! Bookmark not defined.
Kole Niua 17 ke fakaivia 'enau vaka <i>MV</i> Kelesi 'i ha tokoni fakapa'anga mei he Pule'anga	54
Tali Pule'anga 'i ai tokoni fakapa'anga Pule'anga ki he <i>MV</i> Kelesi	55
Fehu'ia Tongatapu 7 pe 'oku fakapotopoto 'a e Patiseti 899.2m kuo fokotu'u mai 'e he Pule'anga	57
Tali Pule'anga 'oku fakafuofua 'a e ngaahi fakamole mei he pa'anga 'e ala ma'u ke fakahoko 'aki Patiseti	58
Hoha'a Tongatapu 7 ki he hiki lahi fakafuofua mei he 784 miliona ki he 899 miliona 'i he Patiseti.....	Error! Bookmark not defined.
Kei taalafili Tongatapu 7 he ngaahi fakafuofua tukumai he Pule'anga 'i he 'Esitimeti .	60
Fehu'ia Tongatapu 7 pe 'oku falala'anga Patiseti kuo fokotu'u mai he Pule'anga.....	63
Taukave Palēmia ko e Patiseti ko e me'a fakafuofua	Error! Bookmark not defined.
Fakamahino Pule'anga ko e hiki he Patiseti 'oku fakamatala'i ia he vouti ngaahi Potungāue	65
Fakama'ala'ala Pule'anga 'i he pa'anga 'oku faka'atā 'e he Laó Patiseti ke ngāue'akí	68
Tokanga 'Eua 11 ke fakapotopoto'i e Patiseti fakatatau ki he ivi 'a e Tonga.....	69
Tui Tongatapu 7 'oku mahu'inga ke fakapotopoto'l hono fa'u e Patiseti ke tatau mo e 'amanaki 'a e kakai.....	Error! Bookmark not defined.
Tui Palēmia 'oku 'uhinga lahi e tokoni mai 'a muli ko 'enau falala mai ki he Pule'anga	72
Tui Pule'anga lava pe ke ngāue'aki he Pule'anga ha pa'anga tokoni mei muli	Error! Bookmark not defined.
Taukave Tongatapu 7 mahu'inga ke vahea e pa'anga mei he Patiseti 'o fakatatau ki he Lao	Error! Bookmark not defined.

Fakahā ‘e Tongatapu 7 ‘oku fakatupu hu’uhu’u ‘a e hā tuputupulefonua ‘a e Patiseti	Error! Bookmark not defined.
Fokotu’u Tongatapu 7 ke ‘omi ha fale’i fakalao ke ma’u tatau kau Mēmipa ‘i he ngaahi fekau’aki mo e ngaahi me’a fakalao.....	79
Tokanga ki he maumau’i Lao Sāpate makatu’unga he ngāue fakavaveve fiema’u ‘a e Pule’anga	80
Fehu’ia ‘uhinga na’e fakangofua ai Pule’anga e ngāue Sāpate	81
Taukave Lord Nuku ‘i he kupu 6 ka ‘i ai ha Lao ‘oku fepaki mo e Konisitutone ‘oku ta’e’aonga ia.....	84
Tokanga Tongatapu 7 ‘ikai ‘asi he Palani Ngāue ‘Ofisi Palēmia ha patiseti ki he teu fakataha <i>FORUM</i>	85
Fokotu’u Tongatapu 7 ki ke holoki Patiseti Pule’anga ki he 784 miliona	87
Taukave’i Pule’anga ‘enau Patiseti he na’e fai femahino’aki ki ai mo e ngaahi potungāue	89
Fokotu’u Tongatapu 4 ke toloi alea’i fokotu’u Tongatapu 7 ke holoki Patiseti e Pule’anga	92
Poupou ki he fakakaukau ‘omai ha fale’i fakalao ke vakai’i tu’u ‘a e Laó fekau’aki mo e ngaahi fakamole he Patiseti	92
Tui ‘ikai ha mafai Fale Alea ke tukuhifo pē fakalahi ‘Esitimeti fakatatau ki he Lao	93
Fokotu’u ‘Eua 11 toki hoko atu Fale Alea ‘apongipongi kuo lava ngāue lahi Hou’eiki Mēmipa	94
Poupou Tongatapu 4 toloi Fale kuo ngali ongosia Hou’eiki Mēmipa.....	94
Fale’i ‘Eiki Sea fekau’aki mo e fokotu’u ‘a Tongatapu 7 ke tukuhifo pe fetongi ha vouti ..	94
Fakamālō’ia ‘Eiki Sea Fale Alea he fakahinohino ke tataki ‘aki ngāue e Falé	95
Faka’uhinga ‘Eiki Sea ki he kupu 185 e Tohi Tu’utu’uni	95
Hoha’a Tongatapu 7 na’a ‘oku fepaki Tu’utu’uni 185 Fale Alea mo e kupu 78 Konisitutone	96
Fakangatangata Tohi Tu’utu’uni founa ngāue ki ha fokotu’u fekau’aki mo e Patiseti	96
Toloi Fale Alea ki he 10 ‘aho hoko.....	98
Kelesi	98

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite 18 ‘o Sune 2024

Taimi: 1025-1035 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

(*Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga.*)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau kamata ‘aki ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(*Na’e hua leva ‘e he punake ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki pea ne kau kātoa mai ‘a e Hou’eiki hono hiva’i ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki pea ko ene lava ia ‘a e lotu ki he pongipongi*)

‘Eiki Sea: Kātaki ‘o ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele, pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, Tūsite, 18 Sune 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí & Fakalalakaka Faka’ekonōmiká & Takimamatá, ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní & Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá & Palani Fakafonuá, ‘Eiki Minisitā ki he Mo’uí, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, , ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Nōpele Nuku, Sea ko e ngata’anga ē ‘a e taliui ...

Poaki

‘Oku ‘i ai ‘a e poaki ‘oku ma’u heni, poaki me’a tōmui mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, poaki mai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, poaki mai mo Mo’ale Fīnau, poaki me’a tōmui mai ‘a Veivosa Taka. Ko e toenga ‘o e Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke tali honau uí’oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē ‘Eiki Sea. Mālō.

Ui ‘a e Fale

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu’i

Tupou VI, kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia, tapu pea mo e 'Eiki Tokoni Palēmia, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Fie kaungā mamahi Fale Alea mo e ongo ngāue fakapule'anga na'e mālōlō lolotonga faifatongia

Hou'eiki Mēmipa hangē ko ia ko e ongoongo fakaloloma na'e fakahoko mai mei he 'Eiki Minisitā Mo'ui 'aneafi, 'a e tokotaha neesi ka ko e tokotaha ngāue faka-Pule'anga ko Samuela Mafi. 'Oku ou kole atu ke tau fai ha faka'apa'apa miniti 'e taha, ko e fie kaungā mamahi 'a e Fale Alea 'o Tongá, 'i he taufa kāfakafa kuo hoko, pea ke tau manatua 'a e uitou, Lousi Mafi, mo e ki'i fānau paea, Sione Payne pea mo Siosiuia ki Folaha Mafi. Fakatauange ke hifo 'a e Kelesi 'Otua 'o fakanonga kinautolu 'i he taimi faingata'a ni. 'A ia na'a tau 'osi pāloti ki ai 'aneafi 'o tali 'e he Fale ke tau fakahoko 'a e miniti 'e taha kimu'a pea hoko atu 'etau ngāue Hou'eiki, te u kole atu ke mou me'a hake ke fakahoko 'etau faka'apa'apa.

Kole Palēmia fakakau mo e Tokoni CEO Potungāue Toutai ne tōtau lolotonga faifatongia 'i tu'apule'anga

'Eiki Palēmia: Sea fakamolemole pē kae fakakau atu ai pē mo e ki'i motu'a 'a e Minisitā Toutai na'e lele atu he faifatongia 'o mālōlō ai pē, ko Poasi Ngaluafe, ko e *Deputy CEO* ia 'a e *Fisheries*, mālō Sea.

Faka'apa'apa miniti 1 Fale Alea ko e faka'apa'apa ki he ongo 'ofisa tōtau lolotonga faifatongia

(Na'e fakahoko leva 'a e faka'apa'apa 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga, 'aki 'enau fakalongolongo miniti 'e 1, ki he pekia ko e Neesi ko Samuela Mafi, pea mo e Tokoni CEO 'a e Potungāue Toutai, Poasi Ngaluafe)

'Eiki Sea: Mālō. Hou'eiki mou me'a hifo pē ki he 'etau 'asenita, fika 4 'oku tānaki atu 'i he palani ngāue ko eni 'a e Fale Alea, he pongipongi ni e Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga, 'a ia 'oku ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2023. 'Oku ou kole atu pē ki he Kalaké ke ne lau mai 'a e tohi fakahū mai'aki 'a e Fakamatala Pa'anga 'a ia ko hono fakafoki mai eni mei he Komiti Pa'anga.

Tohi fakahū mai 'aki Fakamatala Pā'anga Pule'anga 2022/23

Kalake Tēpile: (Lau 'a e tohi fakahū 'o e Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga)

'Aho 25 'o Ma'asi, 2024

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea 'o e Fale Alea,

Fale Alea ‘o Tonga.

‘Eiki Sea,

Re: Fekau’aki mo e Fakamatala Fakapa’anga Fakata’u ki he Ta’u Faka-Pa’anga ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2023.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fiefia ke fakahoko atu ki he Feitu’u na, fakatatau ki he kupu 35, (1), ko e Lao ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’angá, ‘a e Fakamatala Faka-Pa’anga ‘a e Pule’anga ‘o Tonga na’e ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune, 2023.

Na’e kakato ‘a hono sivi faka-‘atita’i ‘o e Fakamatala Pa’anga ni ‘i he ‘aho 29 Fepueli...

<002>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tēpile: ...2024

Faka’apa’apa atu, (fakamo’oni)
Tiofilusi Tiueti,
Minisitā Pa’anga

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Kātaki pe Hou’eiki ko e angamaheni foki fakahū fakataha mai eni pea mo e Patiseti ka ko hono toki ‘omai eni te’eki ke a’u ia ki he Komiti Pa’anga. ‘A ia ko hono lau ‘uluaki pe eni. Hou’eiki ko u fokotu’u atu ke tau tukupou ki he alea’i fakataha pe ‘i he Komiti Kakato pea mo e Patiseti. ‘Oku ‘i ai ha poupu ki he fokotu’u ko ia?

(Poupu ki ai e Hou’eiki Mēmipa)

Pālōti ‘o tali tukupou Fakamatala Pa’anga Pule’anga ki he Komiti Kakato

Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tali ke tukupou e Fakamatala Pa’anga ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angan, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Sea ‘oku loto kotoa ki ai e Hou’eiki ko eni toko 23.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko 'ene lava ia 'etau ngāue 'i he Fale Alea toenga 'etau 'asenita 'oku 'i he Komiti Kakato. Kole atu pe Hou'eiki ke mou talangofua ki he 'etau Sea pea mo fakahoko lelei pe 'etau ngāue 'oku kei toe lahi pe taimi ke fai hono alea'i e Patiseti e Pule'anga. Tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Liliu 'o Komiti Kakato pea me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Me'a Sea Komiti

Sea Komiti Kakato: Kole pe ke u fakamalumu atu he fakatapu kuo 'osi hono fai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea mālō Hou'eki ho'omou laumālie kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga hono kotoa laumālie kakai 'o e fonua tau kau ngāue nau tu'uholoaki mai e angamaheni he 'api ni. Tau fakafeta'i kotoa pe he kei foaki 'e Sihova e mo'ui. Hou'eiki ko e lahi ange ko ē 'ete fakamatala pea mo'oni leva e 'Eiki Nōpele 'o 'Eua fakasi'isi'i 'eku fakamatala ka mou feme'a'aki, me'a me'a pe ia pea ko e 'aho ni 'ika ke me'a heni, pea ko 'ene me'a mai pe 'o 'ai ha fo'i me'a kia au 'osi ko ia pea me'a ia. Ka ko e anga ia 'etau ngāue pau ke tali ē kovi pe lelei tali pe ia fakatupulaki ai ho'o ngāue. Hoko atu 'etau ngāue tuku atu ki lotofale hai na'a tau ngata ai 'aneafi?

Fehu'ia 'Eua 11 Pule'anga pe 'oku kau 30 miliona pōnite hono fakapa'anga e Patiseti

Taniela Fusimālohi: Sea tapu mo e Feitu'u na pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea. Sea ko u tui ho'o fa'a kau mai he fakahinohinó 'ikai ko ho'o tipeiti ko ho'o tātāsili mai pe hala ke kinikini pe pea 'oku tali pe 'emautolu 'oku 'ikai hano kovi 'o'ona ia.

Sea ka u hoko atu pe 'i he me'a ko ē na'e ngata ai 'aneafi. Ko u fie fakama'ala'ala pe poini ko eni, mo'oni pe me'a e Feitu'u na 'oku 'ikai ha me'a pehē ia 'e 'asi he Patiseti 'a e Patiseti tevolo pe ko e *ghost budget*. Ko e lea eni ia ngāue'aki he kau 'analaiso 'a e Patiseti ko ē 'a 'Amelika he'enu sio 'o pehē. 'Osi ko ē 'a e me'a na'e hoko 'i he tui'i he ongo vakapuna e taua māhanga pea foki 'a 'Amelika ia ki he mala'etau. 'Ikai ke hanga 'e he Pule'anga 'o talamai 'e hiki e tukuhau, ka 'oku nau sio pe nautolu 'oku 'alu ki he feitu'u ko ē 'oku fai e tau hiki mei hē ki hē. Ka 'oku nau pehē pe ko e fakapa'anga fua 'a e fakamole ko ia mei fē. Pea ko e me'a ko ē na'e hokó toki mahino mai ia ta ko ē 'oku nau toki 'alu nautolu 'o nō he *Global Capital Market* pe ko e māketi pa'anga fakavaha'apule'anga. Pea 'ikai ke ngata ai toki fakatokanga'i ia kimui 'oku 'i ai e ngaahi fika ia 'oku 'ave ia ki he feitu'u mo e hingoa pea mo e me'a 'oku 'ave ki ai, ka ta ko ē ko e fika fakangalingali pē.

Ko e me'a ko eni 'oku tau talanoa ko ē ki ai he koe'uhī ko e me'a ia na'a tau talanoa ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko ē 'o e 'aho na'e 'omai fuofua 'omai ai ko e liliu pea ko u hoko ko e liliu makamaile tau liliu mei he *input budgeting* ki he *program budgeting*. Pea ko e fuofua 'omai e Patiseti ko ia na'e fai atu e kau Minisitā e 'aho ko ia ...

<003>

Taimi: 1040-1045

Taniela Fusimālohi : .. ke hiki mu'a 'enau 'ū patiseti koe'uhi ko e 'uhinga ko ē mo ē. Pea ko u mālie'ia he tali 'a e 'Eiki Minisitā he 'aho ko ia. 'Ikai, 'ikai ke toe fai ha hiki ia, he 'oku 'i loto pē ngaahi me'a ia ko ena te mou toki hanga pē 'e moutolu ia 'o to'o mai. Te mou toki hifi mai pē 'a e ngaahi fu'u konga kanomaté 'oku 'i loto pē 'o fai'aki ho'omou me'a ko ena 'oku mou loto ki ai. Ko e me'a 'oku ou fie fehu'ia he 'aho ní Sea, koe'uhi ko e 'ulungaanga faka-patiseti pē eni ia. 'Ulungaanga faka-fakalele Pule'anga pē eni ia. Ke tau tōnounou hē pea tau kumi ha founga ke fakakakato 'aki 'a e fatongia.

Ko e me'a 'oku ou fie 'eke ko ē ki he Minisitā Pa'anga, na'a ku fakalave ki ai 'aneafi 'o pehē, 'e fakafoki mai 'a e ngaahi *asset* 'oku 'osi nō atu 'ikai ke ma'u mei ai ha me'a ia ke fakatau atu ia ke fakafoki mai pa'anga tukuhau 'a e kakai ke hoko atu 'aki 'enau nō he 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha pa'anga ia ke fai'aki ha nō. Talamai 'e he Minisitā ia 'ikai.

Ko 'eku fehu'i ki ai, kapau leva 'oku 'ikai ko ia, ko e me'a pē 'oku ou sio atu ki ai, ko ha fakatau pōnite. Ka 'oku 'osi ai 'a e 30 miliona hē ko e fakatau pōnite, 'a ia ko e 'uhinga 'o e fakatau pōnité tau hanga 'etautolu 'o fakatau mai e kaha'ú ki he 'aho ni. Pē ko e ta'u 'e 5 pē ko e ta'u 'e 10, ka 'oku kei fua pē me'a ia ko ia 'e he kakai.

Ko e me'a ia 'oku ou tokanga ki ai, pea ko e me'a ia 'oku ou feinga ke u 'eke he pongipongi ni. Kapau leva 'oku 'ikai ke fakafoki mai 'a e *asset* ia ko eni pē ko e hā pē 'a e me'a ko ia na'e 'alu ai 'a e tu'unga fakapa'anga 'o a'u ki lalo. Kapau leva 'oku 'ikai ke fakafoki mai ke *recover* ko e *option* pē ko hono *refinance*. Ko fē leva 'a e founga? Ko ē 'oku talamai he 'ikai ke ne uesia 'e ia 'etau Patiseti ke tōnaki ha tukuhau ke fakalava 'aki. Ko e me'a pē 'oku ou sio atu ki ai he 'aho ni, ko 'etau nō mei he kaha'u he fonuá, 'aki ha 30 miliona ko e pōnite. Ko e me'a ia 'oku ou fie 'eke he pongipongi ni.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai Minisitā Pa'anga.

Tali Pule'anga 'oku fakapa'anga Patiseti mei he founga tōnaki angamaheni & 'ikai kau ai ha ponite 30 miliona

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatapu atu Sea, mālo ho'o laumālie lelei he pongipongi ni. Fakatapu atu foki ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga, kae fai atu pē ha ki'i tali nounou pē ki he fehu'i ko eni 'oku 'omai 'e 'Eua 11. 'Uluaki pē hangē pē kuo fakahoko kakato atu he Patiseti Sea, ko e fakapa'anga ia ko eni 'o e Patiseti 'oku fakafou pē ia he ngaahi tukuhau 'oku tōnaki. Pea na'e fai 'a e fakamalanga atu 'oku fai pē hono vakai'i e ngaahi tafa'aki ke fakalelei'i 'a e ngāue. Pea fai ai e ngaahi fakafuofua ko eni 'o e ngaahi tukuhau pea mo e ngaahi totongi ngāue, mo e ngaahi tafa'aki ko ia 'oku fai hono fakapa'anga mei ai 'a e Patiseti. Pea kau ai pē mo e tokoni faka-patiseti 'oku 'omai mei he ngaahi tau ngaahi fonua hoa ngāue he fakalalakaká 'oku tau ngāue fakataha 'i he tafa'aki ko ia. Ko hono fakapa'anga ia 'etau Patiseti 'oku fakahoko 'aki pē 'a e tafa'aki ko ia,

Ko hono ua, 'oku 'ikai ke 'i ai ha pōnite 30 miliona ia 'oku 'asi he patiseti. 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko 'ene fika ia mei fe'ia Sea. Mālo.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea, he ko e ‘ū me’a ko ē ‘oku tau feinga, he ‘oku ‘asi pē hē ‘a e ngaahi pōnite ko ia ke totongi he kaha’u ‘e he Pule’anga. ‘Oku ui foki ia ko e nō fakalotofonua ka ko ‘etau nō pē mei he kakai, he koe’uhi ko e ‘osi ē ‘e toe totongi fakafoki ki ai. Ko e me’a pē ‘oku ou faka’amu au ke mahino he ‘aho ni, ko e hā ‘a e hala fononga ki hano toe kake’i ‘o e me’a ko eni. He koe’uhi ko e me’a ‘e taha ‘oku ou sio ki ai, kapau te tau tānaki ‘o ma’u ha hulu, ‘e ngaue’aki nai e hulu ko iá ki he ngaahi palopalema pēhé ni ‘a e *surplus* ko eni ‘oku tau fa’a tānaki pea tuku ko e pa’anga mohe.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatapu atu pē Sea kae toe tali atu pē fehu’i ko ia. ‘Io ko e taimi ko ia ‘oku hulu ai ‘a e patiseti ‘oku tānaki pē ia ki he pa’anga ngāue ‘a e Pule’angá ‘o hangē pē ko e angamaheni 'Eiki Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea te u hiki mei ai, ka ko e me’a pē na’e faka’amu au ia ke mahino, na’a tau ‘osi ‘eke pē he ‘aho ni ‘a e me’a kotoa pē fekau’aki pea mo e palopalema ko eni. Ko e hā ‘a e me’a ‘e hokó ‘e kei foki mai pē ia ‘i he fakamā’opo’opo hangē ko e lau ‘a e 'Atita Seniale ke a’u mai ki hotau lotolotonga.

Tokanga ‘Eua 11 ki he tu’usi Patiseti ki he ngaahi tokoni fakavāhenga

Sea ko e poini ‘oku ou fie hoko atu ki ai ‘e Sea, ko e ‘ohake ko eni ‘a e mahino na’e sio ‘a e Komiti Pa’angá pea na’e ‘ikai foki ke ‘i ai ha ...

<004>

Taimi: 1045-1050

Taniela Fusimālohi: ... tali ia ‘a e Pule’anga pē fakamatala ‘i he’etau Tohi Patiseti ‘a e tokoni ko eni ‘oku nau fai ‘i he *constituency fund*. Na’e tu’usi foki ‘i he patiseti ko eni ‘oku tau lolotonga lele ai ‘oku hā mai pē ia he ngaahi fiká ‘oku tu’uma’u pē ia. Ka na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u ki he Pule’anga ke hiki hake. Sea ‘oku ‘ikai ke u tui ko e ko hono lelei ‘oku fehu’ia.

‘Oku ‘osi hā mai pē ia he ngaahi lipooti ‘oku mahino ‘ene lelei he ‘oku ngāue’aki ‘a e pa’anga ia ko eni ‘i he ngaahi founa kehekehe ke tātāpuni pē ‘a e ngaahi avaava hangē ko e fakatapu ‘oku ‘ikai ke a’u lelei ki ai ‘a e nima tokoni ‘o e Pule’anga pē a’u lelei ki ai e nima tokoni ‘o e ngaahi kautaha tokoni. Pea koe’uhí ko e taupotu ‘a e pa’anga ko eni ki he kakai ‘oku ‘osi hā mai pē ia he ngaahi lipooti. Na’e lele mai e motu’a hangē ko ho’omou mea’i na’e lele mai ‘a e tangata mei he *UNDP* ‘o sio ki he feitu’u ‘e tolu ‘a ia ko ‘Eua 1 ko Vava’u 15 pea mo Tongatapu 6 ‘o sio ki he founa ko ē ‘oku fakahoko ‘aki ‘a e pa’anga ko eni neongo ‘ene ‘ene si’isi’i he anga e vakai ka ‘oku ngāue’aki ‘o *maximise* ‘a e, ko e hā e *maximum* lahi taha pē ko e hā e lahi taha e *benefit* ‘e ma’u ‘e he kakai ‘o e vāhenga pea ‘oku fai ‘aki ‘a e ngāue ‘i he ‘i he pa’anga ko eni.

‘I he vakai ko eni ‘a e tangata ko eni he ‘oku mahino na’e kole e ngaahi vāhenga ke hiki hake ki he, ko u tui pē na’e ‘i ai ‘a e fika na’e ‘omai he ngaahi lipooti. Ka ko e anga ko ē ‘ene ‘ene hā mai ‘a’ana ia ‘i he patiseti Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano, hano liliu ‘ona ka ko u fie fie tuku atu pē ki he Pule’anga pē ko e hā ha lau ki he tafa’aki ko eni he koe’uhí he ‘oku mahu’inga ia kia mautolu kātoa ko e kau Fakafofonga ‘i he ‘ene tu’u ko ē ki he kaha’u.

Tali Pule'anga ne fai faka'amú ke holoki pa'anga tokoni \$400000 fakavāhenga 'i he Patiseti

'Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko e *constituency fund* ia Sea na'e faka'amu e motu'a ni ia ke holoki. Pea ko e kamata ko ē ko ē hono hikihiki tō ko eni 'o a'u ki he tu'unga, taimi ni Sea 'oku pa'anga 'e 300000 *plus* ki ai e 50000 *community development plus* tānaki ki ai pea mo e 50000 ki he polisi fakakolo, 'oku 400000 'a e 'a e me'a 'oku ma'u 'e he Fakafofonga ke fai 'aki hono fatongia na'e liunga ua eni kimu'a 'i he kōviti. Ko e 'uhinga lahi ia e Pule'anga 'o e taimi ko ia na'e kau ai e motu'a ni ke tokonia 'a kinautolu 'i he taimi faingata'a ko ia ko ē 'o e tātāpuni e Kōviti.

Ka kuo tau malele atu mei he ngaahi ha'aha'a 'o e Kōviti Sea. 'A ia nau 'osi fokotu'utu'u pē au ki he Minisitā Pa'anga fēfē ka tau holoki ā ke nōmolo he ko e 'uhinga 'o e fo'i hiki liunga ua ia ko ē 'i he taimi 'o e Kōviti ko e 'uhinga ko e taimi faingata'a ko ia ke tokonia 'a e ngaahi fatongia 'o e kau Fakafofonga ki he'enau *constituency* tautautefito ki he faingata'a ko ē fefononga'aki mo e 'ū alā me'a pehē Sea. 'A ia pea 'oku pehē ai pē 'e he Pule'anga 'oku loto lelei pē 'Eiki Minisitā kae 'uma'a e Kapineti ke toe tuku pē ke tau toe tu'u tatau pē 400000 ko eni 'oku ma'u he kau Fakafofonga ke fai 'aki honau ngaahi fatongia Sea. Mālō ko e ki'i tokoni atu pē ki he fehu'i.

Tokanga 'Eua 11 'ikai fakaivia he Patiseti ngaahi kautaha sosaieti sivile

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e, ko e poini hoko Sea ko u fie talanoa ki he, ki he me'a mahu'inga ko eni ko u tui ko e kupu ngāue eni kuo kamata ke ngāue'aki 'e he Pule'anga 'o 'alu ki he lahi ange. 'A ia ko e ngaahi *civil society organisation* pē 'oku tau anga pē hono ui nautolu ko e 'ū *NGO*. 'Oku hā mai 'i he akamatala patiseti 'oku hangehangē 'oku 'ikai ke 'i ai ha tokanga fakalelei kia kinautolu ka ko e anga 'eku ma'u kuo hanga 'e he Pule'anga 'o fokotu'utu'u fakakulupu kinautolu pē ko e ngaahi *clusters* ke nau hoko ko e nima ngāue 'i he lēvolo taupotu taha ki he 'alu ki he ki he ngaahi vāhenga pea mo e ngaahi kolo. 'Oku ma'u he motu'a ni ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi tokoni ia 'oku fiema'u mai pē 'e nautolu ke ngāue'aki 'e he Pule'anga 'a e ngaahi kupu mahu'inga ko eni.

Ka ko e anga eni 'eku vakai 'e Sea na'a ku lava atu 'o talanoa mo e konga 'o kinautolu pea 'oku nau talamai 'oku 'ikai ke 'i ai ha tokoni ange ia 'a e Patiseti ka kinautolu. 'Oku 'i ai 'a e, 'a e *NGO* ia 'e Sea 'oku mahino 'aupito 'aupito 'enau 'enau ngāue ko ē 'oku fai ko ē 'i he sosaieti hangē ko e senitā ki he fānau iiki mo e kakai fefine, 'oku 'i ai 'a e 'a e me'a 'e taha 'oku ui ko e *Live and Learn*, ko e *MORDI* Tonga. Ko e *Tonga Trust* ko e *TNYC* 'oku nau tu'u mateuteu nautolu ia Sea ke tokoni ki he fakalalakalaka ...

<005>

Taimi: 1050 – 1055

Taniela Fusimālohi: ... He koe'uhí foki ko e me'a ia ko ē na'e 'uhinga ki ai e Tō Folofolá ke 'oua 'e fālute e me'a kotoa kae tukutukuange atu mei he nima ko ē 'o e Pule'angá. 'Oku 'i ai pe

ngaahi Pule'angá ia ngaahi fonuá 'oku pehē 'i he taimi 'e ni'ihī 'oku hoko ai ha ngaahi me'a 'oku ala atu e Pule'angá 'o fakafoki mai koe'uhī ko ha maumau'i e Laó he sekitoa tautahá pe ko e sekitoa ko enī pea fakafoki.

Ka 'i he tu'unga ko ē 'oku tau 'i aī 'oku 'i ai 'a e netiueka pehé ni pea 'oku nau talamai 'e nautolu ia 'oku 'ikai ke fai tokonia ia 'i he Pule'angá. Pea ko u faka'amu pe ke fakakaukau lelei 'a e Pule'angá ko e hā ha ngaahi tokoni 'e 'ave ki he ngaahi kupu ko enī ke fakahoko fakalelei'aki 'a e fatongia. 'Okú te fakatokanga'i 'oku kamata ke nau mafola atu ki he ngaahi vahe motú 'o fakahoko fatongia ai. Pea ko 'eku lele atu 'aku ki hoku vāhengá 'o vakai ko ē kinautolu, talamai ko e fo'i 'ofisí pe 'oku mālō kuo tu'u ko e tokoni ange 'a 'Asitelēlia pe ko Nu'usila ke totongi mo ha ki'i kau ngāue. Ko e me'a ko ē ki ha seniti ke fakahoko'aki ha fatongia e ngaahi 'elia ko enī 'oku tau talanoa ki aī 'oku talamai pe ia 'oku nau fiu tali nautolu ia ke 'oange ha tokoni meī he Pule'angá.

Tui 'Eua 11 'ikai hā mahino fatongia Komisoni Kau Ngāue Fakapule'anga (PSC) 'i he Lao ki he Ngāue Fakapule'anga

Sea, ko e poini hokó ke ki'i 'ai hake mu'a 'e Kalake ki he Lao ko ē 'o e *Public Service Act*, Lao ko ē ki he Ngāue Faka-Pule'angá. 'Oku 'ikai ke hā mahino mai heni Sea 'a e fatongia 'o e *Public Service Commission* 'i he ngaahi me'a ko enī 'oku tuhu'i mai 'e he Laó. Ko e vahevahe ko enī 'oku tau fanongo ki ai, ko e peseti 'e 50 'o e Patisetí 'e fakapa'anga'aki 'a e vāhenga 'o e kau ngāue 'e toko 4000 tupu nai. Pea 'ikai ke ngata aī 'oku toe fakame'angāue'i pe 'e he Patisetí. Ko e toengá Sea ko e peseti pe 'e 26 'etau Patisetí 'oku 'ai ke fakahoko'aki ha ngāue. Ko e toengá ko e 'ave ke fakalele'aki 'a e fu'u mīsini ko enī 'oku tau ui ko e *public service*.

Ka ko 'eku sio 'i he Fakamatala Patisetí 'oku 'ikai ke hā mahino mai ke fai 'e he kupu ko enī, *Public Service Commission* 'a e fatongia ko enī ki hono fakamahino'i 'oku ngāue lelei mo ngāue lelei'aki 'a e me'angāue ko ē 'oku 'oatú. Ko u fie foki ki he lau ko ē 'a e 'Atita Senialé he'ene lipooti fakamuimui maí, talamai ko e *asset*, 133 miliona 'ikai ke lava ia 'o fakamā'opo'opo. Kau ngāue 'e toko 4000 tupu 'oku kei 'asi mai pe ia heni 'a e kei kole pe 'a e 'ū potungāué ke fakalahi e kau ngāué. Sai pe ia Sea he 'oku 'i ai e ngaahi palani ke fakahoko.

Ko e me'a 'oku ou tokanga au ki ai ki he 'alu hangē angé ki he kupu ko ē 'oku 'i ai ko e ngaahi tefito'i fatongia, ngaahi tefito'i taumu'a e ngāue fakapule'angá, 'i 'olunga hake ko ē, ko ia. 'Oku totonu ke hoko e me'angāue ko enī ko e me'angāue ke tokoni pea 'oku 'i ai pe ia 'oku 'i ai e ngaahi fatongia 'oku fai. Ka ko e me'a 'oku ou tokanga ki aī 'oku totonu ke kau 'a e *Public Service Commission* he fai sivi ko ē 'oku faí. Ko e taimi ko ē 'oku tukuange atu ai 'a e Patisetí pea mo e ngāue ke fakahokó. Ko e hā 'enau me'a 'oku sio ki aī, 'oku 'i ai e me'a na'a ku fa'a 'ohake pe kimu'a 'oku ui ko e *efficiency scrutiny*. 'Osi seti e ngaahi taumu'a ia ke fai ki ai e tulitulí.

Ko e me'a 'oku totonu ke fakahokó ia, 'oku vakai'i tu'o fiha. 'Oku muimui'i fēfē 'a e ngāue 'a e ngaahi potungāué 'o fekau'aki pea mo 'enau palani ke 'unu'unu mai ki he me'a ko ē na'e 'uhinga ki ai 'etau tali 'a e Patisetí. Pea mo tali mo e ngaahi palani ko ē ke fakapa'anga 'e he Patisetí. Pea ko e vakai ko ē 'a'akú 'oku ha'u eni ia mo 'ikai ke 'i ai ha ngaahi fakamatala pea

‘oku ‘osi ‘i ai pe palani ia ‘a e ngāue’anga ko ení, ‘a e *Public Service Commission*. Ke hoko atu ‘a ‘enau ngāue ‘anautolu ka ‘oku mo’ua ‘a e kupu ia ko ení he nofo ‘o toe fakamā’opo’opo e ngāue fakapule’angá ‘i he ngaahi maumau ‘oku hokó. Ka ‘oku ou tui ‘oku li’aki honau fatongia ke vakai’i ‘a e ngāue ‘a e ngāue fakapule’angá pe ‘oku faipau ki he Laó ‘oku ngāue fakapotopoto’aki e pa’angá. ‘Oku ngāue fakapotopoto’aki ‘a e me’angāue ‘oku ‘oatú. ‘Oku nau faipau ki he ngaahi taumu’a na’e ‘osi fakapapau’i ‘e he ngaahi palaní. ‘Oku ‘ikai ke u hanga ‘o lau he Patisetí ha fatongia pehē ‘oku fakamamafa’i he kupu ngāue ko ení.

Fokotu’u ke fakafoki mai Komisoni Kau Ngāue Fakapule’anga (PSC) ke fakamalumu he Fale Alea

Ko e taha eni he ngaahi kupu mahu’inga pea ko u tui Sea kapau ‘e fakafoki mai ‘a e Komisoni ko ení ke lipooti mai ia ki he Fale Alea. Ko u talaatu ‘e ‘ā’ā leva ...

<006>

Taimi: 1055-1100

Taniela Fusimalohi: ... ‘o fai hono fatongia, ‘o manatu’i ‘oku ‘i he malumu pe e Pule’anga, ‘e fai pe ‘e ia hono fatongia mo tailiili pe, he koe’uhi ‘oku pule’i foki ia he Pule’anga. Ko e me’a tatau pe na’e hoko ki he ‘Atita Seniale, na’e fai pe hono fatongia kae fakaongoongo pe. Ko e taimi pe ko ē na’e ‘omai ai ki he Fale Alea. Sio ki he ‘ahó ni ‘oku ne fakahoko lelei hono fatongia, mo e ‘ū kupu kehe ko ē ‘oku tau pehē ke fakafoki mai ki he Fale Alea he ko e ‘ū *institution* ia ‘oku ne fai ‘e ia ‘a e sivi *on behalf* ‘o e Fale Alea mo e kakai ki he me’a na’a ne tali ke fakahoko ‘aki e fatongia, fai pe e fatongia.

Ka ko u tui au ko e kupu ia ko ení kapau ‘e foki mai ki he Fale Alea ke ne hanga ‘e ia ‘o fai hono tākiekina. He ko e me’a tatau ‘oku ‘eke’i ki he ngaahi kupu kehe ‘oku kei ‘i he malumu ‘o e Pule’anga. Ko eni ‘oku ‘omai ‘a e Lao ke to’o ki he tafa’akí ‘a e *Director* ‘o e *Public Prosecution* ke ‘oua ‘e toe fakamalumu. He ko ‘ene tukuange pe ngaahi me’a pehē ki he ‘ataá pe ‘oku tukuange ke la’āina ‘i he tāpuaki ‘a e ‘Otua mo fai hangatonu pe ia hono fatongia he koe’uhi ‘oku ‘afio mai ‘a e ‘Otua ki he faifatongia ‘oku fai. Pea ‘oku ou tui ko e me’a ia Sea, tau hanga ‘o fakatonutonu ‘a e ngaahi kupu pehé ni, ki he’enau tu’u totonu. ‘O hangē ko e lau ‘a e himi ‘a Molitoni, ‘e “Hangē ha ngoue ‘uheina lahi hono ngaahi tāpuaki.”

‘Uhinga, ‘oku totonu ke fakatonutonu ki ai ‘etau fokotu’utu’u ‘etau ngaahi ngāue mo e ngaahi siva mahu’inga ko eni. He ‘oku ‘i ai e fehu’ia ia ‘o e *Ombudman* mahalo te tau toki a’u ki ai ‘a nai ‘i he Tō Folofola, pe ‘oku ngāue ko ā pe ‘ikai. Sea, ko ‘eku ko ‘eku poini hoko, kātaki fakamolemole pe, ko u

‘Eiki Palēmia: Kātaki fakamolemole pe ke ki’i, ko e ‘uhinga ‘oku ne tukuaki’i mamafa ‘a e *Ombudman* ko fē ko ā e konga ‘oku fakahoko mai ai ‘oku kovi ‘enau ngāue. ‘E Fakafofonga, ko e tukuaki’i mamafa eni ia ‘oku ne talamai ko e sino ‘oku ne hanga ‘o tokanga’i ke fakahoko lelei ‘e he Pule’anga honau fatongia, ‘oku ne talamai ‘e ia ‘oku kovi ‘enau faifatongia. Fakafofonga, ko e fē ko ā e me’a ‘oku ne

Taniela Fusimālohi: Sea, kapau te ke fanongo he'eku fa'a fakamalangā

'Eiki Palēmia: 'Ikai, tuku e fanongó, tuhu'i mai ange 'a e fo'i kupu na'e hala ai 'enau faifatongia mo tōnounou ai, kae 'oua 'e tukuaki'i noa'ia.

Taniela Fusimalohi: 'Oku ou feinga ma'u pe ke u lea 'aki e lea tonu, 'oua te u hanga 'o fakamamahi'i ha taha, tapu foki ia he ...

'Eiki Palēmia: Ka ko e hā 'a e me'a na'a ke toki 'osi me'a 'aki

Taniela Fusimalohi: Ka na'e 'ikai foki ke u pehē 'e au 'oku kovi 'a e *Ombudman*

'Eiki Palēmia: Ka ko e hā e lea na'a ke toki me'a 'akií

Taniela Fusimalohi: Ko e me'a na'a ku lea 'aki 'e au ia 'oku 'i ai 'a hono fehu'ia. 'Oku ne hanga 'e ia 'o to'o pehē ko u lau'i 'e au e *Ombudman*, 'ikai ke u lau'i 'e au e *Ombudman*

'Eiki Palēmia: Ka ko e hā e

Taniela Fusimalohi: 'Oku ou to'o mai 'e au 'a e fehu'i 'o pehē, 'oku 'i ai hono fehu'ia 'ene faifatongia

'Eiki Palēmia: Sea, kātaki pe he fakalōloa, na'a mau 'ai pe 'emautolu ke mau fakalongolongo kae me'a ā kae fai mo 'osi ka tau hoko atu, ko e 'alu eni ke houa 2 'ene me'á. Ka ko 'ene taimi ko ē 'oku ne fai ai 'a e ngaahi anga ta'etaau pehē 'o ne tukuhiho 'a e ngaahi sino 'oku tau 'oku fakafalala kia, 'oku 'i ai pe 'a e Patiseti 'a e *Ombudman*. 'O kapau ke toki fie talanoa ki he fika ko ia, 'ai ai, kae 'oua te ke fu'u tuku hifo pehē.

'Osi e ho'o lali e *PSC*, na'a ke Mēmipa ai 'i he *commission* ko ia, ta'u lahi ko e ha me'a na'e 'ikai ke ke fai ai ngaahi ngāue ko ia he taimi ko ia. Ko eni 'oku ke afe hake ki he *Ombudman*, pea ko e me'a ia 'oku faingata'a ai kae mau kei me'a pe kae 'atā ke fai mo 'osi 'ene taimi ko e 'uhinga ko e fa'ahinga fakafōtunga ko eni 'a e Fakafofonga Sea, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea, ka u 'atu pe ki'i fakatātā ko eni ki he *Ombudman* he'ene Lipooti. 'A ia ko u tui ko e 'uhingá ia, ko e 'i ai foki 'ene mafai ko e *own motion*, ka sio atu pe 'oku sio ki ha hala pea 'alu ia 'o fai 'ene *investigate*. Ko e setisitika eni ko e mei he'ene Lipooti ko e 2020/2021, ngaahi fakatotolo 'e 141, ko e fakatotolo ko ē e *Ombudman*, ko e fo'i fakatotolo pe 'e 3. 'Oku kia au ia 'oku 'ikai ke palanisi e ngāue ia ke 'oku lahi e ngaahi me'a 'oku tau hoha'a ai 'i Fale Aleá ni pea hoha'a ki ai e kakai,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea, ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga

Taniela Fusimalohi: ko e 'uhinga ia hono 'ai e kupu ko 'ē, 'a e kupu ko eni ko e he Lao

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea, ki'i tokoni atu pe Fakafofonga kātaki

Taniela Fusimalohi: 'O 'io,sai pe

Fakamahino mei he Pule'anga 'ikai mafai 'Omipatimeni ke fai faka'ilo

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Komiti, Sea, ko 'eku ki'i tokoni pe ki he Fakafofongá, ko e *Ombudman* 'oku malumalu 'i he Fale Alea 'o Tonga. 'I he mafai e 'Eiki Sea, pehē ki he 'o Fale Alea pea pehē ki he Fale 'Eiki ni. Ka ko e hangē eni ia 'oku tukuaki'i mai ki he Pule'angá. Pea 'i ai pe mo e ngaahi laine ia 'oku mea'i pe ia he Feitu'u na Sea, 'oku lele ai e *Ombudman*. 'Oku 'ikai ke ngofua ke nau fai ha faka'ilo ke 'ata mai ai kitu'a 'oku nau fai ha me'a. 'Oku nau *recommend* pe ngaahi me'a pea fokotu'u atu ki he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale, pea ko e 'Eiki Sea eni e Fale Alea, Sea, ke ai ha'ane tali ki he tukuaki'iko e tokoni atu pe Sea, mālō.

Taniela Fusimalohi: Mo'oni pe Sea, ka ko u pehē 'e au ia anga 'eku fakakaukau ...

<007>

Taimi: 1100-1105

Taniela Fusimālohi: ... Na'e tonu ke ha'u 'o sio ki he maumau'i e laó he Pangikē Fakalakalaká, kupu 33 ko ē 'o e Lao ki he Ngāue Fakapangikē, maumau'i! Nau pehē 'e au 'e ha'u e 'Omipatimeni ki he me'a ko eni 'oku hoko ki he Lulutaí. 'Oku 'ikai ke ha'u ia pea na u pehē au 'e ha'u ki he me'a ko eni 'oku hoko ko ē ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e ki'i fehu'i pē 'e Sea, ko e ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofongá.

Taniela Fusimālohi: 'I he 'ū *public enterprise*. 'Io.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pē Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofongá. Ko e 'ai pē au ke mahino angé founa ngāué 'a e pehē ko ē 'oku 'alu 'a e *Ombudsman* 'o, ko 'ene sio pē ki ha hala pea fakatotolo. 'Oku ou pehē 'e au ko e *Ombudsman* 'oku fai 'aki ia e lāunga 'a e kakai, ko 'enua ō 'oku nau ta'efiemālie ha fo'i ngāue pea nau ō atu kia nautolu. Pea ko nautolu leva 'oku toki fai e ngāué. 'Oku 'ikai ke nau ha'u nautolu 'o fakatotolo holo. Ko e 'ai pē ke ki'i mahino angé 'a e konga ia ko iá pea kapau 'oku 'ikai ke nau ma'u nautolu ha lāunga, he 'ikai ke nau 'alu nautolu ki ai, ko e me'a ia ke mahino Sea.

'Eiki Palēmia: Toe ki'i tānaki atu pē ki he fakatonutonu ko iá. 'Ai ke mahino 'i Falé ni 'e Fakafofonga 'oku 'ikai ko ha *public enterprise* 'a e Lulutaí. 'Oua te ke fa'a 'ai pē mo ke ki'i hū mai fanga ki'i fakanāfala. 'Ai ke mahino ia he ko ho toe hoko atu aí, mahinó leva ia 'oku 'ikai leva ke ke toe fie talanoa koe he mo'oni he na'e 'osi 'omai 'a e *legal advice* 'a e 'Ateni Seniale ki he fo'i me'a ko iá. Ka 'oku sai pe ia kapau te ke nofonofo pē koe ki'i 'ai, ki'i 'ai hei'ilo na'a 'i ai ha kakai ia 'e tui atu ai kia koe. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, ko 'eku fie fakama'ala'ala pē he me'a ko ē 'oku fehu'ia 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá. Ko e, na'e 'osi 'omai e fakatātā ia 'e he 'Omipatimeni, hanga 'e he Pule'angá 'o 'ave 'a e Va'a 'oku ui ko e *Rural Development* ki he, mei he 'Ofisi ko ē 'o e *MIA* ki he 'Ofisi Palēmiá.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga fēfē mu’a fakamolemole, kuo fe’unga ho’o fakahiki holo e ‘ū potungāue mo hono fakahingoá ka ke foki mai mu’a ki he’etau Patisetí ka tau nga’unu. Ko e, te tau toe fo’i fakavoutí, taimi ia te ke me’a ai ‘o fekau’aki mo e pa’anga ‘oku ‘ave ki he *Ombudsmení*, hā ‘enau ngāue ‘oku fai fekau’aki mo e ‘ū fakatotolo ‘e 141, lāunga pē ‘e tolu. Ka ‘oku ‘i ai foki honau talafatongia ‘oku fai kuo pau ke tā atu ha lāunga pea nau toki ‘unu leva ke fai e me’a ko iá.

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai ko ‘eku ‘aí ke ‘oua ‘e ma’u hala ‘a e Falé mo e kakaí.

’Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e tu’u he taimi ní ia ‘e Fakafofonga kuo toe lahi ange ‘emau ‘ilo’í ki he ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke mau ‘ilo ‘emautolu ki ai.

Fokotu’u ke alea’i fakavouti ‘a e Patiseti

’Eiki Tokoni Palēmia: Sea ki’i fokotu’u atu Sea. Fokotu’u atu ke tau foki ā ‘o fakavouti, he ka ‘ikai ‘e ‘osi e ta’ú ni ‘oku tau kei vilo holo pē hangē ha fo’i peleti kalamafohi makohí. Tau foki ā ‘o fakavouti ke fai mo ngāue ‘etau Patisetí. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e founa angamahení foki ē ‘oku ha’u aí. ‘Oku ‘ikai ke toe ‘aonga e founa angamahení ia he ‘ahó ni. Ko e me’a ‘oku mau faí ‘emautolu ia ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i fakamolemole pē Fakafofonga ē.

’Eiki Palēmia: Fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Ko e ...

’Eiki Palēmia: Pea kapau te tau, ko e *point of order* pē Sea pe ko e fakatonutónú ‘o kapau te tau foki ki he angamahení ko e miniti pē ‘e 10 ‘a e Feitu’u na pea ko e mālō mo e anga’ofa ‘a e Seá. Ka te tau ‘ai ā ‘a e miniti ‘e 10? Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ke ‘ai eni ia ke tau anga’ofa tautolu he taimí. Tau anga’ofa ki he kakaí ke nau fanongo mai ki he me’a ko ē ‘oku tau talanoa ki aí. Ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku fai atu ki ai e talanoá ko e ‘ū me’a lalahi ia Sea. Ko e ‘uhingá kapau te tau ma’ala’ala he, ‘i he ...

Sea Komiti Kakato: Fēfē ke tau toki ‘ai ha taimi kehe ...

’Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ka ke me’a hake ki he Seá ko e ngaahi me’a eni ‘oku ke fiema’u ke ke me’a ki aí. Kau ki he potungāue ko ē honau ngafa fatongia, ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi fatongia fakatautaha ka tau foki mai mu’a ki he ‘ū *statement* ko ē ‘oku ‘i lotó. He ‘oku me’a mai e

Minisitā ‘oku ‘ikai ke ‘i loto ‘a e 30 milioná ka ‘oku ke kikihi mai leva e Feitu'u na ia he me’a kehe.

'Eiki Palēmia: Poupou atu Sea. Ko e ‘Omipatimení ‘oku ‘i hetau Falé ni. Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘a e, ha Fakafofonga pē pea me’a atu ki he Seá ke na feme’a’aki ke talaange ki he ‘Omipatimení ke fai ha ngāue ki ai. Pea ko e ‘uhinga pe ia ke hangē ‘oku tau, hangē ko e lau ‘a e Tokoni Palēmiá *broken record* ko e fo’i me’a tatau pē ‘oku toutou vilo mai. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u kamata ke u ta’elata au ia he Falé ni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko hono maumau pē homou tipeiti ko e fo’i me’a pē ena te ke ‘omai, ko u ‘osi ongo’i te ke me’a mai ‘akí. Ko u ongo’i ko u ilifia, ko u ongo’i ko u ta’elata pea ‘oku ‘ikai, ilifia mo au he toe lea atu ki he Feitu'u na na’a faifai ‘oku ke ta’elata.

Kole Tongatapu 7 ki he Pule’anga ke tukuange kau Fakafofonga ke nau sivilivi’i founa mo e hu’unga e Patiseti 899.2

Paula Piveni Piukala: Sea, tapu mo e Seá. ‘Oku ou kole pē ke tukuange mu’a e malanga ‘a ‘Eua 11 ke *flow* mai he ‘oku ‘i ai pē e poini ke ne tokoni kia tautolu ki he *continuous improvement* ‘a e *institution* ‘oku ne fakalele e fonuá ni. Pea ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ke tukuange pē ko u tui pē ka laumālie lelei pē ‘a e Palēmiá pea mo ‘ene Kapinetí he ‘oku ‘osi ...

<001>

Taimi: 1105-1110

Paula Piveni Piukala: ... nau ngāue ‘o ‘omai ko eni, ko homau fatongia ia ‘i he Konisitūtoné pea mo ‘emau fuakava pea mo e Tō Folofola, ke mau hanga ‘o sivilivi’i ‘a e founa na’e ha’u ai ‘a e Patiseti ko eni he ‘oku a’u pē ki he ‘aho ni Sea, ‘oku ou kei fehu’ia pe ‘e au ‘a e 899.

'Eiki Tokoni Palēmia: ‘Eiki Sea fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá tukuange mu’a ke ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e fakatonutonú Sea, ko e sivilivi’i mo e ngāue ko ē ke fai, fakataau ki he lao mo e tu’utu’uni kuo ‘osi fakamānava, ke ngāue ‘aki ‘e he Fale ‘oku ‘ikai ko e ‘ai noa’ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e lao pē eni Sea ‘oku tau fetakai ai, ko e lao pē eni na’e ‘uhinga ai hono ‘omai kitautolu ki Fale ni, ke tau hanga ‘o fakahoko hotau fatongia ki he lelei taha, ki he lelei ‘a e fonua, kae faingofua ia.

Sea Kōmiti Kakato: Sai, mālō ‘aupito Fakafofonga ē. ‘Io, Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Sea ‘oku ou kole atu ke ‘i ai ha ki’i faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, sai, sai pē kau, ‘Eua 11 kuo fe’unga?

Taniela Fusimālohi: ‘Oku te’eki ai ke ‘osi ia, kae tuku atu ai pē faingamālie ki he, mālō. Sea hangē ko e me’a ko ē ‘oku talanoa ki ai ‘a Tongatapu 7.

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē he ko e ‘uhinga he te tau toe vilo atu pē ke mou feme’a’aki, kae ‘oange ā ki he Fakafofonga ko ē.

Taniela Fusimālohi: ‘Io.

Sea Kōmiti Kakato: Kae ‘oleva ke mole ho’o ilifia.

Taniela Fusimālohi: ‘E Sea ko ‘eku ‘uhingá ‘aku ia ki he fa’a me’a hake ko eni ‘a e Tokoni Palēmia ‘o talamai, ko e fo’i kalamafofoni mavauvau ia, ‘a e talamai ko ē ‘ai ha Lao ke ‘ai ‘a e lao hā ko ‘etau talanoa eni ki he Patiseti. Ka ‘oku sai pē kapau ‘oku ke pehē ‘e koe ia ke ‘ai ā ia ki he 13 ke ‘ai ia.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea, ko e fakatonutonu ki he’ene pehē ‘oku ‘ikai ke tonu ke tau talanoa ki he lao, ko e Fale eni ‘oku fai ai ‘a e fa’u lao. Fale eni ‘oku alea’i ai ‘a e lao, ko e hā hano fehalaaki ka ‘oatu ha me’a fekau’aki mo e lao ‘i he Fale ko eni, ko e Fale fa’u lao.

Taniela Fusimālohi: ‘Io ‘oku mahino ia ko e Fale fa’u lao, ko e fu’u lao eni ‘oku tau lolotonga pōtalanoa ki ai, ko e Lao ‘o e Patiseti pea ko e fu’u me’a mahu’inga taha eni ki he’etau ngāue. Sea ka ‘oku ke pehē ‘e koe ia ke ‘oange ki he 13 ke hoko atu kau toki hoko atu. He ko u ‘ilo he kuo nau pāhia nautolu he sio he fo’i faiva lōloa ‘aupito ‘aupito ko eni. Ka ko e fo’i faiva mālie foki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e ‘eva ai, ‘oku ‘i ai ‘a e tau heletā, ‘oku ‘i ai ‘a e tau faná, kātoa pē ‘i loto ai, ka ko e ‘ai atu pē ke ki’i me’a...

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ngaahi ‘aho ni foki ‘oku sai ‘a e tekinolosia, lele pē ‘a e fo’i faiva katuni ia ‘o lōloa ange ia he faiva mo’oní Sea, mālō.

Taniela Fusimālohi: Ka ‘oku sai pē Sea kapau ‘e ki’i ‘ave ia ki hē ke hū ‘ene katuni ‘ana ia kae ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko koe pē mo 7 ‘oku mo me’a mai ke paasi ki hē, mo tuku mai ā ke u faifatongia na’a faifai kuo mo toe fokotu’u mai ke tuku au kitu’a.

Taniela Fusimālohi: ‘E Sea ko e fo’i faiva ‘eva eni ‘oku ou ...

Sea Kōmiti Kakato: ... ka u fakahōhō’ia’i ‘a e loto ‘o moutolu kau Mēmipa ki he me’a ‘oku mou fiemālie ki ai.

Taniela Fusimālohi: Ka ko e hā ho’o tu’utu’uni kapau te u ki’i mālōlō au kae hū ‘a e me’a.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ‘ai atu pē ‘e au ke ke ki’i mālōlō ke mole ho’o ilifia kae toki ‘ai ‘anai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Veivosa Taka: Sea tapu mo e Feitu’u na.

Sea Kōmiti Kakato: Vave pē ‘a e Fakafofonga ia ko eni.

Fakamalanga Ha’apai 13 fakamālō’ia Pule’anga/Komiti Pā’anga he ngāue lahi ke lava ngāue ki he Patiseti

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō atu ‘i he ki’i faingamālie ‘oku ‘omai ai ke fai ai ha ki’i fakahoha’a. ‘Eiki Sea ‘oku ou fie talanoa Sea kimu’a pea toki fakahoko ‘eku malanga fekau’aki pea mo e ngaahi folau tahí, ‘oku ‘i ai pē vaka mo hono peau. ‘Oku ‘i ai pē peau he manua, pea ‘oku ‘i ai pē peau ‘o e katea. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e taha ia he fakafōtunga ‘oku ‘oatu, he kuo ‘osi ‘a e *remix* ‘a e ngaahi faiva, ka ko e hoko atu eni ‘a e kāsete.

‘Eiki Sea te u mu’a fakahoko ‘aki ‘eku fakahoha’a ha’aku fakamālō. Sea ‘oku ou ma’u ‘a e faingamālie ko eni ‘oku ou fakamālō lahi ai ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Kapineta, ‘i he ngāue lahi kuo lava mahino ‘aupito ki he motu’a ni, ‘oku ‘ikai ko ha ngāue si’isi’i eni, hono fa’u ‘a e Fakamatala Patiseti.

‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō mavahe ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, kae ‘uma’ā ‘a ene *CEO* mo e kau ngāue, koe’uhí ko e ngaahi feilaulau lahi kuo nau fakahoko, pea mo e ngaahi fatoniga mahū’inga. ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko ha me’a faingata’a ‘a hono fa’u ha fa’ahinga Patiseti, fakapotopoto ‘o fakatatau ki he folau ‘oku mau lava ‘o fakahoko, pea neongo ‘ene faingata’á ka ‘oku ‘i ai pē ki’i lea ‘i motu Sea, ko e fa’ahinga tahi ni ‘oku ‘aonga pē ‘i he taukei. Fakamālō ki he ngaahi taki ‘o e ngaahi potungāue ‘a e Pule’anga ko e fengāue’aki, fetokoni’aki pea mo e ngaahi ta’au ‘o e ngaahi faingata’a ‘o lava ai ke tau hanga ‘o fa’u ha Patiseti, ke tau lava ‘o fakaola ‘aki ‘a e ngāue.

‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai foki ko ha ngaahi me’a eni ke tau lava ‘o sio ki ai, ‘i he ta’u ni na’a ku vakai ki he’etau Patiseti makehe hono ...

<002>

Taimi: 1110-1115

Veivosa Taka: ... anga hono fōtunga ‘etau folau mai pea mo hono ngaahi sivi’i’i pea na’a ku pehē ‘i he ‘aho ‘i he ‘aneafi ko e Patiseti vave eni hono ngāue’i mo hono tālanga’i. Ko hono ‘uhingá he ‘oku sivi’i sivi mālohi mo fefeka mo’oni na’e fai mei he potungāue ‘a e Komiti Pa’anga ‘a e Fale Alea. Pea ko u tui ko ‘eku sio ki he anga ‘a e lipooti Sea. ‘Oku ‘i ai e me’a ‘oku nau felotolotoi ki ai, mahalo ko ha me’a pe ‘e ono pe nima ‘oku ‘ikai ke fai ai e felotolotoi. Pea na’a ku pehē ko e me’a ia te tau fetalanoa’aki feme’a’aki ai ‘i he Fale ni pea ‘e lava ai ke tau lototaha ki he ngaahi me’a ‘oku fakahoko.

‘Eiki Sea kātaki pe Sea ko e peesi tolu. Ko u manatu ki he lea ‘a e Palesiteni ‘o ‘Amelika kuo mālōlō te’eki ai ke mālōlō ko e tokotaha ko eni ko *Trump* na’a ne pehē *American first*. Pea ko e lea ko eni ‘oku ‘omai ko eni he peesi tolu ‘oku pehē fakamu’omu’a e kakai. Pea ko e ‘uhinga ia Sea ‘oku ou nonga mo fiemālie koe’uhī he ko e makatu’unga ‘a e kakai ke nau hoko ko ha kau pule pe ko ha tu’i ki he ngaahi me’a ‘oku lava ke tau fakahoko ke tau hanga ‘o sēvesi ‘enau ngaahi fiema’u.

Mahu’inga’ia Ha’apai 13 ki he ui kuo fai he Patisetí ki he kau kātoa ke langa ha Tonga mālohi/monū’ia

‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e hoha’a pe ‘a e motu’a ni ia ki he ngaahi lea ‘oku fakahoko. ‘I he peesi fā Sea ‘i he palakalafi hono ua ‘oku pehē ai “Ko e Patiseti ko eni ‘oku ‘ikai ko ha palani fakapa’anga pe, ka ko e ui ki he Tonga kotoa ke tau kau fakataha ‘i hono ngāue’i ‘a e hala fononga fo’ou ko eni” . ‘Eiki Sea ko u tui ko e ngaahi lave ko eni mo e ngaahi fakahoko ko eni. ‘I he palakalafi hoko pe Sea ‘oku pehē ai. “ ‘I he’etau fetākinima te tau langa ai ha Tonga ‘oku mālohi, monū’ia ‘e to’ulu ai ‘a e faingamālie mo tupulaki faka’ekonōmika” . ‘Eiki Sea ko e ngaahi fokotu’utu’u pea mo e ngaahi lea ‘oku ou mamata pea mou fakakaukau ki ai. Ko e taha eni ‘a e kole ‘a e Pule’anga. Hou’eiki Fakafofonga ‘a e Kakai mou me’a mai ke tau vahevahe pea te tau fetokoni’aki ki hono langa ha ola ‘oku tu’uloa. Na’e ‘i ai ha lea ‘Eiki Sea ‘o e tangata ‘iloa ‘i ‘Amelika na’a ne me’a ‘o pehē “mou omi mo ho’omou ngaahi lelei mei he ngaahi feitu’u ‘oku mou ‘i ai ka tau tānaki atu ke tau talanoa pea ke mou ma’u ‘a e ngaahi me’a ko ia”.

‘Eiki Sea mahalo ko e Feitu’u na pe ‘oku ke mea’i ‘a e lea ko eni. Ka ko u ‘ohake pe ‘e au ke mea’i ‘e he Fale ‘Eiki ni ‘oku ‘i ai e lelei ‘a 5. ‘Oku ‘i ai e lelei ‘a 7, ‘oku ‘i ai e lelei ‘a 11, pea ‘omai ki he ngaahi lelei ‘a e Minisitā Pa’anga mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Kapineti ke tau talanoa ke langa hake ha Tonga ‘oku tu’uloa. Pea ko u tui ‘Eiki Sea ko e kongā ia ko u ‘oatu ki he Feitu’u na ki’i me’a si’isi’i pe eni Sea ko e feinga fakama’ala’ala pe ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea u toki fokoutua hifo ki lalo.

‘Eiki Sea ‘oku hā ‘i he peesi tolu faka-Tonga talamu’akí ‘a e palakalafi ko ia ko e fakaola ha mafai faka’ekonōmika ‘oku hā ai ‘a e kongā ‘a ‘ete tokonia ke fakaivia ‘a e ngoue mo e toutai, ‘ikai ke u toe lave au ki he takimamata kau ai mo e takimamata. Pea a’u ai Sea ki hono fakalahi ‘a e ola ‘a e ngoue mo e toutai pea malava ke fakatau atu ‘i he māketi. Sea ko ‘ene a’u pe ki he māketi ko e *beauty* ia ‘a Ha’apai.

‘Eiki Sea ‘oku ou tui ta’etoeveiveiua he ‘ikai ha toe ‘i ai ha vahefonua ‘i Tonga ni ‘e lahi ange ‘enau fakafalala ki he ongo sekitoa ko eni ‘a e toutai mo e ngoue. Ko Tonga ni ia ‘oku falala pe ki ai ka ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ia ‘oku nau ma’u ai ‘enau mo’ui fakahoko ai ‘enau fakafalala.

‘Eiki Sea ko e hoko atu ‘eku fakahoha’a ‘i he lave ko eni ‘oku hoko atu ko eni ki he fakaola ko ia. ‘Oku ou poupu lahi ‘aupito Sea ki he fokotu’utu’u ko eni. Ka ko e me’a ‘oku ou ki’i fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga fekau’aki pea mo e ngaahi ‘ilo fakatekinolosia ngaahi fakalalakaka pe ‘oku vahevahe...

Taimi: 1115-1120

Veivosa Taka : ... 'o fakatatau ki he tu'unga fakasiokālafi 'o Tonga ni. 'Oku ou lave'i hifo ai Sea 'oku 'i ai e fakaivia, pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'unga ia Sea ke tau pehē 'oku tatau 'a e tu'unga fakakelekele 'o Ha'apai mo e tu'unga fakakelekele, 'oku kehekehe pē.

Te u ki'i fakatātā 'aki Sea 'a e ki'i me'a ko eni 'oku ou fa'a fakahoha'a 'aki pē. Tapu pē mo e Feitu'ú na, ko e tangata ngoue 'i Tonga ni, mo e tangata ngoue 'o Ha'apai, ko e taimi ko ia 'oku na alea ai ke na fai ha ngoue kapau ko ha 'eka 'e taha, Sea 'aho pē 'e 2 kuo tō 'a e ngoue ia 'a e tama ko ia 'i Tonga ni. Māhina 'e 3 ki he 4 pea toki lava tō e ngoue 'a e tama Ha'apai. 'UHINGA 'enau kehekehé Sea, ka ko e 'uhinga ia 'oku ou lave atu ai, ki he tu'unga 'emau fakafalala ki he ngoue. 'Eiki Sea ko e hoko atu ko eni ke toe fakama'ala'ala mai pē motu'a ni 'i he fekau'aki pea mo e ngāue fakatekinolosia fekau'aki pea mo e toutai.

Ko u lave'i hifo Sea 'oku 'i ai 'a e tokoni 'a e Toutai ki he ongo vāhenga 'e 2 he ko e toutai foki 'Eiki Sea ko e motu lahi taha pē na'e lave hake 'aneafi ko 14 pea mo 13. Fanga ki'i motumotu ka 'oku fakafalala 'a e toutai ki ha misini tā poloka. Ka 'oku ou lave'i 'Eiki Sea he 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ia 'e vivili ange, ko Ha'apai ko Pangai 'oku 'i ai 'a e misini tā poloka ai. Nomuka, hala, a'afeva hala, ka ko e motu ia 'e 11 pea 'oku fakafalala pē 'enau fiema'u hono fakaivia kinautolu 'enau toutai, 'oku fakaivia ia mei Tonga ni pē ko Pangai. Pea ka 'alu hake ha vaka mei Tonga ni 'o toutai pea si'isi'i 'ene poloka pea foki mai ki Tonga ni, ko e toe fakamole lahi ia. 'Eiki Sea pea ko e kongia ia 'oku ou fehu'i ai ki he 'Eiki Minisitā, ko fē peesi 'oku 'asi ai 'a Ha'apai he 'oku te'eki ke 'osi e Patiseti he'eku lau. Ka ko 'eku 'uhinga ko eni 'oku 'asi he ongo vāhenga 'e 2, pea ko u tui 'e faingamālie ai pē 'a 14 ia ka ko 'eku 'eke pē 'oku ai ha peesi ia kimu'a he 'oku ou a'u ki he peesi 10 'oku 'ikai ke 'asi ai.

Ka ko e me'a pē 'oku ou sio ki ai 'oku taki 300000 'a e sekitoa ko eni. Sekitoa Toutai 300000, sekitoa ngoue 30000 mo e takimamata. 'Eiki Sea ko e fakamālō ia ki he 'Eiki Minisitā he ko u lave'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'e li'ekina. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e kongia ia 'oku ou lave atu fekau'aki pea mo e ki'i fakahoha'a ko eni 'Eiki Sea. Kae tuku pē mu'a 'Eiki Sea ke u a'u atu ki he peesi 10 na'a ku a'u mai ki ai 'Eiki Sea 'oku lava ai pē ke u sio ki he ngaahi ngāue 'oku lava fakakakato fekau'aki pē mo e ongo sekitoa ko eni. Ko e me'a pē 'oku ou manako ai 'a e me'a ko ia 'oku ou mo'ui ai.

Fiefia vahe Ha'apai 12 he teu ta'etotongi fānau ke lele a'u ki he foomu 5

'Eiki Sea ko e kongia hono hoko fekau'aki pea mo e ako. A'u mai e fakamālō pea mo e lotu 'a e kāinga Ha'apai nau fiefia to'o atu honau kavenga 'enau totongi 'enau fānau 'i he foomu 1, foomu 2 pea a'u eni ke a'u ki he foomu 5. 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke lava hoku loto ke u fakahā atu 'a e fiefia hoku kāinga. 'Oku 'ikai ke u 'ilo ko e hā ha lea fe'unga ke u fakamālō ka ko 'eku lea pē fakafeta'i ki he 'Eiki ko 'Ene 'omi ha kakai taau mo fe'unga, ke ne to'o atu 'a e ngaahi mafasia ko eni. Sea 'oku a'u hifo ki he Lulutai..

'Aisake Eke : 'Eiki Sea hūfanga he fakatapu tapu ki he Feitu'ú na. Ko e ki'i kole pē ke ki'i fehu'i ange pē ki 13. Ko u 'ilo pē mahalo ko e ngaahi ako ia 'a e Pule'anga na'e fetu'utaki mai mei ai. Na'e fetu'utaki atu e ako 'a e Siasi, na'a nau fiefia? Mālō.

Veivosa Taka : Sea

'Eiki Palēmia : Tuku Fakafofonga ke u tali atu ia. Na'a ku 'osi fakataha mo e kau Talēkita Ako 'a e Siasi Uesiliana kae 'uma'a 'a e Siasi Katolika mo e ngaahi siasi kehé pea na'a nau fiefia he hiki peseti 'e 10. Ka na'e toe 'oange ai pē mo e ta'etotongi 'a e ako Pule'anga pea na'a nau talamai 'e toki fai pē ha sio na'a toe 'i ai ha me'a pehē he kaha'u, pea 'oku loto lelei pē Pule'anga ia ki ai Sea. Mālō.

Veivosa Taka : Sea mālō 'aupito. Ko u fakamālō ki he ..

Tui Tongatapu 5 ta'efakapotopoto ta'etotongi ako a'u ki he foomu 5 fokotu'u mai Pule'anga he Patiseti

'Aisake Eke : Mālō kae toki foki mai ia ki he totongi ako ko eni 'oku fai kapau 'e foki mai ki ai 'oku ou pehē 'oku ta'efakapotopoto. Mālō.

'Eiki Palēmia : Hangē ko ia ko 'etau me'a, kapau 'oku ke pehē 'e koe 'oku ta'efakapotopoto ko e me'a 'ata'atā pē ia 'a e Feitu'ú na. Ka ko e fakapotopoto pē eni ia mo e anga e fakakaukau 'a e Pule'anga pē te ta ...

<004>

Taimi: 1120-1125

'Eiki Palēmia: ... tatau 'eta fakakaukau pē 'ikai ka ko e me'a ia 'a e Pule'anga 'oku tu'u he taimi ni mālō.

Veivosa Taka: Sea ne u kole atu foki 'anenai kamata ke u fakahoha'a ko e ki'i tongiaki eni. Ko e me'a faka'ulia ka tui'i ha manua ha tongiaki ka ko u kole Sea ke u ...

Sea Komiti Kakato: 'I ai pē me'a ko e kalo.

Veivosa Taka: Ko e kalo mālō Sea. Sea pea ko e ko e lave ia ko ē fekau'aki pea mo e ako ko u tui 'oku 'i ai e 'a e talanoa 'a e 'a e ngaahi ako 'oku ha'u 'a Ha'apai ke ō mai 'o ako heni 'a e ha'u 'a e foomu 4 mo e foomu 5 'oku 'i ai pē 'enau tui mo 'enau fokotu'utu'u ke feinga'i pe ia ke nau foki he ko e tautautefito ki he'etau, ki he'etau tu'unga ko eni ko ē fekau'aki pea mo e fe'alu'aki pea mo e maumau'i 'i he *drugs* 'a e fānau pea mo e ngaahi lelei ko ia. Ka ko u vakai hifo 'Eiki Sea ko e 770 eni, 770 eni ko e, ko e me'a'ofa ia ki he ngaahi ako ka neongo ko e 'ave ki he totongi ako pē 'ave ki ha feitu'u. Ka ko u tui 'oku fakamālō atu ki he 'Eiki Palēmia, Minisitā Pa'anga mo e kau ngāue kotoa pē 'a e Pule'anga.

'Eiki Sea te u hoko atu ki he Lulutai. 'Oku ou lave'i hifo heni 'Eiki Sea 'a e peesi 16. Peesi 16 'oku lave ai te u ki'i lave pē ki 'olunga ko e poini 'uluaki ka ne u fakatonutonu 'aki e 'a e Tongatapu 10 fekau'aki pea mo e hala fakakavakava pē ko e *close way* ki Fanga'uta. 'Eiki Sea ko e 'uhinga e 'a e motu'a ni ko e me'a ia 'oku 'aonga ia ki Tonga ni 'oku 'ikai, si'isi'i ke nau puna vakapuna nautolu Niua pē ia mo Vava'u pea mo Ha'apai mo 'Eua. Ka ko e ngaahi me'a ko eni 'oku fakahokó ka lava 'o fokotu'u 'a e hala fakakavakava 'ikai ke toe ai ha *busy* e hala ia.

Kole Ha'apai 13 ki he Pule'anga 'omai mo ha toe vakapuna *Twin Otter* 'e taha ke tokoni ki he fepuna'aki fakalotofonua

Ka u lave hifo ki he, ki he toutai 'oku pehē, 'a Tonga pea mo hono fakalahi 'a e ngaahi fefolau'aki 'a e Kautaha Lulutai 'aki hono ma'u mai ha vaka fo'ou. 'Eiki Sea na'e ko e taimi pē na'e mea'i ai 'e he kāinga ia 'a e 'a e fo'i konga ko eni e feme'a'aki ko eni he ngaahi 'aho kuo maliu atu na'a nau tā mai ka au 'o nau talamai 'e Vosa 'oku te'eki ai ke mālohi 'a e tu'unga fakalōkolo ko e fefolau'aki. Ko 'emau kole ia ke kole atu ki he Minisitā Pa'anga pea mo e, kumi mai e *twin otter* lahi hangē ko ena kuo lau pea mai mu'a mo ha ki'i *twin otter* si'isi'i hangē ko eni he taimi ni ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki 'e lava pē ki'i fehu'i ki he, he lolotonga 'ene 'i hē ke 'oua 'e toe fehu'i 'anai 'a e me'a ko eni ki he hala fakakavakava ko ē 'i Fanga'uta ne pehē foki 'e fakasi'isi'i leva e kiu he halá. Ka ko 'eku fehu'i 'a'aku ia he tafa'aki ko eni ko ē pē 'e fai 'a fē 'a e me'a ko eni he ko 'eku ma'u na'e 'i ai e ngaahi tefito'i palopalema ia ai ko hono *assess* faka'ātakai pea ko hono ua ko e pa'anga ko ē ko ē 'e ma'u 'oku 'i ai mo e fehu'i ia ai 'e 'aonga faka'ekonōmika 'oku tui ko e me'a eni ia 'oku 'eke ma'u pē ia he *donor* he ngaahi me'a lalahi.

'Eiki Palēmia: 'Oku ou 'ilo au 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke fekau'aki eni ia mo e malanga 'a 'a Ha'apai 13 he 'oku lolotonga lele ia ia he me'a kehe ka te u, te u tali atu pē au. Pea ko e konga e tali ko ia pau pē na'e me'a 'a e Fakafofonga ki he'eku tali na'e fai kimu'a pea ne fakahua, he'ene fakahua mai ko ē mahalo na'a toki langa e hala fakakavakava he hā'ele, hā'ele tu'o ua mai 'a e 'Eiki na'a ne manatu'i lelei pē 'e ia ...

Taniela Fusimālohi: 'Oku hala ia na'e 'ikai ke u lea pehē, me'a hifo ki he Miniti kuo u 'osi talaatu 'oku 'ikai ko e 'uhinga ...

'Eiki Palēmia: Me'a ko ena 'oku ke ...

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Me'a ko ē nau pehē atu 'oku ke ma'u fakahā ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga fakamolemole mo'oni pē na'e 'ikai ke ai ha me'a pehē ia ko e me'a ia 'a e Fakafofonga Fika 10 ē. Ka ko e 'uhinga ia ko ē na'e 'osi tali atu he 'Eiki Palēmia ...

'Eiki Palēmia: 'Eua 11 ka ko ē na'e 'osi fakahoko atu ai e tali ia 'Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: 'Io.

'Eiki Palēmia: Ka 'e lava pē 'o toe 'oatu pē. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Veivosa Taka: Fakamālō Sea ki he, 'ikai ke 'ilo pē ko e ngaahi me'a feme'a'aki hake ko eni 'a e kau Fakafongga ko 'enau si'i tokoni mai ki he'eku ki'i fakahoha'a pē ko ha feinga ia ke u hē 'ikai ke nau 'ilo ko e motu'a ko eni 'oku 'ikai hē ia ha feitu'u.

'Eiki Sea ko u te u hoko atu ki he Lulutai ko e ko e fa'ahinga taukei ko ē 'oku 'omi mei Ha'apai ke mea'i pē he Feitu'u na 'Eiki Sea 'ikai ke 'i ai ha 'eikivaka laulōtaha 'o toe laka ange ha taha Ha'apai. Pea 'oku 'i ai e 'ilo 'oku a'u ki he'enau 'eikivaka 'enau ala ko ē ki tahi 'o tala ai e feitu'u ko ē 'oku nau folau ai. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e kongga ia 'oku ou lave ki ai neongo pē pē 'oku 'i ai ha fa'ahinga poto taukei fe'unga 'a e kāinga ki he fa'ahinga vakapuna ko 'eni ka ko u loto pē ke u 'oatu 'enau, 'enau faka'amu. 'Eiki Sea ko 'enau lea 'oku pehē ko e *Twin Otter* ko e vaka falala'anga taha ia 'i he ngaahi vakapuna 'i māmani ...

<005>

Taimi: 1125 – 1130

Veivosa Taka: ... Ko hono uá ko e *Twin Otter* 'oku pāsese 'e 19, ko e *Twin Otter* pe te ne lava 'o uta fakataha e uta 'a e toko 19 ko iá pea mo e 19 ko iá. Ko e ngaahi vaka kehé 'oku nau lava 'o uta 'a e pāsese, si'isi'i pe fakataha mo 'enau utá. 'A ia ko e lave ia 'a e kau tangata ko eni, na'a nau pehē; ko e maumau ko eni 'oku fa'a lave hake ki ai 'amoutolú Fakafongga 'oku 'ikai ko ha maumau.

Ko e vakapuná 'oku kehe ia me'i he vakatahi, ko e vakapuná 'oku lau houa pe 'a e paati kotoa pe 'oku 'i ai. Ka maumau, ka 'osi e paati e fo'i sikalu ko ē fo'i houa 'e 100. 'Oku to'o e fo'i paati ko iá kae 'omai e fo'i sikalu fo'ou, 'oku 'ikai ko ha maumau. Ka ko e anga ia 'o e vakapuná ka 'oku ou tui Sea ko e kolé ia ke, kapau 'e lava 'e he Pule'angá 'o 'omai *Twin Otter* 'e taha tatau mo eni ko 'ene toki mālohi ia 'a e fefolau'aki fakalōkoló. Pea ko u tui ko e vaka lahi ko eni 'oku 'ai ke 'omai, 'omai pe he kalasi ko iá 'Eiki Sea.

'E, fakamolemole pe 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e 'Eiki Minisitā 'oku falala'anga 'e Ha'apai 'a e kautaha vaka ko eni. Pea ko u tui ko e kongga ia 'oku ou poupuu atu 'oku mou hanga 'e kimoutolu fanga tokoua 'o fakamamahi'i hoku kāingá. He ko e taimi pe ko ē 'oku mou me'a ai ke fakatonutonu 'a e kumi vakapuná. Pehē 'e he motu'a 'e taha, 'e Vosa, ko e me'a ko eni 'oku fakatonutonu te'eki ai ke kumi e vakapuná ia 'o a'u mai ki he 'ahó ni. 'E toki fakahū mai e me'a ko ena 'oku nau fiema'ú ke 'omai 'a e me'á ki Fale Aleá ni ta'u ia 'e 1 pe ta'u 'e 1 mo e kongga. Ka mau fakafeta'i 'a e ma'u 'a e vaka ko eni pea mo e ngāue fakavavevave 'a e 'Eiki Palēmia ke lava ai ke feau.

Sea, uiké ni toloi me'i he 'aho Tu'apulelulú ko e lahi 'a e utá. 'Oku toki feinga mai 'a Ha'apai na'e 'ikai ke a'u ha puna ki ai he ko e vaka pe 'e 2. Ko e Y12 pe mo e *Twin Otter*. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e kau eni ha tokoni ki he vaka tahi hono fakavavevave'i pea mo hono tokoni'i e ngaahi ngāue fakavavevave mei Ha'apai. Fakamolemole pe 'e Hou'eiki kapau ko u fakahoha'a

ka ko u fakahoha'a pe. Hangē pe ko e lea ko ē 'oku taka ko ē he ngaahi 'otu motú, toki longoa'a pe he 'alu ki he kolo ho fa'ee. Pea ko u tui 'Eiki Sea, ko e 'uhinga ia 'oku ou si'i to'o hake ai 'a e ngaahi 'uuni me'a ko ení.

Kolea Ha'apai 13 ha feitu'u 'i Tonga 'eiki ni ke fakamāketi ai 'enau fua 'o ngātai & falehanga

Ko hono hokó, Pule'anga, 'oku 'i ai e kole pe 'e toki tānaki atu pe ko fē ha me'a hangē ko e ki'i kolo ko eni ko Ha'apai he 'asi ko ē ko ē he mīsini tā poloká. 'Oku mau kole ha feitu'u 'i Tonga ni ke 'i ai ha'amau māketi ika ai. 'E 'i ai ai ha māketi 'o Ha'apai pea 'oku tuhu'i mai pe 'e he kāingá. 'E Vosa ko e feitu'u ko ē ko ē na'e falekai ai 'a Teisina Fukó, ko e feitu'u lelei ia ke tu'u ai ha ki'i māketi 'o Ha'apai ke mau hu'u atu pe 'o nofo taha ai pea lave'i pe mea'i 'e Tonga 'Eiki ke nau me'a ange pe ki he fo'i feitu'u ko iá 'o ma'u ai e ngaahi me'a kotoa pē 'o a'u ki he ngāue fakamea'á, koka'angá, lālangá kae pehē ki he ngoué.

'Eiki Sea, 'oku 'i ai pe 'emau fokotu'utu'u hangē pe eni ia ko e ngaahi faka'amu ko ē 'oku 'ohake 'e hoku fanga tokouá. Kapau 'e lava eni, 'Eiki Sea te mau lava pe 'emautolu 'o kole ki he Pule'angá pe ko e fē ha feitu'u ke langa ha'amau ki'i fale peki ai. Ka mau fua kilo 'a e manioké. Sea ko e manioké 'i Nu'usila \$7 e kilo 'e 1, kapau 'e lava 'emautolu 'o peki heni, 'Eiki Sea ko e tu'umālie, kapau te mau 'ai pe 'emautolu 'o \$5 hē kae tuku atu e 2 ki he ngaahi *dairy*.

Ka ko e anga ia e faka'amú he ko Ha'apai 'oku fakapotopoto ki he ngaahi ngāue ko ē pea toe a'u ē ki he fakamuná 'oku toe fakapotopoto pe 'a Ha'apai he fakamuná. Pea ko ia 'Eiki Sea ko e kongá pe ia 'oku ou lave atu ki ai fekau'aki pea mo e ngaahi fiema'u ko ení he ko u vakai'i 'e au 'a e takimamatá 'e Minisitā Pa'anga pe 'asi ko ā e lālangá mo e koka'angá, te'eki ai ke a'u ki ai 'eku lautohí. Ka 'oku ou kole ko e fa'ahinga sekitoa eni 'oku nofo ai pe 'a Ha'apai ia, he 'ikai pe ke nau toe mavahe nautolu mei ai.

Kole tangike vai mei Ha'apai ki he Pule'anga

Pea mo e tahá pe pea mo e tangikē. Ko e ta'u eni 'e 3 te'eki ai ha fo'i tangikē ia ha 'ofa mai me'i he *MEIDECC*. Ka 'oku ou tui ki he Minisitā fo'ou ko ení 'okú ne mea'i eni. 'Eiki Sea fai pe tufa ko ē 'a Tongá ni he māhina kuo maliu atú ko u pehē pe ke 'i Ha'apai mai ē, ke 'i Ha'apai mai ē. Ko 'eku lele atu pea mo e Fakafofonga 6 'o sio honau halá ke tanu, ko u faka'amu loto pe ke ...

<006>

Taimi: 1130-1135

Veivosa Taka: ... eni 'i Ha'apai, pea ko u tui 'Eiki Sea, ko e fakahoha'a pe ia 'oku ou fakahoko, 'ikai toe 'i ai ha me'a te u tokanga ki ai ka toki ai ha me'a 'e tokanga ki ai e kāinga te u toe fakahoko atu pe, mālō 'Eiki Sea, e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō, 'Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io, ‘a tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato, Sea, ko e ki’i nounou pe eni ai ko e ‘ohake ko eni he Fakafofonga Ha’apai e ‘a e ngāue fakamea’a pea mo e lālanga.

Tali Pule’anga ki he tokanga mei Ha’apai 13 fekau’aki mo e lālanga & ngāue fakamea’a

Na’e folau atu ‘a e takimamata pea pehē ki he polokalama ‘a e *Pacific Art Festival* ‘oku lolotonga fai ‘i Hauai’i, ‘i he fengāue’aki pea mo e Potungāue Fefakatau’aki pea na’a mau tāketi’i e ‘a e ngāue fakamea’a. Pea na’e ‘omai e kulu mei kātoa e ‘otu motu, ‘Eua mo e ongo Niua pea mo Ha’apai pea mo Tongatapu. Pea ko e tāketi ko e na’e ō mo ia ke lava na’a nau lava foki mai mo ha \$1miliona Tonga, ‘i he ngaahi ngāue fakamea’a.

‘Oku ‘osi ma’u mai he taimi ni e fakamā’opo’opo mai kuo a’u ki he ‘ahó ni kuo nau ‘osi tānaki e 800000 tupu Tonga pea mei he ngāue fakamea’a ko eni ‘a e kakai mei he ‘otu motu, tautefito ki Tongatapu ni, Ha’apai pea mo e ongo Niua pea mo ‘Eua. ‘A ia ko ‘enau ko e fakakaukaú ko ‘ene a’u ki he ‘aho Falaite uiké ni, te nau hanga *hit* e tāketi ko e 1 miliona. Ko e ki’i ongoongo pe ia ‘oku ‘oatu ‘o fakatatau ki he me’a ko ē ‘oku ‘ohake ‘e Ha’apai ‘oku fai e tokangaekina he Potungāue Takimamata kae pehē ki he Fefakatau’aki ‘a e ngāue fakamea’a. Ka ko e ki’i ongoongo fakafiefia pe ‘e *hit* ‘emau tāketi ko e 1 miliona e a’u ki he Falaite, mālō.

Veivosa Taka: Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō

Veivosa Taka: Sea, kātaki ko u tu’u atu pe ke fakahoko atu ‘eku fakamālō ki he Minisitā Leipā, ‘oku lolotonga fai e ngāue ke fokotu’u ‘emau Sosaieti Toutai ke faka-Pule’anga. Pea ko u tui ‘Eiki Sea, fanongo mai pe kau ngāue ko e Minisitā, ‘oku ou kei fakaongoongo atu kae ‘uma’ā ‘emau Sosaieti Ngoue.

Fakamālō ki he Minisitā Pa’anga, Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ko e ngaahi ngāue kotoa pe ‘oku mou lava fakahoko ki Ha’apai, lolotonga lele atu ‘emau uafu ko ē ‘a Vahe Kauvai ‘oku tu’u ‘i Faleloa. ‘Eiki Sea, ko e faka’ofo’ofa, ‘aupito ‘a e ‘oku ‘alu ke toe ma’olunga ange tahí ka ‘oku fai he kau ngāue ko eni ki he Poate Taulanga. Fakamālō atu ki he Sea pea mo e *CEO* ‘a e ‘ofa lahi kuo fakahoko pea ko u tui ‘oku mau mei ‘osi ‘a Faleloa kae hoko atu ki Pukotala mo Hā’ano.

‘Eiki Sea, ko u tui ko e kole pe ia ki he Pule’anga ke u kole ai leva heni ke nau ke ‘oua ‘e toe fakafoki mai ‘o foki ki mata’u ‘alu ai pe ki hema, ‘alu ai pe ngāue. Pea ko u tui ‘oku kau ai pea mo e ngaahi hala, ka ko e fakamālō pe ia, Ha’apai, hotau hala lahi ‘oku kei *tender* ia ‘e he Pangikē ‘a Māmani. Ka ko u tui te mau hoko atu ki Hā’ano ke fakakakato ia mālō, ‘Eiki Sea, e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a ko eni, ki’i ‘oleva pe kau Fakafofonga he ‘oku ou lave’i pe na’e tonu ke ‘osi eni pea Dulcie

‘Eiki Palēmia: ‘Ai pe ke

Sea Komiti Kakato: Uehe Tongatapu 6, fakamolemole pea hoko mai ‘a Tongatapu 17, ka ‘oku ‘i ai pe ha me’a te ke tokanga ki ai Tongatapu 2

Tali Pule’anga ke sio ki ha fengāue’aki mo e Poate Taulanga ki ha feitu’u fakamāketi ma’a Ha’apai & fakalelei’i uafu ngaahi motu

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘ai pe ke tali atu ‘a e me’a na’e tokanga ki ai ‘a e me’a ko ē na’e toki ‘osí Sea. ‘A tau sio pe eni ke ‘ai ha ki’i palepale ke fakatau ai, ko u tui ko e me’a lelei pe ia ke fai ha sio ki ai. Hangē pe ko e me’a na’e fai ki ‘Eua, ‘i ai ‘enau fanga ki’i fale ke fai ai. ‘A ia ‘e fai ha fengāue’aki mo e Poate Taulanga na’a lava fai ha tokoni’i.

‘Ikai ke u ‘ilo’i lelei pe ‘e laumālie lelei ‘a Sea ukamea ki he fokotu’u ke, ka ‘e ‘i ai pe ko u tui ‘oku ‘i ai ha ki’i *space* ‘i he feitu’u ko eni. Pea hangē ko ē ko e me’a ‘a e Fakafofongá ki he ngaahi ‘ai ko eni e uafu, na’e ‘ai foki ke, ko ē ‘oku lolotonga fetuku atu e koloa ke fai ke kamata leva e uafu ‘o Nomuka. Ka ‘oku ngalingali ‘e hū ‘a Hā’ano ia ‘i he fō’i fokotu’u ko eni ‘a e Fakafofonga, ko e ‘uhinga ‘oku kei ai e ‘ū misini ofi atu pe ai, Sea, mālō ko e ki’i tokoni atu pe ki he me’a e Fakafofonga Ha’apai.

Veivosa Taka: Sea, tapu pe mo e Feitu’u na

Sea Komiti Kakato: Mālō

Veivosa Taka: Fakamālō atu, ‘ikai ke lave’i he motu’á ni ‘e tali vave pehē ‘eku lotu, pea ko u tui ‘oku ngalingali ‘oku sai ‘eku lotu he kuo laumālie lelei ki ai e taki ‘a e Pule’anga, mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 2, ki’i taimi nounou pe pea tau foki leva ki he kau Fakafofonga ‘oku toengā e.

Tokanga Tongatapu 2 ki he ngaahi uesia tamaki ‘i he faka’avalisi tokolahi e fānau ki he faiako ‘i lokiako

‘Uhinga mo e Langi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato, kole pe ki’i faimālie ko eni ke fai ha ki’i fakahoha’a nounou pe. Ko e ki’i fakahoha’a ko eni, ‘Eiki Sea, ‘e fakatefito pe ia ‘i he sekitoa ko ē ‘o e ako. Ko e taha foki eni he sekitoa mahu’inga ‘aupito ’aupito ka ‘i he taimi tatau ‘oku kau eni ‘i he tafa’aki ‘oku fu’u pelepelengesi ‘aupito hono alasi anga ‘etau fonongá. ‘Oku, ko u manatu ma’u pe ki he akonaki ...

<007>

Taimi: 1135-1140

'Uhila Moe Langi Fasi: ... e tangata'eiki na'a ma ngāue fakataha he Potungāue Akó kuo ne mama'o atu, tangata'eiki ko Finau Tūtone. Pehē he tangata'eiki ko 'ete ngāue 'i he Akó te manatu'i ma'u pē ko 'ete ngāue pea mo e 'atamai mo e laumālie 'o e kaha'u 'o e fonuá. Ka te failelei'i 'o fai ke tonu te te fiu hono tānaki e tapuakí pea mo hoto hakó. Pea kapau te te faikovi'i faifakava'iva'inga te te fiu hono tānaki e mala te ne muimui'i kitá. Pea ko e me'a ia 'oku fai ai e fakahoha'a 'i he pongipongi ní 'Eiki Sea, ko u tokanga 'aupito ki he akonaki ko iá.

Ko e ki'i me'a si'i pē 'oku ou fie lave ki ai 'i he fakalukufuá kae tuku atu ke toki hoko atu 'i he taimi te tau 'alu fakafo'i-*budget* aí. Pea fakatefito pē 'eku fakahoha'a 'i he peesi 34-37, fanga ki'i me'a nounou pē 'oku ou tokanga ki ai.

'I he peesi 34 'oku 'asi ai palakalafi 'uluakí pē, 'e toe fai 'a e ngaahi tokoni ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi lokiakó fakatatau ki he ngaahi me'afua. Pea 'oku 'omai 'a e ngaahi me'afua ko iá ko e *teacher's student ratio* pe ko e tokolahi 'o e fānau akó ki he faiako 'e taha. 'A ia 'oku 'omai ai ko e ako tokamu'á faiako 'e taha ki he fānau ako 'e toko 15, ko e ako si'i pe ko e ako lautohi pule'angá ko e faiako 'e taha ki he fānau ako 'e toko 21 pea 'i he ngaahi ako kolisi' pe ko e *high school* ko e faiako 'e taha ki he fānau ako 'e toko 15.

Sea 'oku kau eni 'i he fika 'oku sai 'aupito 'i he anga 'etau sió ka 'i he taimi tatau pē 'oku tonu ke tau manatu'i ko e ngaahi 'avalisi pē 'eni ia. Pea ko e 'avalisi ko eni 'oku tu'u ia 'i lotomālie kae 'alu e fika mo'oní ia ki 'olunga pea 'alu ki lalo. 'A ia ko e fika mo'oní ia 'e lava ke 'alu ia 'o a'u ki he faiako 'e taha ki he fānau ako 'e 50 pe toe lahi ange ai. Pea 'alu leva ki laló 'oku 'i ai e ngaahi ako 'e ni'ihi ia 'oku faiako pē 'e taha ki he tamasi'i ako pe 'e taha. Ka 'oku nau 'omai leva e 'avalisi ko ē ko e me'afua ia ke tau ngāue'aki.

Ko e me'a ko u tokanga au ki aí Sea ko e ngaahi ako ko ē 'oku 'alu ki 'olungá 'a e fo'i *ratio* ko eni. Ko e me'apango foki ia na'e 'ikai ke lava ke tēpile'i 'emau lipooti 'a'ahi faka-Fale Aleá ka na'e fai ai 'a e a'u tonu ki he ngaahi 'api lautohi pule'anga 'e nima 'i he Vāhenga 'o Tongatapu 2 pea na'e 'asi ai 'a e ma'olunga 'a e fika ko eni. 'Oku fu'u kei ma'olunga ngaahi lokiako 'e ni'ihi 'oku a'u ki he faiako 'e taha ki he fānau ako 'e toko fāngofulu pe toe lahi ange ai. Ko e ngaahi 'apiako 'e ni'ihi 'oku lokiako 'e taha 'oku 'i ai e kalasi 'e ua pea 'oku fu'u faingata'a 'aupito 'a e faiako aí pea mo hono ngaahi naunau. 'Oku 'i ai e ngaahi 'apiako 'oku kei ta'utu pē 'a e fānau akó 'i he falikí 'o fai 'enau akó.

'A ia ko e me'a 'oku ou tokanga ki aí ke tau, sai pē ngaahi 'avalisi 'oku 'omai kae hangē ko e fokotu'utu'u 'a e Pule'angá, ka hoko atu 'a e ngāue ki he ngaahi 'apiako ko eni 'oku 'alu ki 'olunga e *ratio*, tautau toko 50 pe toe lahi ange ai ki he faiako 'e taha. 'I kai ngata pē 'i he hoko ia ko e mala ki he faiako 'e nofo he lokiako ko iá fanga ki'i tamaiki tokolahi 'aupito ko iá, ka 'e faingata'a ai ke fakahoko lelei 'a e fatongia fakafaiakó pea faingata'a ai ke fakahoko lelei 'e he fānau akó honau fatongia ko e ako 'o e ngaahi me'a 'oku 'oatú.

Ko hono uá Sea 'i he palakalafi hokó hake pē 'oku 'asi ai 'a e me'a fekau'aki mo e ma'a 'a e vai inu ki he ngaahi 'api lautohi, ngaahi 'apiakó tatau pē mei he ako tokamu'a 'o a'u ki he ngaahi ako ma'olungá.

'Eiki Palēmia: Sea ko u kole pē ki he Fakafofongá pe te u tokoni atu pē 'o, 'uhingá he fo'i me'a 'uluakí.

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu'u na e tokoní?

Tali Pule'anga ki he tokanga Tongatapu 2 ki he faingata'a'ia faiako hono faiako'i ha fānau tokolahi

'Eiki Palēmia: 'A ē ko eni e *ratio*. 'Oku fakamālō atu Sea ki he Fakafofongá 'i hono 'ohake me'a mahu'inga ko ení. Mo'oni 'aupito ia 'a e faingata'a'ia ha faiako ke ne faiako'i ha fānau ako tokolahi. Pea 'oku mo'oni 'aupito pē me'a 'a e Fakafofongá 'oku 'i ai e ngaahi motu ia ko e faiako 'e taha ia ki he toko 4, toko ono ka ko e fatongia fakalao foki ia 'a e Pule'angá ke nau hanga 'oange ha ako 'e ofi *walking distance* ki he fānau ako kotoa pē pe ko ha feitu'u 'oku *populate*. 'I Tongá ní ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē 'i he ngaahi ako 'a e Pule'angá, 'oku 'i ai 'a e ngaahi ako ia 'a e siasí 'oku nau kei 'alu hifo ki he ngaahi *ratio* ma'ulalo pehē pea 'oku fai pē talanoa kia nautolu ko e 'uhingá ko e mahu'inga iá.

'A ia ko e me'a lahi leva ia heni 'e Sea na'e 'osi fai hono alea'í pe 'e souni 'a koló ni. Hangē ko ení, Nuku'alofa fānau ako pē 'i Nuku'alofa. Tokolahi 'a e peseti ia Sea ...

<001>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Palēmia: ... Nuku'alofa, ko e ō mai ia mo e mātu'a, mei Hahake mo Hihifo mo Vaheloto, ko e 'uhingá pē 'oku nau ngāue 'i kolo nau ō mai pē 'o *drop* 'enau fānau. 'A ia ko e ngaahi kole ia ko ē 'oku fai ko ē 'a e sio ki ai, ka souni'i leva ko e kakai pē 'i Nuku'alofa te nau ō mai ki he 'apiako Nuku'alofa. 'E tokolahi leva 'a e fānau 'e pau leva ke nau foki ki he 'enau ngaahi 'apiako ko ē 'oku nau nofo ai, 'o tatau pē mo Havelu, 'Apilautohi Havelu fika 2 ki Nuku'alofa, ko e 'apilautohi tokolahi taha, me'a tatau pē 'omai 'e he ngaahi fāmilí pē 'omai 'e he ongo mātu'a, *drop* mai 'enau fānau, ngāue, foki *pick*. Ka ko e taimi ia ko ia 'oku tau sio leva ki he *pattern* pē ko e mafasia 'a e 'a e , 'ikai ke ngata pē 'i he kau faiako, ka ko e *facility* ko ē 'a e 'apiako te ne lava 'o *caters* pē te ne lava 'o fai hono fatongia ki he fānau akó Sea.

Pea 'oku ou fiefia pē au 'i hono 'ohake ko eni 'e he Fakafofongá he 'oku me'a mo'oni pē ia, ka 'oku kau 'a e *project* ko eni 'a e \$100 miliona ko eni mei he *World Bank*, hono siofi pē 'oku toe fiema'u he taimi ko ia ke 'ai ai ha lokiako pē ko hono fakalelei'i pē ha lokiako mo e 'u 'alá me'a pehē. Hei'ilo na'a lava ai 'o fakasi'isi'i ai 'a e ngaahi *ratio* pehē. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi 'apiako ia 'oku tau sio atu tautolu ia tonu ke fakasi'isi'i 'a e lokiakó ia he tokolahi ko ē fānau, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'apiako ia 'oku fu'u tokolahi ki he faiako 'e taha, mālō Sea.

Kole Tongatapu 2 ke fakatokanga'i Pule'anga palopalema kau ai mo e fakasouni'i ako he fonua

‘Uhila moe Langi Fasi: Mālō ‘Eiki Palēmia pea ‘oku ou fakamālō atu ‘i he tokoni ko ia. Ko e fakamanatu pē foki ke tau fakatokanga'i ‘a e palopalema ko eni. Ko e, hangē ko e me'a na'e me'a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia fekau'aki pea mo e *zoning* hono faka-*zone* ko ē ‘o e ako. ‘Oku ‘ikai foki ko ha fakakaukau fo'ou eni ia, ko e fakakaukau pē eni na'e talu pē hono fai ki ai ‘a e ngaahi tālānga kimu'a atu ‘i he sekitoa ‘o e ako, ka ‘oku hangē ko e laú ‘Eiki Sea, te tau solova ‘a e palopalema ‘e 1, kae ‘asi hake ‘a e palopalema ia ‘e 10 ‘i he tafa'aki kehe.

Kapau ‘e faka-souni, mou manatu'i foki Hou'eiki, ko e kuonga eni ia ‘oku fu'u fakatu'utāmaki pea fu'u faingata'a ki he ngaahi mātu'a. Pea ‘oku ‘ikai loto ha mātua ia ke tuku ha'ana ki'i ta'ahine pē ko ha'ana ki'i tamasi'i ‘i honau ki'i kolo ‘uta, ke nofo toko taha ia ai ‘o ‘alu ki he akó ka na ha'u naua ‘o ngāue. Mo'oni pē ‘a e faka-souni ia te ne solova ‘e ia ‘a e palopalema faka-lokiako. Kapau te tau ‘eke ki he mātu'a he'ikai ke loto ha mātu'a ia ke tuku, ka ko e me'a faka-e-kitautolu ia ke malu'i ‘a e fānau ‘a e kakai.

‘A ia ko e hangē ko e me'a na'e me'a ki ai ‘a e Palēmia ‘oku faingata'a ka te tau fili ko fē ‘a e me'a ‘e sai taha ange ki hotau kakai. ‘Oku ‘ikai ke tau loto ke omi ‘a e mātu'a ia ki kolo, kae ‘alu atu ‘a e kau *drug dealers* ia pea mo e kau faihia ‘o ‘i ai ha me'a ia ‘e hoko ki he'enau fānau. Ko e ngaahi me'a pelepelengesi pehē ‘oku ou faka'amu ke tau ‘uluaki fakakaukau'i ia ke solova ‘a e ngaahi palopalema ‘oku ‘ikai ke toe ‘osi ange ko ia kuo mau ‘a e tafa'aki ‘e taha, kae hoko ha ngaahi palopalema ia ‘oku kovi ange ‘i he tafa'aki ‘e taha.

Fiefia Pule'anga ke alea'i palopalema ke fakasi'isi'i ngaahi pole ka fakahoko souni'i ako he fonua

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea kapau pē te u ki'i tokoni atu pē ai, mo'oni ‘a e Fakafofonga he ko e ‘uhinga ia ‘oku te'eki ke *zone* ai ‘a e akó ‘i Tonga ni ko e ‘uhingá ko e palopalema ko ē hono li'aki ‘a e fānau ‘i ‘uta pē ko honau ‘apí kae ‘i kolo ni ‘a e ongo mātu'a ia. He taimi tatau pē foki ‘oku kei *risk* pē ‘a e ō mai ia ki ‘apiako, ‘oku tau ‘osi ‘ilo pē ‘etautolu, he ‘oku nofo pē ‘a e ongo mātu'a ia ‘i he ‘api ngāue, kae nofo ‘a e fānau ia he ‘apiako ia ‘oku lau kilomita mei ai, tatau pē ko Havelu pē ko Nuku'alofa.

‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘oku te'eki ai ke ‘ai ai he ‘oku kei nofo ‘o fai hono alea'i, ko e hā ko ā ‘a e me'a ‘e sai fakalukufua hangē pe ko ē ko e me'a ‘a Tongatapu 2, ke ‘oua te tau solova ē ‘o *introduce* mai ia te ne toe tānaki mai ‘e ia ha ngaahi palopalema kehe. Pea ‘oku fiefia au he kau mai ‘a e Fakafofonga he me'a hono alea'i ha founa ko ē ke tau pehē ‘e sai fakalūkufua te ne solova atu ē, kae fakasi'isi'i ai ‘a e palopalema ‘i he ngaahi tafa'aki ko ē mālō Sea.

‘Uhila Moe Langi Fasi: Mālō ‘aupito ‘Eiki Palēmia, mahalo kuo mahino ‘a e tafa'aki ia ko ia.

Mahu'inga'ia Tongatapu 2 ke ma'u ha ma'u'anga vai ma'a ma'a e fānau ako

Ko e konga 'oku ou hoko atu ki ai ko e palakalafi hoko fekau'aki mo e ma'u'anga vai, mo'oni 'aupito 'oku kau eni 'i he me'a 'oku mahu'inga 'aupito ke ma'u 'e he'etau fanau ako, 'a e vai 'oku ma'a koe'uhi ko 'enau tu'unga mo'ui lelei. Ka 'oku 'asi hake 'i he fakamatala na'e 'osi fai 'a e ngāue pea ko e pēseti 'e 98, 'oku ma'a 'a e vai ko ia, ka 'oku 'ikai foki ke mahino hē pē ko e 'uhinga 'a e pēseti 'e 98, ko e pēseti 'e 98 'o e ngaahi ako, 'a ia 'oku 'uhinga leva ia 'oku 'i ai 'a e pēseti ia 'e 2 'oku nau kei inu vai 'uli pē kinautolu. ...

<002>

Taimi: 1145-1150

'Uhilamoelangi Fasi: ...Pe ko e 'uhinga ki he *quality* 'o e vai 'oku ma'a kātoa e vai 'i he peseti pe 'e 98 'oku 'i ai e fanga ki'i 'uli peseti 'e ua 'oku kei nofo holo 'i he vai. 'Ai pe au ke fakama'ama'ala pe he Pule'anga pea 'oku fiema'u ia ke 'alu 'o peseti 'e 100 e ma'a 'a e vai na'a faifai kuo puke 'etau fanau.

Ko e tolu Sea.

Fakahā Pule'anga 'oku ma'a 'aupito 'a e vai mei lalofonua

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kole pe mu'a ke u tokoni ki he Fakafofonga. Sea kātaki tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Komiti Kakato. Sea ko e vai ko eni ko ē 'o Nuku'alofa Sea mahalo ko e me'a eni ke mahino 'aupito ki he kakai e fonua kau ai e fakailifia'i kinautolu he tu'unga 'o e vai. Na'e kau e motu'a ni he ngaahi fo'ou e vai ko eni 'i Mataki'eua. Pea kono sivi 'o e vai ko eni Sea 'oku peseti 'e 100 'oku lava ia ke inu 'e ha taha pe, kau ai mo ha toe vai pe he fonua ni Sea 'oku 'ohake mei lalofonua. Ko e vai ko ia 'oku ma'a 'aupito he koe'uhī ko e pehē ko ē 'oku 'uli mo ta'efe'unga e vai mei lalofonua Sea tautefito ki he'etau fanau ako Sea. Sea 'oku 'ikai ke mo'oni e lau ia ko ia Sea mālō.

'Uhilamoelangi Fasi: Mālō 'Eiki Minisitā 'oku mo'oni 'aupito pe ia ka ko 'eku 'uhinga au ki he peseti 'e ua ko ē 'oku kei 'uli ke feinga'i mo ia ke ma'a.

Sea Komiti Kakato: Na'e me'a mai e 'Eiki Minisitā 'oku ma'a 'aupito.

Fakamamafa'i Pule'anga mahu'inga ke toutou vakai'i tu'unga ma'a ma'u'anga vai ngaahi 'apiako

'Eiki Palēmia: Ke tokoni pe ki ai Sea kātaki. 'A ia ko e ngāue mahu'inga foki ia ke *monitor* he 'ikai ke sai ai pe ia, kae toutou vakai'i pe ko hono vakai'i ko ē ha me'a 'oku palopalema pea faito'o e vai ko ia. Pea 'e 'ilo he 'apiako ko ia 'o ko e tangikē ko ē 'oku tonu ke 'oua 'e fai ha inu mei ai ko ē pē mo ē mo ē. Ka ko e 'uhinga ko ē 'a e fo'i fika ko eni Sea ke fakamahino 'a e lēvolo ma'olunga 'oku 'i ai 'a e ngaahi vai ko ē 'i he 'apiako 'oku kei lava 'o ma'u vai mei ai 'a e fanau pea ko e taimi tatau 'a e mahu'inga 'a e fatongia ke sivi'i ma'u pe vai 'oku taau ke inu ai 'a e fanau mālō Sea.

Kole Tongatapu 2 ke feinga'i ke a'u peseti 100 ma'a ma'u'anga vai ngaahi ako'anga

'Uhilamoelangi Fasi: Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia pea 'oku ou fakamālō ki ai, ka ko e fiema'u ke peseti 'e 100 'a e ma'a 'a e vai ki he'etau fānau, mo'oni pe 'a e ngaahi ngāue kehekehe ko ena, ka ko e kole ke feinga'i ke peseti 'e 100. Ko e hoko Sea 'i he me'a fekau'aki mo e ngaahi sikolasipi.

'Eiki Palēmia: Sea ko 'etau feinga pe ke peseti 'e 100 e me'a kotoa pe me'apango pe ko e ki'i tōnounou ko ena Fakafofonga mālō.

'Uhilamoelangi Fasi: Ko u tokanga'i hifo 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'oku vahe'i ko e sikolasipi 'a ia ko e \$3.3 miliona ko e sikolasipi ki he ngaahi ako ma'olunga ange. Sea ko e tui 'a e motu'a ni.

'Eiki Palēmia: Kātaki pe ko e ki'i *point of order* pe Sea. 'A ia 'oku tau lele fakafo'i vouti he taimi ni. He ko e 'ū fika hangatonu eni ia mei he Patiseti te u fiefia au ke tali.

Sea Komiti Kakato: Ko ia malanga fakalukufua pe eni he *Budget Statement* pe.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

'Uhilamoelangi Fasi: *Budget Statement* eni.

Sea Komiti Kakato: Te'eki ke tau a'u ki he fakavouti.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e talanoa ko eni ki he sikolasipi 'oku 'i ai 'ene vouti ko ē 'i he Vouti 'a e Potungāue Ako 'oku lava ai pe ia heni?

Sea Komiti Kakato: 'Oku ke me'a hifo pe 'oku 'asi pe he'etau *Statement*. 'Oku fakafuofua ko e 3.3 miliona 'a e *Budget* ki he sikolasipi 'a e Pule'anga ki he ta'u fakapa'ang 2024 'o lahi hake 'a e fakamole 'aki 'a e peseti 'e 36.4 pe ko e 1.2 miliona 'i he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga.

Fokotu'u Tongatapu 2 to'o 1 miliona tānaki mei he totongi ako & 1.2 miliona mei he kai pelekifasi totongi 'aki ako kau ma'olunga ange

'Uhilamoelangi Fasi: Mālō 'Eiki Sea. Ko e *Budget Statement* pe eni 'i he fakalukufua 'oku fai atu ai 'a e fakahoha'a te'eki ke fai ha lave ki he fu'u tohi 'Esitimeti faka-vouti. Ko e tui 'a e motu'a ni. Ko e tafa'aki eni 'oku 'i ai 'a e tafa'aki vivili taha 'a e mātu'a, he ko e tafa'aki eni 'oku mamafa taha ai 'a e totongi ako, lahi 'aupito 'a e mātu'a 'oku nau faingata'a'ia he feinga ke totongi 'a e ako 'enau fānau. Tau mea'i kotoa pe Hou'eiki tokolahi 'aupito 'etau fānauako *private* 'i he ngaahi ako'anga 'i muli hangē ko *USP* ko Vanuatu mo Nu'usila mo e ngaahi feitu'u kehekehe pe.

‘Oku faingata’ a’ia ‘auptio ‘a e mātu’ a ko eni ha’anautolu ‘a e fānau ko eni ‘i he feinga ke totongi e ako. Ko u ‘ilo ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi mātu’ a ‘e ni’ihi ia kuo nau fakafisi mei he’ enau ngāue fakapule’anga ka nau lele atu ki muli ‘o *live-in* mo fai ‘a e ngaahi ngāue kehekehe ke ma’u ha silini fe’unga ki he totongi’aki e ako ‘enau fānau. Pea kiate au ko e fiema’u vivili eni. Ko e ‘uhinga eni na’ a ku fakahoha’ a ai ko ē ki he to’o ‘a e totongi ako, he ‘oku ‘ikai ko ha fiema’u vivili ‘a e ki’i totongi ako kolisi ia ki he ngaahi mātu’ a ko eni ‘oku ako kolisi ‘enau fānau. ‘Oku lava lelei pe ngaahi ...

<003>

Taimi: 1150-1155

‘Uhilamoelangi Fasi : ... ‘a e me’ a ko ia ‘o fua, ko e me’ a eni ‘oku hoko ai ‘a e fiema’u vivili mo e faingatā’ia ko e hoko atu ko ia ‘a e fānau ki he ngaahi ako ‘oku ma’olunga ange. ‘A ia kapau ko e 1 miliona foki na’e fa’ a tānaki ‘e he Pule’angá ki he, mei he totongi ako. Kapau ‘e toe fakafoki mai e 1 miliona ko ia, ko e anga pē ‘eku fakakaukau kātaki pē Pule’anga ‘oku ‘ikai ko hano fakaanga’i eni ho’omou ngāue, ka ko e anga pē ‘eku fakakaukau. Pea to’o mai mo e 1.2 miliona ko ē he pelekifasi he ‘oku lava lelei pē mo ia ‘e he mātu’ a ‘o fai. ‘E lava leva ‘o ma’u ai ‘a e pa’anga ‘e 2.2 miliona ke tokoni’i ‘aki ‘a e fānau ako ko eni ‘oku hoko atu ki muli ‘oku faingatā’ia lahi ai ‘a e ngaahi mātu’ a. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ke ‘oange ha’anau sikolasipi kakato pē ko ha’anau *full scholarship*. Ki’i pa’anga ‘e 1000 he semesita ki he ki’i *student* ‘oku kau ia he fu’u tokoni lahi ‘aupito ‘aupito.

‘A ia kapau ‘e fai ha tānaki tu’unga ‘o e ngaahi fiema’u vivili ‘a e mātu’ a fekau’aki mo e me’ a ko e totongi ‘o e ako, ko e feitu’u eni ‘oku ou pehē ‘oku totonu ke fai ki ai ‘a e sio, he ‘oku lahi ‘a e mātu’ a ‘oku nau fu’u faingatā’ia ‘aupito he feinga ke totongi e ako ‘enau fānau.

‘Eiki Palēmia : Sea kole pē pē ‘e lava e me’ a ke u tokoni atu ai leva he lau ki he sikolasipi.

Sea Komiti Kakato : ‘Io me’ a mai. Tali pē ?

Fakama’ala’ala Pule’anga ki he hiki hake pa’anga tokoni ki he ako sikolasipi kau ai totongi ako ‘ata’atā pē

‘Eiki Palēmia : ‘Oku ou tui tatau au mo e Fakafofonga he mahu’inga ke tau ‘inivesi ‘i he ako ‘etau fānau. Hangē ko eni na’e ‘omai ‘a e patiseti pea hiki ‘aki ‘a e 1.2 miliona toe fakalahi ‘aki ko e ‘uhingá ko e fakalahi ‘a e fiema’u ke ako’i ‘etau fānaú mo ‘ange ha tokoni. Pea ‘oku mo’oni pē Fakafofongá ko ‘emau founa ‘oku mau ngāue’aki he taimi ni Sea, ‘oku ai ‘a e ‘u *full scholarship* pea ‘oku ai ‘a e sikolasipi ia ko e *fees only* pē. Ko e totongi pē kae ‘alu pē ia nofo he fāmili kae lava pē ke kau pē hono tokoni’i.

Mahino ‘aupito pē ‘a e ngaahi sikolasipi ia ‘oku kakatō, ngaahi fiema’u ‘a e Pule’anga mo e me’ a, ‘o kau ai hono hiki ko eni tau pehē ‘o ‘ai ha kau ‘enisinia ‘e 6 *bachelor of engineering* ‘e 6 fo’ou. Na’ a tau lahi tokanga pē tautolu ki he kau loeá mo e kau toketā, ka ‘oku ‘osi ange ko iá fakahoko mai ko ia ‘e he Minisitā ‘o e *Infrastructure* mahalo ko e toko 1 pē pē toko 2 ‘ene kau ‘enisinia. ‘A ia ‘oku mahino ia ‘oku ki’i mamafa e tafa’aki ko ia ‘o fakalahi.

Ka ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ou tui tatau ai mo e Fakafofongá he ko ena ‘oku hiki hake ‘a e pa’anga ko ē ko ē na’e fai’aki ‘a e sikolasipi. Pea ‘oku toe fakahoko mai ‘e Fakafofonga, ‘i he ta’u hoko mai, ‘a eni ko eni patiseti ‘oku tau alea’i, ‘oku ‘alu hake leva ‘a e sikolasipi ‘o 4 miliona. Ko e ‘uhingá ko e mahu’inga ke tau tokonia hotau kaha’u ko eni ‘oku nau a’u atu ko ē ki he ako faka-‘univesiti.

Taukave Minisita Ako ke ‘inivesi he to’utupu e fonua & ke nau ako ta’etotongi foki

Ko e me’a pē ‘oku ma tui kehekehe ai mo e Fakafofongá ‘i he’ene pehē ke to’o ‘a e pelekifasi ia mei he ako ‘e 5 ko eni ‘i Tongatapu 2 ‘a ia ko Fanga, Nuku’alofa, ko Havelu, ke ta’ekai ‘a e fānau ako ia ko iá. He ‘ikai pē ke u tui tatau mo ia he tafa’aki ko ia. Mahu’inga ‘aupito pē ke ‘inivesi ki he ‘ilo ma’u me’atokoni ‘a e fānau mo ako’i ‘enau ‘ulungaanga ke nau ‘ilo ange ‘a e me’a ke nau kai. Hei’ilo na’a ‘ikai ke nau mahamahaki nautolu ‘o hangē ko tautolu he ngaahi ‘aho ni, kae ako’i kei si’i ke nau ma’u ha ‘atamai ‘oku lelei ange he taimi ‘oku fai ai ‘enau fili ki he me’a ‘oku tonu ke nau kai.

‘I he tafa’aki ko ē ta’etotongi ako. ‘Oku ‘ikai ke u sio au ki ai ko e fakamole Sea. ‘Oku ou sio au ai ko e ‘inivesi ‘i he’etau to’utupu. Tonu ke tau fakamālō’ia ‘oku ai ‘a e fānau ako mo e mātu’a ‘oku nau ma’u ‘a e *benefit* ko eni. ‘I ai ha kaha’u hangē pē ko ia na’a ku ‘osi fakahoko atu ki he Feitu’ú na Sea, tau faka’amu ke ta’etotongi kātoa e ako. Ko e hā hano maumau ka ‘ai ā ‘a e ki’i fānau ko eni a’u ki he foomu 5 ‘i he Pule’anga ke nau ako ta’etotongi. Ko e hā hono kovi ‘o kapau te tau ki’i fakasi’isi’i atu e kavenga ‘a e mātu’a ‘o e fānau ko eni.

‘A ia ‘oku ‘ikai ke u pehē ‘e au ia ke to’o mai 1 miliona, kia au ia kapau na’e to’o mai ‘a e 50000 ia mei he *constituency* ‘e 17. ‘A ia ko e fiha ia liunga 3 meimei 1 miliona ia, na’e mei ‘omai ia ‘o ‘ai ki hē na’e mei ‘aonga ange ia. Ka na’e talamai pē ‘e he Minisitā Pa’anga, tuku pē ki he *constituency* ‘enau 400000 ke nau ngāue’aki ai, hei’ilo na’a nau toki tokoni ai ki he ako ‘i honau tafa’aki. Pea na’a ku ‘osi fakahoko atu pē ‘i he’emau vāhenga ia ko ē Tongatapu, na’a ku ‘osi *direct* ‘emau ‘ofisi fakalele mo ‘emau pelekifasi ‘o tānaki ki he pelekifasi ko ē ‘a e Pule’anga. Mālō Sea.

Fehu’ia ‘Eua 11 fa’ahinga tokoni fakaseniti ma’a e fānau mei Tokelau ‘oku nau ‘i Tongatapu

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki ke u ki’i fehu’i pē heni he ‘oku mahu’inga eni. Ko e ‘uhinga foki ‘ene fakamalangá ko e ngaahi sikolasipi ko ē ‘oku ō ki tu’apule’anga. Ka ko e palopalema eni Sea, koe’uhi ‘oku ‘i ai foki ‘a e ‘univēsiti ia heni pea ‘oku ‘i ai mo e ako mata’itohi ia ko *TTI* ‘oku fai ai. Ko e ...

<004>

Taimi: 1155-1200

Taniela Fusimālohi: ... palopalema eni Sea ‘oku ou fakamālō au ki he ‘uhinga ko eni ‘a e Minisitā Pa’anga ke tuku pē mu’a ‘a e ... ko ia pea hangē ko e me’a eni ‘a e Minisitā Ako ‘oku to’o ai ‘e he ngaahi *constituency* ‘e ni’ihi ‘a e pa’anga ke fakapa’anga e sikolasipi. Ka ko ‘eku, ‘o kau ai ‘a ‘Eua 11. Ka ko ‘eku fehu’i Sea he na’e fu’u mahu’inga ‘aupito ko e ako ‘a e fānau ia fu’u mahu’inga ‘aupito ia ki he mātu’á ko e kaha’u ia he ‘ikai toe ō e kaha’u ia ‘o toli fo’i’akau mo e, mo ‘ai e ngaahi me’a ko ia te nau ō ‘i he ‘elia *professional*.

Ka ko ‘eku fehu’i eni Sea ko e kau ha’u ko ē mei he ngaahi ‘otu motú, Ha’apai tautautefito ki Ha’apai mo ‘Eua ko Niua ‘ikai ke toe lava ia ‘o ō mai he ‘oku fu’u mama’o neongo ‘oku ‘i ai honau nofo’anga heni. Ko e ‘uhinga foki ia Sea ko ē ‘a e ‘a e fakatangi ko ē ki he ngaahi me’a pehe ni ko e ko u tui ko e ngaahi fāmili te nau mateuteu ha 20000, 30000, 40000 koe’uhí ko e ako ko ē ‘enau fānau. Pea ‘i he tu’u fakalōkolo ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia ‘e ‘Eiki Minisitā pē ko e ‘uhinga ‘a e talanoa sikolasipi ke kau ai mo ha tokoni pehe ni. Kapau ko e ki’i tamasi’i ko e lele mai ia mei ‘Eua pē ko Ha’apai ‘e ‘i ai nai ha fa’ahinga tokoni faka-*allowance* heni ki he ‘alu pasi ki he *USP* pē ko e ngaahi me’a pehē mo ha fa’ahinga me’a ke, he ‘oku lahi e tamaiki ia ‘oku foki nautolu ia ki Ha’apai mo ‘Eua ka ‘oku talanoa pē ki Ha’apai mo ‘Eua. ‘Oku ‘ikai ke lava he mātu’a ‘o totongi pea palopalema heni.

Polokalama mo e Pangike ‘a Māmani ‘oku tokoni’i ai fānau ako faingata’a’ia mo masivesiva

‘Eiki Palēmia: ‘Io mālō Fakafofonga ko u tui me’a mahu’inga pē ia ke fakama’ala’ala Sea. Ko e, ko e ‘oku ‘i ai e polokalama mo e Pangikē ‘a Māmani Sea ‘oku ui ko e *SET* ‘oku mea’i pē he kau Fakafofonga kotoa. Ko e *SET* ‘oku nau hanga ‘oange ‘a e totongi ako pea toe ‘oange mo e *allowance* ‘a e fānau ako ko ia. ‘Oku mei ‘i he toko 3000 ‘a e fānau ako *high school* ki lalo ‘oku ma’u ‘a e monū’ia ko eni Sea. ‘A ia ‘oku ou ko e ‘a ia kapau leva na’e pehē ‘e he Pule’anga ia ‘oku ‘ikai ke mahu’inga ia te mau to’o mai ‘e mautolu e pa’anga ‘a e *World Bank* ko ia ‘o ‘ai ‘aki ha me’a kehe. Ka ‘oku pehē he Pule’anga ‘oku mahu’inga tuku e pa’anga ko ia ke fakamole ki hono totongi e ako mo e *allowance* hangē ko ē ko e me’a ko ē ‘a ‘Eua 11 ke tokonia ‘a e fānau ko eni he na’e sivilivi’i pē ke nau ma’u ko e ngaahi fāmili eni ‘oku masivesiva ange pea ‘oku fiema’u e tokoni.

Ko e tafa’aki leva ko ē ‘e taha kapau ‘e ‘osi ko ē *secondary* ‘alu ko ē ki he *tertiary* ‘o kapau ‘oku fiema’u sikolasipi pau ke ha’u ‘o fakahoko ia tau pehē ‘i *USP* pē ko *TTI* pē ko *TNU* ‘oku ‘oange pē he ko e ‘uhinga ‘oku ke ma’u e sikolasipi. Ko e me’a pē ‘oku fa’a to’o meia nautolu he taimi ni ko e *accommodation* he ko e ‘uhinga he ‘oku *expect* kita kapau te ke ‘alu ki Fisi te ke ‘alu ‘o *rent* ha’o nofo’anga pē ko ha ‘alu ki Nu’usila. *While you’re here* ‘oku ke kei pehē pē ‘oku ke kei *resident* pē ‘oku ‘oatu pē ho’o, ho’o *allowance* ka ‘oku holo hifo ia mei he me’a ‘oku ma’u he tokotaha ‘oku ‘alu ki muli.

‘A ia tokolahi ‘a e ‘a e fai e feinga lahi ia Sea he ‘oku ‘uhinga ‘oku *available* he *Campus* ‘a *USP* heni pea mo e *TNU* mo e ngaahi ako kehe ke lava he ngaahi ta’u lahi ‘i heni, ‘ikai ke ngata pē ‘i he *cost attractive* ka ko e toe mahu’inga ko ē ke nofo pē fānau ‘o ofi pē ki he ngaahi tamai mo e ngaahi fa’ē. Pea nau toki ō leva ‘o faka’osi hangē ko ē ko e ō ki *Vanuatu* pē ko ē ō ki *Alafua*.

Na'e lava atu eni e motu'a ni hangē pē 'oku ke mea'i Sea na'a mau a'u atu ki *Vanuatu* talanoa ai mo e fānau ako loea ai tatau pē pea mo *Alafua* 'i Ha'amoā mo e nautolu ko eni 'oku ako. Pea 'oku fai e feinga na'e 'osi talaange pē ko ia ko ē 'oku, tokolahi pē kau sikolasipi pea 'oku toe tokolahi pē mo e kau *private* ko ia ko ē 'e. 'Oku ai ha'ane tu'unga ko ē 'oku faingata'a'ia 'aupito pea mai pē ha'ane tohi ke fai ha sio ki ai na'a lava 'o tokonia Sea. Pea 'oku 'ikai ke pehē 'oku 'oku fo'i sikolasipi pē ko ē he kamata 'o Sanuali pea 'osi ai. Tipeni pē mei he ha'u ha ngaahi *application* kehekehe ke hei'ilo pē na'a lava 'o tokonia 'a kinautolu. Mālō Sea.

Fokotu'u 'Eua ke totongi vaeua Pule'anga totongi ako fanau nofo 'i Tonga ni

Taniela Fusimālohi: Sea ko u fakamālō au ki he tali ka ko 'eku 'uhinga eni mo'oni 'aupito 'oku ai e me'a ia 'a e *World Bank* ki he fa'ahinga pē ko ē kuo ala ma'u ke fakapa'anga ka 'oku tokolahi ange foki 'a e, ka ko e anga eni 'eku fakakaukau pē 'e fēfē nai ke totongi he Pule'anga ia e vaeua e totongi ako pē 'oku ako 'i Fisi pē 'oku ako pē ia 'i Tonga ni 'o nofo heni. Kae toki 'ai ā ha 'aho kae, kapau 'e 'alu 'o ngāue pea ne toki tā fakafoki mai ā 'a e seniti 'a e Pule'anga. 'Oua 'e 'ai ia ke toe 'alu 'o nō he Pangikē Fakalalakaka he ko ena 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia ai.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea ka ko e fakakaukau foki ia 'oku lahi ngāue'aki 'ai ko ē 'ete 'alu nō ako tau 'osi 'ilo pē mo e palopalema ko ia 'i he nō ako tautefito 'i Nu'usila mo e ngaahi fonua pehē ai Sea. Pea 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou eni ia ke alea'i pea ko e, ko e hangē pē ko e ko e faka'anaua ko ē 'oku tau fa'a fai pea a'u mai ki ha ... taimi lava ia 'o ta'etotongi 'alu hake 'o a'u ki he 'ū 'univēsiti ko ē 'i Tonga ni 'a e ako, 'e tānaki ...

<005>

Taimi: 1200 – 1205

'Eiki Palēmia: ... 'omai e seniti 'o ngāue'aki *invest* he akó hei'ilo he 'ikai, ka ma'u 'e he ngaahi fāmili ha mo'ui'anga 'oku lelei ange 'e si'isi'i leva e palopalema fakasōsialé, si'isi'i ange ai e ngaahi palopalema kehe 'oku ha'u fakataha pea mo e masivá, mālō Sea.

Fokotu'u 'Eua 11 ke tauhi pe pa'anga totongi ako 'i Fale Pa'anga ki he totongi ako vaeua

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea koe'uhí kapau 'oku pehē, 'oua 'e 'ave ia ko e nō he pangikē ia he 'oku toe lahi ange ai e palopalemá. Kae tuku pe ia he Falepa'anga ke totongi pe mu'a he Falepa'angá ia e ako 'a e fānaú ako vaeua. Peá ka a'u atu ki ha 'aho, nau toki ō 'o ngāue ko u tui 'e ma'u ha'anau ngāue lelei, toki tā fakafoki mai ia 'enautolu ki hē.

Kole konga kekekele 'Eua 11 ki ha nofo'anga ma'a e fānau ako mei tahi

Ko hono uá Sea ko e fo'i me'a foki eni ko ē na'e fai ai 'a e fakatangi ko ē ki he 'Eiki Minisitā Fonuá. 'Oku faingata'a'ia he ō mai 'a e tamaiki akó mei tahi 'oku 'ikai ha nofo'anga heni. Pea na'e 'i ai e fakakaukau na'a ma'u ha konga 'api, langa ai ha fale pea ō mai 'o nofo ma'u ai.

'Eiki Palēmia: Sea, faka'amu mai na'e 'osi ai leva e Fakafofonga 'o Tongatapu 2 kae toe malanga tu'o 2 pe ia. Kae tuku pe ā, fa'iteliha pe Feitu'ú na Sea na'e lolotonga fai e feme'a'aki pea mo Tongatapu 2

Taniela Fusimālohi: Kaikehe ka ko e poini Sea he 'oku mahu'inga e talanoa ki he akó he me'a ko eni. Ka ko e taha e fo'i fakaponá ia

Vaea Taione: Sea, ke u ki'i tokoni pe ki he Fakafofongá kapau te ne tali. Ko e 'uhingá pe Sea ki he ta'u kuo 'osí na'e me'a mai foki e Fakafofongá 'i he vete malí, he kovi ko ē vete malí Sea. Palopalema fakasōsialé 'oku fai, na'a pehē ki he me'a ko eni 'oku lave ki ai. Ko ia pe 'e mali te ne totongi 'ene fānau, te ne fua 'ene ako, 'ene me'a kātoa. Mahalo ko e tau ia 'a e fo'i tokoní ki he vete malí mo e malí ki he totongi ako ko eni Sea. Teuteu pe ki he mali, pau ke te tauhi 'ete fānau, pau ke te teuteu lahi ki ai. Ko e tokoní pe ia Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea, ka ko e lēvolo 'o e kakaí ia 'oku tu'u kehekehe 'oku 'i ai e fa'ahinga 'oku ma'u 'oku 'i ai fa'ahinga ko e mālō pe. Ka ko e tangi mai pe ki he Pule'angá koe'uhí ke fai ha tokoni. Ka ko 'eku talanoa ki he fo'i fakaponá 'e tahá ke 'omai mu'a 'e he 'Eiki Minisitā Fonuá ha ngaahi konga 'api tautefito ki, sai 'a Niua ia 'oku 'osi ma'u 'enau 'eka 'e 10

Tali 'a e Pule'anga ki 'Eua 11 kuo 'osi e kelekele

'Eiki Minisitā Fonua: Sea, ki'i tokoni atu pe ki he Fakafofongá 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha kelekele ia he taimi ni 'e toe. Ko e kelekele pe 'oku toé ko e kelekele 'a e kau ma'u 'api, 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha kelekele ia, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea, te'eki ai ke u sio he Minisitā angakovi 'a e Minisitā ko eni.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea, na'e tonu ā ke u fakamo'oni huafa au heni ke u ... maumau he angakovi ki ai. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha kelekele heni na'a tau hopo mo ha koloa he me'a ...

Taniela Fusimālohi: 'Oku ou pehē 'e au ko e Minisitā Pa'angá 'oku angakovi ka 'oku angalelei e Minisitā Pa'angá ia

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga 'Eua 11 fakamolemole, ko u kole atu ki he Feitu'ú na ke fakafoki mai mu'a 'a e me'a ko eni 'a ē

Fehu'ia 'Eua 11 ngaahi feleti Pule'anga ke 'inasi ai fānau mei he ngaahi vahe motu

Taniela Fusimālohi: Ko ia, 'e Sea ka ko e 'uhinga foki ia e me'á, fēfē leva 'a e ngaahi feleti Pule'anga ko ē 'oku avá

‘Eiki Palēmia: Sea

Taniela Fusimālohi: Ke ‘omai ia ma’á e ngaahi ‘otu motú

Sea Komiti Kakato: Toki fai ha’o feme’a’aki ‘anai, kae si’i tukuange e Fakafofonga ‘o Tongatapu 2

Taniela Fusimālohi: ‘Io, sai mālō

Tokanga ke tokolahi fānau ako ke ‘inasi he polokalama tokoni SET

‘Uhila Moe Langi Fasi: Mālō ‘Eiki Sea pea ko u fakamālō atu ki he ngaahi tokoni kuo ‘ohaké ka ko e poiní, mo’oni pe ‘oku ‘i ai e polokalama ko ē ‘a e *World Bank* he *SET Project*. Ka ‘oku hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a ‘Eua 11. Ko e ni’ihi pe ia ‘oku nau ‘inasi ‘i he me’a ko iá. Ka ko e faka’amú ko e hā e tokolahi taha ‘o e kakai ‘e lava ‘o tokoni’i e ako ‘enau fānau ko e me’a ia ‘oku fai ki ai e faka’amú.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki’i tokoni atu

‘Uhila Moe Langi Fasi: Ko e

Fengāue’aki Potungāue Ako & MIA he fili ‘a e fānau ‘a ia ‘oku to’o mei he tu’unga masiva taha

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tokoni atu ki he si’i me’a ko ē ‘oku me’a mai ‘e he Fakafofonga Tongatapú. Ko e kakai ko eni ko ē ‘oku fa’a tokoni’i ko ē ‘e he *SET Project* ‘oku ‘inasi ai e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua kae ‘uma’ā e Potungāue Akó, ko e kakai masiva tahá eni. Pea ‘oku to’o eni meí he ngaahi polokalama na’e fai hono vakai’i ‘a e kakai ko eni kae ‘uma’ā foki ‘a e mātu’a mo e feitu’u ‘oku nau nofo aí ‘o makatu’unga ai e fo’i fika ko eni.

Ko e masiva tahá eni ‘oku to’o ko ia ‘e he Potungāue Akó kae ‘uma’ā ‘a e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ‘o fai hono tokoni’i. Ko e takele eni, pea ‘i he’ene pehē ‘oku poupu’i mai leva ‘e he Pule’anga ko eni ko ē Pangikē Fakamāmani Lahí ke tokonia ‘a e kakai ko eni. Ko e ‘uhinga ko ē ‘eku fakahoko atu eni ko e ngāue ko eni ‘oku to’o ia meí he tokonia ko ē mei tu’apule’angá. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau ko eni, ko e hā e me’a ‘e hoko kapau ‘e li’aki ‘a e kakai ko eni. Ko e takelé, ko e kakai eni ‘oku ‘i lalo ‘aupito pea ko ia ko u loto pe ke ‘oatu pe ke me’a pe ki ai e Fakafofonga ‘o ‘Euá kae ‘uma’ā foki ‘a Tongatapu 2.

‘Oku fai e ngāue lahi vāofi ‘a e Potungāue Akó kae ‘uma’ā foki ‘a e Potungāue ko eni ko ē Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. Kehe ia mo e angamaheni ko ē ‘a e akó ko e to’o ‘a e leleí, potó ‘o ‘ave. Ko e to’o eni ia ‘a e lalo tahá ‘a kinautolu ko ē ‘oku lavea ngofuá, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me’a mai

Poupou lahi Tongatapu 2 ke fai ha ngāue ki he sivi mo e silapa ‘a e foomu 2

‘Uhila Moe Langi Fasi: Fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā, Sea ka u hoko atu ‘eku fakamalangá. Ko e me’a ‘oku ou fie hoko atu ki ai ‘oku hā ia ‘i he peesi 35, konga ki lalo ‘o e peesi 35 ‘oku ...

<006>

Taimi: 1205-1210

‘Uhila mo e Langi Fasi: ... fai ‘a e ngāue ki he silapa pea mo e sivi ko ia ‘a e foomu 2, sivi ki he ngaahi kolisi. Sea, ko u poupou lahi ‘aupito ki he fo’i poini ko eni he ‘oku fu’u fiema’u ke fai ha ngāue ki he silapa pehē ki he sivi ‘o e *form 2*.

Ko e ngaahi me’a na’a mau ma’u he talanoa pea mo e ngaahi ako ko e silapa ko eni ‘a e foomu 2, ‘oku fu’u lōlōa. Fu’u lahi ‘aupito pea na’e hā ia ‘i he ta’u kuo ‘osi na’e toloi e sivi ia koe’uhi ko e te’eki ai ke ‘osi e silapá hono faiako’i. Pea na’e tutuku e ako ia ‘o mātuku e fānau ako ia kae toki fai e sivi ia he ‘osi e uike taha mo e konga meimei 2 koe’uhi ke tali ke ‘osi hono fai atu e silapa.

‘A ia ko e ngaahi ‘i ai e faka’amu ke ‘oua ‘e toe hoko ha me’a pehē ‘i he ta’u ni ko e ‘uhinga ia ‘oku ou poupou ai ke fai hono vakai’i lahi ‘o e me’a ko eni. He koe’uhi foki ko e teuteu sivi ‘a e fanau ako ‘oku nau teuteu ‘o ‘alu ‘o a’u ki he fo’i tu’unga ma’olunga taha ‘oku nau teuteu, pe ko e pīki atu ia he’enu teuteu. Ka toe hifo mei ai he ‘ikai leva ke toe lelei ‘enu sivi ‘o hangē ko ‘enu ‘amanaki.

‘A ia ko e faka’amu, ke toe fai ha sio ki he silapa ke lava pe ‘o faiako’i ‘i he taimi ko e, ‘oku tuku mai ai ke fai e ako pea ko e hokó ko e taimi sivi mo e a’u ‘enu teuteu ki he ma’olunga tahá pea fai leva e sivi. Ko ia ko u fakamālō heni ki he ‘Eiki Minisitā, he ‘ai ke fai e ngāue ko eni ka ko u faka’amu pe ‘e fakahoko e ngāue ko eni ki he lelei ‘aupito fakalukufua.

Ngāue ki he ngaahi sivi fakafonua

Ko e hoko atu pe ki ai ‘i lalo pe ‘i he peesi ko ia ko e me’a fekau’aki mo e fai e ngāue ki he ngaahi sivi fakafonua. Tatau pe mo e me’a na’a ku ‘ohake ‘anenai fiema’u ke fai e ngāue lahi ki heni, he ‘oku fu’u fiema’u ‘oku fele e ngaahi lahi ngaahi palopalema pea mo e me’a ‘oku mau fetaulaki mo ia ‘i he taimi ko eni. ‘Oku fai ai fakalele e ngaahi pōako mo fai e kumi tokoni mai ‘a e fānau ako pehē ki he kau faiako pea ko ia ai ‘oku ko u poupou ki he ngāue ko eni ke fakahoko ia ‘i he vave taha koe’uhi ke lelei ange ai ‘a e ako.

Ko e faka’osi pe, Sea, ki he peesi 37, ‘oku ai e tēpile ai, ko e tēpile fika 7 ‘o e peesi 37. ‘Oku hā he tēpile ko eni ‘i he laine hono 2, ko e tokolahi ‘o e hū fakatatau ki he levolo ko ia pe ko e *GER* hono faka-Pilitānia, ko e *gross environment ratio*. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia ki he tokolahi fakakātoa ‘o e fānau ako ‘i he kulupu taki taha. Fakatātā pe, ko e kapau ‘e mou me’a hifo ki he Lautohi Pule’anga, ‘oku fakalaka e peseti ia ‘o 119.

Ko e 'uhinga pe 'eku fakalau atu e 119 he 'oku, lautohi pule'anga foki ia 'oku ai fa'ahinga ia ai kuo 'osi ta'u motu'a ia, ta'u 14, 15, 16, 'oku nau 'ova nautolu he ta'u ko ē 'oku totonu ke ako Pule'anga. Pea 'oku ai mo e fa'ahinga ia 'oku *under age*, ta'u 4 'oku nau hū, ko e me'a ia 'oku tokolahi ange e kau ako ia 'i he kau ta'u totonu 'i he lēvolo ko ia.

Pea 'oku 'i ai leva e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ke a'u ki he ta'u kaha'u kuo hiki hake kuo holo hifo e 'a e *ratio* ko eni 'o 100. Pea 95 ki he ngaahi kolisi 'o faka'ofa'ofa 'aupito 'a e kongā ko ia. Tatau pe pea mo e laine hoko haké, 'a ena 'oku ui ko e *NER* pe ko e *Net Enrolment Ratio*, 'oku 'uhinga ia ko e tokolahi totonu ia 'o e fa'ahinga 'i he ta'u fakalao ko ia. He 'ikai ke lava ia 'o laka he 100 he koe'uhi ko e kau ta'u lautohi pule'anga pe ko 'e 'oku 'i he lautohi pule'anga, 'oku faka'ofa'ofa pē mo ia.

Ko e me'a 'oku ou tokanga au ki ai, ko e laini hoko hake, 'oku ui ko e pe ko e *GPI*, faka-Pilitānia ko e *Gender Parity Index*, pe 'oku ne 'omai e fika ko ia 'a e palanisi 'o e tokolahi 'o e tamaiki tangata pea mo e tamaiki fefine.

Pea te mou me'a hifo ki he kolomu ko ena 2022, 'oku 'asi ai ko e ako tokamu'a, ko e fo'i *value* fo'i *GPI* ki ai 'oku taha. 'A ia 'oku 'uhinga ia, 'oku tokolahi tatau pe tamaiki fefine pea mo e tamaiki tangata. Tau sio ki he lautohi pule'anga, 'oku .94, kapau 'e si'isi'i ange he taha e fo'i fika ko ia mahino mai leva ia 'oku tokolahi ange tamaiki tangata, ka ko e kolisi 'oku laka ia he taha, 'a ia 'oku mahino ko e tamaiki, tokolahi e tamaiki fefine he kolisi.

Ka ko e 'asi ko e 'ū fika ko e he 2025, 'oku taha kātoa pe ia, taha he ako tokamu'a, taha he lautohi pule'anga, taha he kolisi. 'A ia ko e 'uhinga ia ka a'u ki he ta'u kaha'u 'e tokolahi tatau pe tamaiki fefine mo e tamaiki tangata 'i he ako. Kapau te tau to'o mai pe 'a e Ako Ma'olunga 'o Tonga, pe *Tonga High School*, ke fakatātā pe ki ai 'oku mahino, ko e tu'u he taimi ni ...

<007>

Taimi: 1210-1215

'Uhila Moe Langi Fasi: ... Ko e *index* ko ē 'a *Tonga High School* 'oku laka he tahá he koe'uhi he 'oku tokolahi mama'o e tamaiki fefiné 'i he tamaiki tangatá. Talamai leva ia 'e a'u ki he ta'u kaha'ú kuo pau ke tokolahi tatau 'a fefine ia mo tangata. He 'ikai ke hoko fakanatula e me'a ia ko ení, 'e hoko fakamālohi. Kapau ko e fakakaukaú ia ke hoko e me'a ko iá kuo pau leva, 'e me'a 'e ua 'e ala hokó. 'Uluakí ko hono fakahū fakalukufua atu ha kau tangata tokolahi 'aupito ke fakapalanisi'i e tamaiki fefine 'i he *Tonga High School* pē ko hono tuku kitu'a ha fānau fefine kae lava ke holo hifo e tokolahi 'o e fānau fefiné ke tokolahi tatau mo e fānau tangatá kae ma'u e tahá.

Ko e me'a pē ko u tokanga au ki ai pe 'e anga fēfē hono hanga 'e he Pule'angá 'o ue'i holo 'a e tokolahi ko eni e fānau akó ke ma'u 'a e ngaahi fo'i fika ko ē. 'Ikai ke 'i ai hano kovi 'ona hono ma'u e fo'i fika ka 'i he tau nofo fakanatulá kuo pau pē ke tokolahi kehekehe 'a fefine mo tangata he potu kotoa pē. Tukukehe hangē ko 'eku lave 'anenai kapau 'e toki fakamālohi'i, ta'ofi tu'u 'a fefine hē, ta'ofi tu'u 'a tangata hē ke na tatau. Ko e ki'i me'a pē 'oku ou, ka ko hono fakalukufuá, faka'ofa'ofa 'aupito e ngaahi fakakaukaú pea mo e ngaahi sio ko eni ki mu'á. Ko e ki'i me'a pē 'oku ou tokanga au ki ai ki he kau palani ko eni 'a e Potungāue Akó, 'e anga fēfē 'enau ngāue ki

he'enau palaní ke lava ai 'o palanisi taha ki he taha 'a e, ka ko hono fakakātoá 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu ki he ngāue lahi 'oku fai he potungāue hono teuteu kātoa e ngaahi me'a ko ení neongo 'a e ngaahi vaivai'anga pea mo e ngaahi *issue* kehekehe 'oku tau sio ki aí.

Tokanga ki he lahi hiki ngaahi fakamole kae si'isi'i pa'anga hu mai 'e hu atu ki he Potungāue Ako

Oh! Ko e faka'osí pē kongá ki lalo 'a e peesi 37 'oku 'asi ai 'a e ngaahi me'a ke hiki, hiki 'o 3 miliona. Hoko hake aí ko e hiki ngaahi sikolasipi, meimei hiki kātoa pē. 'Osi ko iá pea tau hanga leva 'etautolu 'o to'o mai e 1 miliona mei hē, 'ikai ke fai ha totongi ako ia. Toe to'o mai pea mo e pa'anga ia ko ē, hangē ko ē 'oku 'ikai ke ki'i fenāpasi 'a e lahi e hikí kae si'isi'i e me'a 'oku fakahū atu ki lotó. Ko e me'a pē 'oku ou tokanga ki aí 'Eiki Sea, fakamālō atu he ma'u faingamālie. Pea 'oku ou fakamālō foki ki he Palēmiá he fa'a tokoni mai he ngaahi me'a ko eni na'e fai ki ai e hoha'á, ka ko u tui pē ko 'etau fononga atu ko ení 'e lava ke tau fetaulaki 'i ha ngaahi solova'anga 'oku fakafiemālie ki he tokotaha kotoa pē. Mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou'eiki, 'e Tongatapu 6, Sātini toe si'i pea fakahū koe he taimi ni 'o toki tuku mai pē he tuku 'a e Fale Aleá ē. Kamata mai Tongatapu 6.

Dulcie Tei: Mālō Sea e ma'u faingamālie. Ko u fakatapu ki he 'afio 'a e 'Otua Mafimafi hotau ha'oha'ongá mo e fakafeta'i he takitaki mālie 'o 'etau fonongá mo e ngāue tau a'usia 'a e momēniti ko eni mo e houá ni he fu'u māhina mahu'inga 'aupito 'aupito ki he ngāue 'a e Fale Aleá pea mo e Pule'angá. Talamai 'e Loma 11 veesi 36, Seuke, 'oku tefito 'a e me'a kotoa pē ki he 'Ene 'Afió 'oku fou 'i he 'Ene 'Afió 'a e me'a kotoa pē pea 'e iku ki he 'Ene 'Afió 'a e me'a kotoa pē. Ke 'a e 'Ene 'Afió 'a e kolōlia 'o laui kuonga 'emeni.

Ko u fakatapu ki he Tama Tu'í, Tama ko Tupou VI. Sea nau faka'ilonga atu pē 'oku si'isi'i e ki'i taimi ia 'oku toe ma'á e, kae kehe ka te u ...

Sea Komiti Kakato: 'Ikai, me'a pē Feitu'u na ia pea tau mālōlō toe me'a mai 'anai he uá.

Fakamalanga Tongatapu 6 he Patiseti 2024/25

Dulcie Tei: Fakafeta'i! Tapu ki he Tama Tu'í Tama ko Tupou VI, tapu ki he Ta'ahine Kuiní Nanasipau'u, tapu ki he Pilinisi kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e fonuá, tapu pea mo e Sea 'o e Fale Aleá, tapu ki he 'Eiki Palēmiá mo e Kapinetí, fakatapu ki he kau Fakafofonga 'o e Hou'eiki, fakatapu ki he kau Fakafofonga kotoa 'o e ngaahi vahengá 'e 17, fakatapu ki he Feitu'u na Sea pea 'oku ou kole ke u hūfanga 'i he talamalu kakato 'o e lotú pea mo e fonuá, kae 'atā ke fakahoko 'a e fakakaukau 'a e finemotu'á ni fekau'aki pea mo e Patiseti faka'ofó'ofa ko eni. ...

<001>

Taimi: 1215-1221

Dulcie Tei: Ko e ta’u 2025. Sea ‘oku kau ‘a e *budget* ‘o e ta’u ni he *budget* ‘oku ou fiefia lahi ai, pea ‘oku ou kole ke u to’oto’o me’a lalahi pē koe’uhi ko e taimi ‘oku tuku mai ‘e he Feitu’u na.

‘Uluakí ko e ngaahi tepile ‘i he peesi 4, 5 ‘oku hā ai ‘a e hiki ‘o e *budget* ko eni, pē ko e peesi 16, 17, 18 ‘a e hiki ‘o e *budget* ko eni ‘aki ‘a e pēseti ‘e 28, mei he *budget* ‘o e ta’u ni. ‘A ia ko e hiki mei he 704 miliona ‘i he ta’u faka-pa’anga lolotonga, ki he 899 miliona, ko e pa’anga ia ‘e 195 miliona ‘oku hiki ‘aki. Pea ‘oku koe’uhi pē ko e ‘uhinga ia Sea, ‘oku fakalahi ‘aki ‘a e ngāue ‘a e Pule’angá ki he fonua mo e kakai, kau ai ‘a Tongatapu 6 ‘aki ‘a e 195 miliona mei he ta’u kuohili, te tau toki sio ki hono fakaiiki ‘amui.

Ko e hiki lahi eni mo e ngāue lahi kuo fai ‘a e tukupā ko eni ke fakahoko, ‘uhinga ia ko e *budget* ngāue lahi eni kuo ‘omai ‘e he Pule’angá, tukukehe ange ‘a e pa’anga hokohoko atu ko e 380 miliona pē hotau ivi fakalotofonua ‘i Tonga ni. Pea ko e toengá ko e ngaahi tokoni fakapa’anga mei muli.

Fakamālō’ia ngaahi tokoni fakapa’anga kuo fakahoko ‘e he Pule’anga ki he fakalalaka fonua

Ko ia ‘oku ou fakamālō lahi ki he ngaahi alea ko eni kuo fakahoko ‘e he Pule’angá ‘o lava ai ke ma’u mai ai ‘a e ngaahi tokoni ko eni, ki he fakalalaka hotau fonua. Pea ko e mahino ko eni ‘oku palanisi ‘a e *budget*, ‘oku ‘uhinga ia kuo maau ‘a e ngaahi alea ki he seniti ke fakahoko ‘a hono faka-pa’anga ‘o e *budget* ko eni. Fakafeta’i, ko ia ‘oku ou tomu’a fakamālō pē he ngāue lelei mo e ngāue lahi ‘a e Pule’angá, ko hono alea’i ‘o e pa’anga ngaahi tokoni kehekehe mo hono fokotu’utu’u ‘o e *budget* ngāue ko eni.

‘Oku ou lave’i hifo he peesi 6 ko e 22 miliona ko e tñnaki mei he fakalelei ‘o e founa hono tñnaki ‘o e tukuhau. ‘A ia ‘oku ou tui ko e tukuhau ‘oku ‘osi totonu ke tñnaki ‘e he Pule’angá ka ko hono toki fakamā’opo’opo eni ke tñnaki mai. ‘Oku ne fakasino mai Sea, ‘a e faka’au ke maau ange hono tñnaki ‘o e tukuhau ‘o e fonua. Kae toe fakafiefia ange ‘oku ‘ikai ke toe lahi, fakalahi mo hiki ‘etau tukuhau lolotonga.

‘I he peesi 7 ‘oku hā ai ko e kongá lahi ‘i he si’isi’i ange ‘a e fakamole ‘a e Pule’angá ‘i he *budget* lolotonga, ko e ‘ikai ke lava ‘o fakakakato ‘a e faka-ngāue’i ‘o e kau ngāue ki he Potungāue Mo’ui mo e Potungāue Ako. Mahino pē ‘a e mahu’inga patonu ‘a e ongo potungāue ko eni ki he kakai ‘o e fonua, pea ‘oku ou faka’amu Sea ki he *budget* ‘o e ta’u ni ke fakakakato ai hono faka-ngāue’i ‘a e kau ngāue ‘a e ongo potungāue mahu’inga ni.

‘Oku ou fiefia foki Sea, he COLA ‘a e kau ngāue faka-Pule’angá ‘oku hā he peesi 8, pea neongo ko e pēseti ‘e 5, 5 pē ka ‘oku mahino ‘a hono tokanga’i ‘a e kau ngāue faka-Pule’anga. ‘Oku ou faka’amu ke hoko ‘a e hiki vāhenga COLA ko ha me’a pau fakata’u ke fakapapau’i ko e ivi fakatau ‘o e vahe ‘a e kau ngāue ‘oku ‘ikai uesia neongo ‘a e hikihiki fakata’u ‘a e totongi ‘o e ngaahi koloa.

Ko ‘etau, ko e toe kau ki ai ‘a e hiki pēseti ‘e 10 ‘a e seniti tokoni ki he ngaahi ako ‘a e siasi, Sea, fakafiefia ‘aupito ia, mahino pē ki he ngaahi ako ‘anga siasi, ‘oku hokohoko atu hono

tokangaekina kinautolu ‘e he Pule’anga, he ‘oku ako ai ‘a ‘etau fānau foki. Tatau mo e hā ‘eku fiefia hono hiki hake ‘a e vahe ‘a e kau toulekeleka mo e kau faingata’a’ia, kau ki ai mo hono holoki hifo ‘a e ta’u motu’a, ke kamata mei he ta’u 67, he ta’u ni pea toe holoki hifo ki he ta’u 65 mo e ta’u 63 he ongo ta’u ka hoko mai. Pea ko e me’a ia ‘oku ou ui ko e ‘ikai li’aki ha taha, *no one is left behind*. Ko e ngaahi uma eni na’a nau fataki mai ‘a e fāmili mo e fonua mo kitautolu, ‘o tau a’u lelei mai ai ki he ngaahi ‘aho ni.

‘Oku mahu’inga ke tokangaekina ma’u pē kinautolu, *they deserve to be looked after*. Ko u fakamālō lahi ki he 22.9 miliona ‘oku fakalahi ‘aki ‘a e polokalama tanu hala, ‘oku hokohoko pē Sea ‘a e fiema’u vivili ia ko eni, pea ko ‘eku kolé pē ‘a’aku ke fakakau atu mu’a ‘a e valitā ‘o e ngaahi hala ‘o e ngaahi kolo he polokalama tanu hala ‘o e ta’u ni. Mou mea’i pē ko e ‘osi pē tanu pea tō mai ‘a e ‘uha ‘o toe foki pē ki he luoluo kimu’a, ka valitā ‘a e ngaahi hala faka-kolo ‘e tolonga mo fiemālie ange ai ‘a e fefononga’aki ‘a e kakai pea si’isi’i ange ai ‘etau mole ‘i he monomono hala. Ko e ‘uhinga ia ‘eku kole ke fakakau atu ‘a e valitā he polokalama ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga.

Dulcie Tei: Ko au.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ‘eku kole pē fakamolemole ke ke ngata ai, toe foki mai pē he 2 te tau hoko atu pē he 2 ē. Mou tui kote. Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Liliu ‘o Fale Alea, me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a ‘anga)

‘Eiki Sea: Hou’eiki toloi ‘a e Falé ki he 2.

Toloi ‘a e Fale Alea ki he 2 efiāfi.

<002>

Taimi: 1420-1425

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kimu’a pea tau liliu ‘o Komiti Kakato fakatokanga’i pe ‘etau taimi koe’uhī ke fakapolokalama’i lelei pe e feme’a’aki he Komiti Kakato. Ka na’e fai pe ‘a e femahino’aki pea mo e Sea e Komiti Kakato te u tuku ange pe ki ai ke ne hanga ‘o leva’i lelei ho’omou feme’a’aki. Tau kei lele pe eni ‘i he fakamalanga fakalukufua. Kole atu pe Hou’eiki ke mou fakatokanga’i kei fiema’u pe ke tuku ha taimi lelei mo fe’unga ki he feme’a’aki faka-vouti, hangē pe ko e founa angamaheni e Fale ko ‘etau maliu pe ko ē ‘o fakamalanga faka-vouti.

‘Oku ‘i ai e ‘ū vouti ia ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke toe fu’u fiema’u ia ke toe fai ha fakamalanga loloto ki ai meimei ko e ngaahi vouti pe ko eni ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e Minisitā *MEIDECC*, Ngoue mahalo mo e Mo’ui ‘o kapau ‘oku lahi e tokanga ki ai. ‘Oku fa’a lahi hono ‘ohake ‘e he kau Fakafofonga. Ka ko ‘etau fakatokanga’i pe ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi vouti ‘oku tokamālie pe me’a

kotoa ke hoko atu kae fai 'etau fakamamafa 'i he vouti mahu'inga ke mou me'a mai ki ai, hangē ko e vouti e ngaahi ...'a e potungāue ko eni 'a e 'Eiki Nōpele Ngaahi Ngāue Fakalotofonua pehē foki ki he vouti fekau'aki pea mo e ngaahi kautaha ko eni e Pule'anga...

<003>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Sea : ... ke tau fuatautau pē taimi 'oku tau vahevahe ki he 'ū vouti takitaha. 'Oku ai e ngaahi vouti 'oku mahu'inga ange ia he 'ū vouti 'e ni'ihī. Fakamahu'inga'i pē hotau taimi 'e Hou'eiki. 'E 'ikai ke u toe fie fakalōloa tuku atu pē ki he Sea Komiti Kakato, tau liliu.

(Ne me'a mai leva e Sea e Kōmiti Kakato – Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato : Tapu atu ki he 'Eiki Palēmīa, 'io mou fakama'ama'a atu Hou'eiki ki'i vela hotau Fale ni ē. Fakatapu atu ki he Hou'eiki kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga e Kakai. Fakatapu atu ki he kakai e fonuá 'oku nau me'a mai he opé kae 'uma'ā e kau ngāue hono kotoa. Mālō mu'a ho'omou laumālie tau foki mai he ho'atā ni ke hoko atu e feme'a'aki fekau'aki pea mo e patiseti fakalūkufua 'a e fonua.

'E Hou'eiki, hangē ko e me'a 'oku me'a atu ki ai e Sea 'anenai, 'oku fai e fakatokanga'i koe'uhi he 'oku 'i ai 'a e taimi 'oku fai ki ai 'etau ngāue. Pea ko e uike kaha'ú kamata ai e Konifelenisi, ko e kongā lahi taha ia mahalo 'i ai e ni'ihī ia he Fale ni 'oku 'ikai ke nau fa'a fakamo'oni ki ai. Ka kiate au 'oku ou tui, pea 'oku ou fakamo'oni ki ai he 'oku lelei ma'u pē ma'u pē 'etau ohi fakataha pea mo e lotú kae takitonu 'etau fononga 'oku fai.

'Ikaiki ke u toe fakalōloa, ka tau hoko atu mu'a. Ko e toe pē eni 'a e ngaahi malanga fakalūkufua 'e Tongatapu 2, ko e Feitu'ú na ko e tu'o 2 eni ho'o malanga fakalūkufuá ka 'oku kei toe kau Fakafofonga he Fale ni. 'Osi e Feitu'ú na ia ē. Sai, Tongatapu 'iuē fakamolemole, ko Tongatapu 6 kātaki 'oku lolotonga fakamalanga he taimi ni.

Fokotu'u Tongatapu 6 kapau ne valitā ngaahi hala fakakolo 'e si'isi'i ange fakamole he monomono hala

Dulcie Tei : Mālō Sea pea 'oku ou hūfanga he fakatapu kae hoko atu 'a e tokanga ki he patiseti. Na'e ngata foki 'i he fakamālō ki he 22.9 miliona 'oku fakalahi 'aki 'a e polokalama tanu hala. Pea 'oku hokohoko pē Sea e fiema'u vivili ia ko eni pea ko 'eku kole pē 'aku ke fakakau atu 'a e valitā 'o e ngaahi hala 'o e ngaahi kolo he polokalama tanu hala 'o e ta'u ni. Mou mea' pē ko e tanu pea 'uha pea toe foki pē 'a e tanu ko ia 'o luolu. Kapau 'e valitā 'a e hala fakakoló 'e tolonga mo fiemālie ange ai 'a e fefononga'aki ai 'a e kakai. 'E si'isi'i ange ai 'etau mole 'i hono monomono e hala, pea ko e 'uhinga ia e kole. Fakamālō ki he 'Eiki Minisitā hangē ko e fakapōtalanoa 'a Ha'apai koe'uhi ko e 'a'ahi na'e fakahoko na'e me'a ai koe'uhi ke vakai tonu me'a tonu ki he ngaahi hala 'o Tongatapu 6.

Fiefia Tongatapu 6 ki he polokalama fakalalaka lalahi, tokangaekina kau toulekeleka & teke mahu'inga e ako

Sea 'oku ai e poloseki fakalalaka lalahi 'oku 'asi mai 'oku fakafiefia 'etau sio ki ai, kau ai hono fakalelei'i 'o e 'elia 'o Mala'ekula, ko e fale mamata'anga sipoti 'i Tonga *High School*, ko e langa 'o e falemahaki 'i Vava'u, mo e fakalelei'i 'a e ngaahi uafu 'o kau ai 'a 'Eua pea mo Ha'apai. 'Oku makehe 'eku fiefia ki he poloseki hono tokangaekina 'o e kau toulekeleka. Ko eni kuo mahino e hiki 'enau vahé fakataha mo e holoki hifo e ta'u ke 67, 65 mo 63 pea toe kau mai mo e poloseki ko eni Sea.

'Oku ou fiefia ai ke fakamahino 'a e kei fakamahu'inga'i mo fakamu'omu'a ma'u pē 'a e kakai 'o e fonua he patiseti ko eni, tautautefito pē ki he toulekeleka mo e kau faingatā'ia. Peesi 27 'oku fai ai e talanoa ki he patiseti 'oku tukuange ki hono tokangaekina 'o e kau toulekeleka. 'A e 'oange 'a e faingamālie ki he kakai 'oku masivesiva pē 'oku masiva 'ango'ango, ke nau monū'ia 'i ha palepale pē ko ha fale 'oku langa ange mo'o kinautolu. Fakafeta'i mu'a 'a e polokalama tokoni pea mei he Pule'anga.

Ko e poloseki ki hono langa fo'ou 'o e Ako'anga Neesi Kuini Salote 'oku fakafiefia mo ia. Neongo e lahi e ō 'o ngāue 'i muli, 'a e kau neesi ...

<004>

Taimi: 1430-1435

Dulcie Tei: ... 'a e 'aonga hono teuteu'i lelei kinautolu 'i heni. Ko e faingamālie lelei ia ke mahino 'e hokohoko atu hono teu'i fakaneesi 'etau fānau ki he kaha'u pea mahino leva ki he fānau ako 'oku lahi e faingamālie ki he ako neesi ki honau kaha'u pē ko e *career path* ia.

Ko e palani ko 'eni ki he ako ta'etotongi a'u ki he foomu 5 'a e ngaahi ako 'a e Pule'anga Sea 'oku ou tui ko e sitepu totonu ia ki he kaha'u pē ko e *a step in the right direction* mahino pē e ngaahi fakakaukau ne 'osi tālanga'i ki he fakalahi 'o e ngaahi fale ako mo hono tokoni'i ke lahi ange e ngaahi ako 'a e ngaahi siasi.

Sea, ko e fehu'i foki he 'aho ni ko, ko e hā e me'a 'e lava 'o mafuesia he 'aho ni fakataata ki hotau ivi fakapa'anga? Ko e me'a, ko e me'a mahu'inga ko 'eni 'oku kamata heni 'aki 'a e ako ta'etotongi 'o a'u ki he Foomu 5 pea tau hoko atu ai he *budget* 'o e ta'u fo'ou pea tau hoko atu ai 'i he *budget* 'o e ngaahi ta'u ka hoko mai 'o tau fakasitepu ai pē ki he ngaahi me'a 'oku tau loto ki ai kau ai e fakalahi e ngaahi fale ako. Pea na'a mo e totongi 'e he Pule'anga 'enau foomu 1 ki he 5 fakataha mo e kau faiako 'a e siasi 'o ka lahi hotau ivi mo ha ngaahi liliu te tau toki loto ki ai he kaha'u.

Ka ko e fakakaukau ko ia Sea ko u 'oku makatu'unga kotoa ia he'etau fakahoko e sitepu mahu'inga ko 'eni 'a ia kuo 'omai 'e he Pule'anga ke tau kamata 'aki he ta'u ni ako ta'etotongi 'o a'u ki he foomu 5. Pea ko u pou pou atu tau kamata ai pea tau toki sio ki he hokohoko atu he ngaahi ta'u ka hoko mai.

Fokotu'u Tongatapu 6 ke fakaivia polisi fakakolo ke tokoni hono tau'i faito'o konatapu

Ko e hoko ko e 54.5 miliona ko eni he peesi 11 ke tau'i 'aki e faito'o konatapu 'oku ou 'oatu ai e ngaahi fakakaukau pē ko eni tau fakaivia mu'a 'a e kau polisi fakakolo ko e nofo fakakolo 'oku nau 'ilo ange 'e nautolu e palopalema 'o e faito'o konatapu. Nau 'ilo lelei ange 'e nautolu e kau tila e kolo, 'ilo lelei ange 'e nautolu e taimi 'oku fai ai e tila 'aisi a'u ki he ho'atā mo e hengihengi. 'Ilo lelei ange 'e nautolu 'a e tamaiki kehekehe he kolo 'oku nau kau ai. Pea 'ilo lelei ange 'e nautolu 'a e kakai 'oku uesia.

Ko e tokolahi he kau polisi fakakolo 'oku nau fie kaunoa ka 'oku ta'ofi ange foki nautolu ke 'oua te nau puke ha taha ko e telefoni pē 'o fakahā ki 'Api Polisi pea ko e founga ngāue pē ia fakataumu'a ki he malu. Ko 'eku kole 'aku eni 'e sio mu'a 'a e Potungāue Polisi ki hano train 'a e kau polisi fakakolo mo hano ako'i kinautolu ki he ngāue fakapolisi 'oku fiema'u ke nau fakahoko ke fakangata 'aki 'a e totolo 'a e faito'o konatapu he ngaahi kolo.

Pea sio fakamaatoato pē ki hano 'oange mo ha'anau ki'i vāhenga mo ha'anau mafai ki'i mafai ke fakahoko 'aki honau, hono le'o, lipooti mo hono ta'ofi e tila 'aisi. Mahino pē kia au 'e lahi e ngāue ki heni ka kuo pau 'etau sio ki he ngaahi founga kotoa pē 'e ala lava ke fakahoko ke ta'ota'ofi 'aki 'a e palopalema ko eni.

Kole Tongatapu 6 ke fakaivia sekitoa ngoue mo e kau ngoue

Ko e hokó Sea e kau ngoue 'a Tongatapu 6. 'Oku lahi taha pē 'enau fakame'akai 'a e ngaahi māketi ko 'eni 'i Tongatapu ni. Ko e taha ia 'emau fakamole lahi taha he vāhenga ko e fakamole ki hono palau e ngaahi ngoue 'a e kau ngoue he 'oku meimei pēseti 'e 45 'a e me'akai he ngaahi māketi 'i Tongatapu ni ko e fua ia 'e he ngoue pea mei Tongatapu 6.

Taha e me'a 'oku mau tokanga lahi ki ai ko hono peki 'i heni mo ha māketi pau, peki 'i heni pea 'ai mo ha māketi pau ki hono fakamāketi'i atu 'o e fua 'o e ngoue ki muli. Ko 'eku Lipooti Faka-Fale Alea he ta'u kotoa pē 'oku 'omai e fiema'u ko ia ki Fale ni, faka'amu pē 'e lava ha ngāue fakamaatoato ki ai ke tokoni'i si'i kau ngoue.

Ko e hiki ko 'eni 'a e Patiseti 'a e Potungāue Ngoue peesi 12 mei he 10 miliona ki he 15 miliona 'oku ou faka'amu ...

<005>

Taimi: 1435 – 1440

Dulcie Tei: ... Faka'amu ki he Pule'angá ke fakapapau'i mu'a 'e kau ai ha ngāue ki hono peki 'i heni, 'i Tonga ni pe ko Tongatapu 6 mo hono fakamāketi ki muli 'a e fua e ngoué.

Kaungā fiefia Tongatapu 6 he lavame’a timi netipolo fakafonua ‘a Tonga ‘a e TALA

Kimu’a pe peá u faka’osi ‘eku fakamalanga Sea, tuku ke u fiefia fakataha pea mo e kāingá ‘i he ikuna kuo fai ‘e he timi sipoti ‘a e TALA. Fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāué ‘i he ngaahi palani mo e ngaahi tokoni kotoa mo e ngaahi patiseti ‘o kau ai ‘a e sipotí. Pea ‘oku ou fiefia *to acknowledge* ke fakahā ‘a e fiefia mo e poupou ‘i he ikuna kuo fai ‘e he TALA ma’á e fonuá.

Fakalukufuá Sea mo ‘eku vakai ki he patiseti ko ení mo hono ngaahi poloseki fakalakalaka ‘oku fakafiefia. Tau fokotu’u ‘etautolu e ngaahi makatu’unga ‘o e ngaahi fakalakalaka faka’ekonōmiká ke pau pea lahi. Ke faingofua ‘i’aki hono ngāue ‘i hotau fonuá ni ‘e hotau kakaí he ko ‘etau koloa mahu’inga tahá ia. ‘Oku ou fakamālō atu he ma’u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 6, Tongatapu 17

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō. Kae tuku mu’a ke u hoko atu Sea, Sea kātaki ko e Niua 17 ‘ikai ko e Tongatapu 17 Sea, ki’i fakatonutonu atu pe ki ho’o ma’ú. Sea ko u

Sea Komiti Kakato: Mālō hono fakatonutonu maí, mo’oni ‘aupito e Feitu’ú na me’a ā

Fakamalanga fakalukufua Niua 17 he Patiseti 2024/25

Vātau Hui: Fiefia lahi Sea ‘i he patiseti ko ení Sea kiate au ‘oku mahino ko e patiseti lahi taha eni ‘i he ngaahi patiseti he ngaahi ta’ú. Pea mahino pe kiate au ia Sea ‘oku ‘i ai e ngaahi pole lahi ‘oku ‘uhinga ai ‘a hono hiki hake ‘etau patiseti ko ení. Ka ko ‘emau fatongiá pe foki Sea ko ‘emau hanga pe ‘o ‘oatu ‘a e ngahi ‘uuni me’a ‘e kaunga lelei ki hotau Pule’angá ni. Pea ‘ikai ke ngata aí ka koe’uhí ko e ngaahi vāhengá Sea.

‘Oku ‘i ai e ki’i kupu’i lea heni na’á ku fakatokanga’i hifo Sea ‘i he patiseti ko ení ‘oku pehē. **Langa e ngaahi makatu’unga ke paotoloaki e tupulaki faka’ekonōmiká.** Sea ko e mo’oni e mo’oni ‘a e talanoa ko iá mo e kupu’i lea ko iá. Pea ko u tui ko e kaveinga ia ‘o e Patiseti ko ení ke langa e ngaahi makatu’unga. Sea ko e hoha’a pe ‘a e motu’á ni ia he patiseti ko ení ‘oku ‘ikai ke fu’u ue’i ia ‘e he motu’á ni. Ka ko e ngaahi me’a ‘oku ou hanga ‘o fakatokanga’i hifo heni ‘e Sea fekau’aki pea mo hono toe langa fo’ou ‘a e ngaahi holo fakakoló Sea.

Tokanga Niua 17 ke fakakau Niua ‘i he polokalama langa holo fakakolo fo’ou ‘a e Pule’anga

Sea ko u ‘i he peesi 22, ‘asi ai ‘a e ngaahi holo fakakolo mahalo ko e poloseki eni ia ‘a e Niponi pe ko e hā. Ko u manatu Sea ki he ‘aho ko ē na’e toki tō ai ko eni ‘a e fakatokanga ko eni e sunami ko ē na’e toki ‘osí. Ko u fakatokanga pea lea ko eni ‘a e fu’u me’a fakaongo le’olahí pea u lele atu ki homau holo ko ena ‘i ‘api Niua ‘oku fonu mai e ki’i kāingá ai. ‘A ia ko ‘enau hola ia ko ē ‘i he fakatokanga ko ení. Sea ko e holo fakakoló ko ‘eku vakai hifo ki heni ‘oku ‘asi heni

‘oku langa ‘a e holo fakakolo ‘i Nomuka, ‘i Ha’apai, ‘Ohonua ‘i ‘Eua, ko Pangai. Ka ko e faka’amu ‘a e motu’á ni kapau ‘e lava langa, he na’e ‘i ai mo e kakai Niua ‘i Tongá ni, na u kau ‘i he ngaahi faingata’a ko ení Sea pea ko u tui ‘e tu’u laveangofua ki he kaha’ú ...

<006>

Taimi: 1440-1445

Vātau Hui: ... ‘Eiki Palēmia, ‘oku ‘ikai ke lava eni ke si’i mai ha ki’i kongá ka mau toki fakakakato, ke lava ai ‘a Niuafo’ou ‘o si’i ‘ai mo ha’anau holo. Ko e taimi hoko e ngaahi fakatamaki pehē ‘oku nau hola mai pe ō hake pe ki ai ‘oua te nau toe omi ‘o ō ki he holo ‘a Niuatoputapu. Ka ‘oku ko u vakai hifo Sea, ki he patiseti ko eni pea ‘oku ou fiefia, ko e me’a pe ena ko e ‘ikai ke kau ai ha kongá ‘i Niua.

Sea, ko u fakatokanga’i hifo ‘i heni Sea, ko e Patiseti ko ia pe ko e Ta’u Fakapa’anga 2025, ‘oku vahe’i ki ai ‘a e \$109.6milioná ki he ngaahi taumu’a lalahi ‘oku fiema’u ki ai Sea. ‘Uluaki pe ena na’a ku lave ki ai ko hono langa ko ena e ngaahi fale faka-pule’angá.

Ko hono 2 Sea, langa e ngaahi ‘apiako. Na’e fai e ki’i folau atu ki Niuatoputapu, ‘e Sea, na’a ke manatu’i pe, na ta folau atu ai pea ō a’u tonu ki he ki’i faiako ai, puipui’aki pe ‘a e teuteu ko ia ‘o e faiako, ko e hā ‘ene ngaahi pepa ko ē ‘oku teuteu ‘aki e lokiako, ko ia ia na’e puipui ‘aki.

Fakamālō atu au ki he Feitu’u na, ho’o loto tō si’i tokoni ‘o fakalelei’i pea langa lelei e fo’i holo ko ia. ‘I ai pe ki’i me’a ko u tokanga ki ai heni ko u tui pe mea’i pe ia he ‘Eiki Palēmia, na’a si’i kau atu ai, koe’uhi ko e holo ko ia ‘o e Niua *High School*, Niuafo’ou. Ko e talu eni ia ‘ene vela mahalo ko e ta’u eni ‘e 4 nai pe 5, na’u lele atu ko eni ‘i he ta’u ni ‘oku te’eki pe ke langa Sea, nau kei nofo pe he tēniti. Ka ko u tui pe na’a ‘oku kau atu ‘i he palani ngāue ko ia ‘a e ‘Eiki Minisitā ke nau si’i malu mu’a ki loto koe’uhi ko e ‘uha mo e ngaahi faingata’a ko ia e fakanatula.

Sea, ‘oku ‘i ai e ki’i me’a ‘e taha ‘oku ou hanga ‘o fakatokanga’i hifo heni, ko e halapule’anga. Ko u sio ko ‘e ‘i he fakamā’opo’opo ko ia ‘o e ngaahi hala heni hoko atu ‘a e ngaahi ngāue ki hono fakalelei’i ‘o e hala fononga ‘i Tongatapu, ‘Eua, Vava’u mo Ha’apai.

Sea, kala ke ‘asi ‘a Niua ia heni, ko e me’a ‘oku ou hanga ‘o fakatokanga’i Sea, na’a ‘oku mau kau ko ā mautolu ki Ha’amoá, pe ko fē ha feitu’u ‘oku ‘ave ki ai ‘a Niua. Ka koe’uhi ko ‘eku fakatokanga’i hifo, Tongatapu, ‘Eua, Vava’u, Ha’apai, fēfē ‘a Niua.

Fakamanatu mei he Pule’anga ne lava māhina 8 ngāue he ta’u kuo ‘osi ‘i Niuafo’ou

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakafofonga kole pē ke u tokoni atu kātaki, tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu pea mo e kau Mēmipa e Komiti Kakato, Sea, ko u fakamanatu pe ki he Fakafofonga ko e ta’u kuo ‘osi pea mo e ta’u ni ‘oku māhina ‘e 8 na’e fai ai e ngāue ki he halapule’anga ‘i Niuafo’ou. Sea, ko e ki’i mātu’a ko eni ‘oku nau lele atu pe ‘o nofo ai māhina 4 he ta’u kuo ‘osi pea na’a nau toe ‘i ai pe he kongá kimu’a e ta’u ni meimei māhina ‘e 3. Sea, ko e ngāue ‘oku hokohoko pe ka ko u fakamanatu pe ki he Fakafofonga na’a ‘oku ngalo ia ai na’e fai e ngaahi ‘a e halapule’anga.

He taimi tatau pe Sea, na'e maumau tu'o 3 'a e uafu ko eni 'o Niuafo'ou Sea, na'e 'alu ki ai 'a e Potungāue 'o fai e ngāue ko ia pea 'oku tu'unga lelei 'o tau ki ai e ngaahi vaka. Sea, 'oku 'ikai ke tonu ki he motu'á ni ke ne fakatonutonu Sea, ka 'oku 'i ai e kakai fanongo, kāinga fanongo. Sea, 'oku fiema'u 'aupito ke nau ma'u 'a e ngaahi totonu 'o e ngaahi me'a 'oku hoko ki Niua Fo'ou, mālō Sea. Sea, ko e fakamole ko ia Sea, 'oku fai atu ia he 400000 - 500000 Sea, mālō.

Vātau Hui: Mālō 'aupito Sea, fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, fakatonutonu ko eni, Sea, ko e mo'oni 'aupito ia. Ko e ta'u kuo 'osi, na'e folau atu ai e kau ngāue he *MOI*, ke nau ō 'o fakalelei'i e halapule'anga ko ia 'o Niuafo'ou. Pea 'oku lele pe halapule'anga mei Uafu 'o a'u ki Vailahi, ko e 'uhingá he na'e hā'ele atu foki e Tu'i ki ai. Hā'ele e Tu'i 'o 'Afio 'i Vailahi, pea ko u tui na'a nau taliui ki he ...

<007>

Taimi: 1445-1450

Vātau Hui: ... folau ko ia pe ko e hā'ele 'a e Tu'i 'o ngaahi e halapule'anga ko eni 'o 'alu 'o tau ki Vailahi. Fakamālō au ki he 'Eiki Minisitā, mo'oni 'aupito.

Ko e me'a pē ko u tokangá Sea toe tohi'i pē mu'a 'a Niua ke kau. Tohi'i ke kau 'i he lisi ko eni ko hono 'uhingá Ha'apai, Vava'u, 'Eua, Tongatapu, Niua, ko 'ene kakató ia Sea. Pe 'e ngaahi pe 'ikai ka mau sio hifo pē mautolu 'oku mau kau pē. Ko Niuatoputapu, talu eni si'enua to'e he hala 'a Niuatoputapú. Faka'ofó'ofa e hala 'a Niuafo'ou uanoa kapau 'e toe valitaa'i.

Sea 'oku 'i ai e maka 'i Niuafo'ou ko e maka velá, 'Eiki Minisitā ke mea'i pē he 'oku ke 'osi me'a atu ki ai. Kapau 'e momosi e maka ko iá pea 'oatu e valitā 'o na ki'i fio'i pea toe folahi he fo'i hala ko ena na'e ngaahi ko iá, ko u talaatu mahalo 'e laulau ta'u. Te mau lava 'o toe uta mai ia mahalo ko ha pa'anga lelei ia ma'á e vahefonuá.

Sea ko Niuafo'ou ko Niuatoputapu ke mea'i pē na'a ke 'osi me'a atu ki ai, nau fu'u fiema'u lahi 'aupito. Ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga aí, 'ai pē mu'a si'i tohi'i atu ke nau si'i kau pē 'a Niuatoputapu mo Niuafo'ou ko e 'uhingá ko hano fakamanatu pē. Ko ia Sea ko e me'a ia 'oku, 'oku kole ai 'e he motu'á ni, 'ai pē mu'a ke si'i kau 'a Niua 'oua 'e fu'u li'aki pehe'i.

Kole Niua 17 ke fakaivia tafa'aki ki he fetu'utaki 'initaneti 'a Niua ke tokoni ki he ako fānu

Ko hono hokó pē ko e netiueká. Ko u sio hifo eni he pa'anga lahi 'oku to'o pea 'oku kau ia he na'a ku ki'i fanongo 'anenai, 'aneafi ko e *Star Link* ko e, 'oku 'i ai e ki'i *Star Link* 'oku lele 'i Niuafo'ou. Sea 'oku mei 'osi e ki'i kaingá he ō ki ai, nau ō 'o fanongo, nau ō 'o lea ai pea nau ō 'o neti. Mau faka'amu mautolu Sea kapau 'e lava 'ohake ia, 'e fai e feinga pē ki he'emaui ki'i pa'anga vahengá ka ko u tui 'e 'ikai fu'u lava ke ne maa'usia ke si'i fakaivia e ongo akó. He 'oku mau poupou foki ki he akó Sea pea 'ikai ngata aí na'e ma'u foki e sivi ia ki he ako ko ē 'a Niuatoputapú mo Niuafo'ou, peseti haohaoa.

Ka ko hono ki'i palopalema eni ko e me'a eni 'e taha te ne uesia Sea. Fiema'u e ngaahi fakatotoló ia ke fai ka 'oku 'ikai lava 'o fai 'a e fakatotolo ko iá ko hono 'uhingá 'oku kovi, kovi e ma'u'anga fakamatala ko ē 'e lava 'o ma'u mei aí. 'Oku nau kole mai ka 'oku ou hanga pē 'ohake heni koe'uhí ko 'eku sio ki he Patiseti ko ení na'a si'i ala tokoni ai. Mau fu'u tokanga lahi 'aupito ki he ako ko ia 'a e fānaú koe'uhí pea mo e tu'unga lelei ke nau a'u ki ai he ta'u ni.

Sea 'oku mau faka'amu pē Sea ke kau mu'a e ngoué, kau mu'a e ngoué hono tokoni'í. Ko e ngaahi ta'u mai ko ē na'a ku manatu'i na'e tokoni lahi 'aupito 'a e Potungāue Ngoué ki hono fakaivia 'o e kau ngoué. Ko u tui he'ikai ke lava ha taha 'o ngoue 'o fai fakalelei'i ha'ane ngoue kapau he 'ikai tokoni'i ia. 'Oku 'i ai e ngaahi māketi 'i Ha'amoá 'oku ki'i talanoa pē mo e Minisitā ko eni Fefakatau'akí hangehangē 'e 'i ai mo e māketi ki fē, ki 'Uvea ko ā mo fē.

Sea 'oku ou pou pou au ki ai he ko Niua foki 'oku 'okēniki foki 'enau ngoué pea ke mau fai 'emautolu 'a e utá pea 'oku 'i ai mo ho'omau fu'u vaka. Ko e me'a eni ia 'oku mau faka'amu ki ai ke fakaava e matapā ko hono 'uhingá ke tokoni ki he kaingá pea mo Tongá ni pē mo Vava'u mo Ha'apai, ko u tui 'e tokoni lahi 'aupito kia nautolu koe'uhí ke uta ko ia 'a e fua e ngoué.

Kole Niua 17 ke fakaivia 'enau vaka *MV Kelesi* 'i ha tokoni fakapa'anga mei he Pule'anga

Sea ko e ki'i sio hifo ki he Patiseti ko ia pe ko e 'Esitimeti 'a e ngaahi pule'anga fakakoló Sea, kau ai 'a e *subsidy*. Ko u sio hifo au 'oku a'u ia 'o miliona. Ka ko 'eku hoha'á pē 'Eiki Sea ko e talu e si'i lele homau ki'i vaká te'eki ke ma'u e *subsidy* ko ia mei he ta'u kuo 'osí 'o a'u mai ki Sune ko ia e ta'u ní. Mau lele lele pē he Kelesi, mau lele lele pē he 'ofá. ...

<001>

Taimi: 1450-1455

Vātau Hui: ... ka 'oku mau faka'amu pē Sea ke si'i tokoni mai mu'a 'a e Pule'angá 'o fakaivia, 'oku ou talanoa au pea mo e Fakafofonga ko ē 'o 'Eua 11, talamai 'oku 'osi ma'u 'emau *subsidy* 'amautolu ia na'e fiha kilu, nofo pē 'a Niua 'o faka'amu pē ke 'i ai ha tokoni pehē. 'Oku 'ikai toe a'u 'a e 'Otuanga'ofa ki Niua Sea, ko e mālō mo e ki'i vaka ko eni, ke ne fetongi atu si'i fakahoko fatongia ki he Tokelau mama'o.

Sea 'oku lele 'a e vaka ni 'oku toe lele ki Ha'apai mo Vava'u, mahalo 'e lele tu'o 3 he uike ni koe'uhi ko e konifelenisi. 'Oku lele pē ia 'i he kelesi pea mo e 'ofa, mau faka'amu pē 'e 'Eiki Minisitā Pa'anga kae 'uma'ā 'a e Kapineti ke 'ai mai ha ki'i tokoni, toe ki'i fakalahi ange ka mau lele pē mautolu. Me'apango pē foki Sea koe'uhi ko e lele ko ē 'a e vaka ke a'u 'o lele tu'o 12, ka 'oku lele 'a e vaka, 'a e kelesi ai. Māhina kotoa pē 'oku a'u 'a e vaka ki he Ongō Niua, māhina kotoa pē 'oku a'u 'a e vaka ki he Ongō Niua, 'o 'ave 'enau fiema'u, 'omai pea mo e kakai ai, pea kuo hangē ki'i kāinga kuo nau laulaunoa he taimi ni, heka mai he vaka ko eni, foki atu he vaka ko ē he māhina ka tu'u, heka mai he vaka hoko foki atu he māhina, ka ko Ha'apai mo Vava'u Sea, fiu mautolu hono teke mei he 'ofisi ko ia ko ē kelesi, ko nautolu eni 'oku taaimumu'a pea ko e kole atu ko ē ke tuku ā he kuo 'ová, totongi nautolu ō nautolu 'o fiu mo nofo ki loto.

Ko 'emau kolé pē Sea, telia na'a 'ohovale kuo mau 'inasi 'i he fu'u pa'anga lahi 'oku 'asi ko eni heni ko e tokoni ia ki he fakaivia 'o e ngaahi vaka ko ē ki he *subsidy*. Sea mau pou pou kakato pē mautolu ki he Patiseti ko eni Sea, ko hono 'uhingá pē Sea he 'ikai ke 'i ai ha'amau fili ia 'amautolu, ko nautolu 'oku pule, pea ko nautolu pē ia 'oku faitu'utu'uni, pea 'oku mau pou pou atu. Ko ia pē Sea 'a e ki'i fakahoha'a mālō 'a e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea 'e lava pē ha ki'i tokoni ki he malanga ko eni. 'Uluakí na'e, 'oku ou fanongo ko ē ki he'ene fakamatala ene faingata'a'ia, 'e Niua 17.

'Eiki Palēmia: Sea kole pē mu'a ki he Fakafofonga ke tuku ke tali mai 'a e tali atu 'a e ngaahi kole 'a e Fakafofonga, pea he na'e 'i ai ene 'eke pau mai ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Tali Pule'anga 'i ai tokoni fakapa'anga Pule'anga ki he MV Kelesi

'Eiki Palēmia: Fekau'aki pea mo e *subsidy* Sea, fakahoko mai 'e he 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e 400000 mahalo 'oku tali 'i Falepa'anga mahalo 'oku kei mo'umo'ua pē 'a e Fakafofonga ke 'alu ange 'o toho. Ko e 'uhingá pē ko e *subsidy* ene vaka, he 'oku fakatatau pē foki ki he lahi ene folau pea mo e 'u 'alá me'a pehē, ko ia ai Fakafofonga ko e mahalo ko e 'osi pē eni ia kuo ke li'aki koe 'alu koe 'o 'omai ho'o ki'i seniti, 'e sai pē ke tokoni atu mahino pē 'a e fiema'u ke ngāue 'a e vaka ko eni ki he 'otu motu. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga Niua 17, koe'uhí foki ko e ngaahi palopalema ko eni 'oku hoko ki he feinga ke fakalalakaka 'a e motu hangē ko e uafu, ko e hala. 'E Sea na'e'osi 'oatu 'a e fakaafe mei a Hama mo Hafoka mo Manumu'a ke mou me'a mai mei Tongamama'o ke tau nofo. Pea na'e 'ai ke fai 'etau ngaahi mali mo e me'a pehē, 'ikai ke ke loto koe ki ai. Toe foki pē koe ki hē, ko ho fo'ui pē, ka 'oku kei 'atā pē 'a 'Eua ia kapau, sio ko e uafu, ta'u eni 'e 8 ko hono toki ngaahi ē, ko e hala ena 'e lahi ange mole homou hala he hala ki 'Eua kapau na'a ke loto lelei ke ke me'a mai ke ta nofo taha pē 'i 'Eua na'e sai ange ia.

Ko Ha'apai, Ha'apai 13 hiki ange 'a Mango ki 'Eua, pea 'oku ou fo'i he ha'u 'a e 'ofisa koló 'o talamai pē 'oku ou sio 'i Ha'apai 13 'i Fale Alea ni, pea u talaange 'io 'oku 'i ai, 'ofa mai 'o talaange ki ai ke 'omai homau 'inasi ko e 10000, tu'o 3 'ene talamai ke u ha'u 'o fakahoko ki ai. Pea ko e tu'o 3 pea u talaange, 'oku te'eki ai ke ke hanga 'e koe 'o ma'u 'a e pōpōaki, ko e pōpōaki ko ē 'oku totonu ke ke hanga 'o ma'u ko e tū'uta pē ho kauva'e 'i 'Eua ni, ko e 'Eua koe, neongo 'oku te'eki ai ke liliu mai ho ngaahi me'a fakalao 'a'au ki 'Eua, ka 'oku ke 'osi 'Eua pē koe.

Ko ia ai Niua 17 ...

Vātau Hui: Sea ka u ki'i tokoni atu pē mu'a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai, te ke tali pē tokoni.

Vātau Hui: 'Eua ka u ki'i tokoni atu, miniti pē 'e 2.

Taniela Fusimālohi: 'Io, sai pē ke 'ai ka 'oku ...

Vātau Hui: Sea ko e ...

<002>

Taimi: 1455-1500

Vātau Hui: ... 'Eua he taimi ni tokolahi 'a Niua ai kāinga mei Niuafo'ou na'a nau ha'u pea nau nofo ai pe ai mali ai pe. Ko e tokolahi taha ia pea 'ikai ke ngata ai, tukuange ko Niuatoputapu eni ia koe'uhī 'oku nau toe...ka na'e 'ikai foki ke nau vela nautolu. Pea fakamālō ki he Fakafofonga 'Eua he ko e kau 'Eua eni ko ē na'a nau fili ai ko eni 'o ha'u ko eni ki he Fale ni. Ko ia ai 'e 'Eua 11 'oku 'i ai pe kau Niua ai tukuange pe ke nau foki 'o si'i ngāue'i mai ē he 'oku 'ikai foki ke mou tali foki 'emoutolu ma'u e 'ofato pea mo e ...tatau pea mo e lapila ko ē 'i Vailahi 'e mole ia Sea mau nofo pe ā 'o si'i tauhi mai mei hē ke 'aonga e fu'u fonua na'e hanga 'e he 'Eiki 'o 'omai ma'a Tonga pea ko e me'a 'oku mau si'i fokoutua ai Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku 'ikai ko e me'a ia 'oku ou ma'u, he ko e 1948 'enau me'a mai na'e talitali lelei 'e Hama mo Tafakula pea mo ...Ko e me'a ko ē na'e mahino 'e fai e feohi mo e femali'aki pea fai pe ia. Ko e fa'ahinga ko ē na'e fakalotoloto ko nautolu 'oku nau toe foki ko ē ki he. Ko e me'a 'oku ou kole atu au ia ke mou foki mai ke fakakakato 'etau me'a na'a tau 'osi alea mali. Ko e toe ō 'o fakalotoloto pehē ko e me'a ia 'oku 'ikai ke lava ai ho fakalalakala ko ho'o pehē, tuku 'a Tonga mama'o ke tau tō kava ai ka mou ō mai ke tau nofo hē ke ma'u e melino.

'Eiki Palēmia: Sea ka u ki'i ...he ka toe ō atu e kau Niua ko ē 'e tokolahi ange 'a e kau Niua 'Eua 'e fili mai e tama kehe ia meia koe.

Sea Komiti Kakato: Sai mālō fe'unga koloa pe ke tau ki'i fiefia tau kakata 'e 'Eua 11 hē.

Mateni Tapueluelu: Sea kapau 'e faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Ka 'oku 'osi 'a 17 ia ko 7 eni 'oku malanga ko eni.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, tapu atu ki he Feitu'u na ko u 'ilo pe 'oku ke laumālie lelei he efiāfi ni pea fakamālō eni ki he kau ngāue Potungāue Pa'anga. Ko u fanongo hake he'enau fakakata holo 'i tu'a hē ko 'enau talitali mai pe kia au. Kaikehe Sea ko e 'osi anga 'a e ngaahi malanga Sea fakatokanga'i 'e au 'osi kātoa e 'ū 'isiu ia 'i he Patiseti.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai koā na'a ku 'osi kole atu ke ke malanga kapau na'a ke malanga ai.

Paula Piveni Piukala: Kaikehe ko e me'a pe eni 'e taha Sea 'oku ou fie taki 'etau tokanga ki ai. 'Oku ou fie taki 'etau tokanga he'eku ongo'i 'ofeina 'aupito 'a e ngaahi kau Fakafofonga mo 'enau ngaahi vāhenga 'enau fakasivesiva ki he' enau fiema'u fakafo'ituitui faka-vāhange. Ka ko e me'a 'oku ou hoha'a au ki ai Sea 'i he peesi hiva pe ko ē ko ē tēpile tolu ke u kamata atu ai 'o e 'Esitimetri, he ko u hanga 'o fakamā'opo'opo Sea 'etau *document* na'e 'omai.

'Eiki Palēmia: Sai pe Fakafofonga 'e Sea 'oku te'eki ke tau a'u ki he Patiseti 'Esitimetri.

Paula Piveni Piukala: Ko e *information* tatau pe ia Sea ka ko u kole pe ki he Palēmia ke laumālie lelei pe.

'Eiki Palēmia: 'Oku sai pe ia ka ko 'eku 'uhinga pe 'a'aku Sea pe 'oku tau 'alu ai leva 'o faka-vouti heni pe 'oku tau talanoa fakalukufua.

Fehu'ia Tongatapu 7 pe 'oku fakapotopoto 'a e Patiseti 899.2m kuo fokotu'u mai 'e he Pule'anga

Paula Piveni Piukala: 'Ikai Sea te'eki ke u 'alu au ki he faka-vouti ko u ha'u pe au ki he fakamā'opo'opo tēpile he 'oku fehu'i 'a e *credibility* 'o e *information's* 'oku 'omai ke tau faitu'utu'uni ai. Pea ko e *credibility* te u talanoa ai Sea. Ko u fie 'eke pe au ki he Minisitā Pa'anga pe ko e 899.2 ko eni ko e fakamātoato? Pe ko ha'anau ...pe 'oku mo'oni 'a Tongatapu 1 na'a ko ha fo'i fakatuputupulefonua. Ko u fie 'eke pe au ia, pe ko e *information* ko eni 'oku 'omai 899 mahino 'aupito e tokanga 'a e kau Fakafofonga ko hono vahe e 899. Ka ko u ongo'i tu'utu'ukina au Sea. Pea ko u ongo'i 'e au ia hangē 'oku tau 'alu tautolu ia *elevate* talanoa mai nautolu he fo'i 'ātakai 'oku 'ikai ke 'i ai hano makatu'unga 'ana ki lalofonua. Ka ko 'eku fie 'eke pe 'e au ki he Minisitā pe ko e 899 ko eni ko e fo'i fakamātoato eni Minisitā?

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea tapu atu ki he Fale Alea 'o Tonga ki'i tokoni atu pe ke tali atu e fehu'i 'a Tongatapu 7. 'Io ko e 'Esitimetri fakafuofua eni Sea 'oatu ...

<003>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā Pa'anga : ...ko eni. Mālō.

Paula Piveni Piukala : Ko e 'uhinga foki 'e Sea 'a 'eku hanga 'o 'ohaké, he ko u sio hifo ko 'enau *projection* ko ē fakafuofua ki he ta'u fo'ou 'oku holo hifo ia ki lalo. Holo hifo ia 'o 838 pea toe holo e ta'u 26 ki he 798. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia pē 'oku fakamakatu'unga 'a e 'u mata'ifika ko eni, ko e 'uhinga pē ke tau lava 'o makupusi Sea. He 'oku 'ikai ke u ongo'i 'oku fakamaatoato'i 'a e ngaahi mata'ifika 'oku fokotu'u mai, 'oku ai hono ngaahi makatu'unga 'oku

‘uhinga ai. Ka ko e ‘uhinga ko ‘eku ‘eke ange ki he Minisitā Pa’anga pē ko e mata’ifika ‘e 3 hokohoko ko ení na’e fakakaukau’i pē na’e fakatō peni’i.

Tali Pule’anga ‘oku fakafuofua ‘a e ngaahi fakamole mei he pa’anga ‘e ala ma’u ke fakahoko ‘aki Patiseti

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale ‘Uluaki pē ‘ikai ke na’e ‘ikai ke fakatō peni’i ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē. Kapau pē ‘e me’a ‘a e Fakafofonga ki he anga e fakafuofua Sea, ‘oku fakafuofua foki ‘a e fakafuofua e ngaahi fakamolé mei he pa’anga ko ē ‘e ala ma’u ke fakahoko ‘aki. Ko ‘etau patiseti ‘oku ‘i ai e pa’anga ko e *cash* pea ‘oku ‘i ai e pa’anga ‘oku *in kind*. Ko e tēpile hoko pē ko eni ko ē ‘oku lolotonga talanoa ai neongo ‘oku tau ‘alu kitautolu ki he 'Esitimetri, ‘oku ne ‘osi hanga pē ‘e ia ‘o talaatu ai ‘a e ngaahi me’a ko ia ‘oku holo. Ngaahi me’a ko ia ‘oku holo, tu’uma’u. Tēpile pē ko ia ‘oku fai ai e me’a ‘a e Fakafofonga he ‘oku te’eki ai ke tau ‘alu tautolu ‘o talanoa’i e 'Esitimetri ka ‘oku ne taki tautolu ki he tēpile ko ia. Ma’u’anga pa’anga *funding sources*.

Ko e ngaahi fo’i ta’u ‘e 3 na’e ... pea ko e meimei ko e holo ia ko e ngaahi poloseki. ‘Oku ai e ngaahi poloseki ia ‘oku fakapa’anga mei muli, ‘oku fakakakato ia he ta’u ni, holo mai he ta’u kaha’u pea holo he ta’u hoko mai. Tatau pē mo e ngaahi tokoni *in kind* he ngaahi poloseki ‘oku holo pē ‘ene ‘alu hifo. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai e fakafuofua ko eni ki he ngaahi ngāue ko ia. Mahalo ‘oku mahino atu pē. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga foki ‘eku fakalave ki ai Sea, ko e patiseti ko ē ko ē ‘o e ta’u kuo ‘osi ‘a ena ‘oku *revise* mai he kolomu hokó pē. Na’a nau hanga ‘o *project* mai ko e ta’u, ta’u lolotonga eni Sea ko e 784. Ko hono *revise* mai he ‘osi ko ia ‘a e māhina ‘e 6 ‘oku nau talamai ko e 703 pē ‘oku malava ‘e he *machinery* ko eni ‘o ngāue’i, 703 pē. ‘Oku ‘uhinga ai ‘eku hoha’a Sea ki he fu’u hiki lahi 899. Ka ko e me’a ko ē na’a nau *project* mai ko ē he ta’u kuo ‘osi Sea, na’a nau *project* mai ko e ta’u ni ‘e 748, 748 ‘a e ta’u ni, pea holo leva ‘a e fika ‘a e ta’u hoko ‘o 749. Ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘eke pē ko e ngaahi fo’i fakatō peni ‘a e fika pē ko e fakamaatoato, fakamakatu’unga he ko e ta’u kuo ‘osi pē Sea ki he ta’u ni. Manatu’i na’a ke hanga ‘e koe tautea’i e motu’a ni, pea ko u fakamolemole’i pē ‘e au koe Sea. Ka ko e ‘uhinga ‘eku fakalavé ‘e Sea he ‘oku ‘ikai ke ... ‘Oku ‘i ai ‘a e lau ‘a e *system engineer* ko e *curtains never lies*.

Kapau te mou fakatokanga’i ‘etau patiseti lolotonga, na’a nau hanga ‘o talamai ko e ta’u 23/24 ‘e 784 ‘a e pa’anga *revenue* te tau tānaki. ‘Osi pea nau talamai ‘ikai hala ‘eku laú Sea. Pa’anga ‘e 752 *revenue* pea fakalahi *deficit* ka ko e fakamole 784. ‘I he fo’i 'esitimetri tatau pē ‘oku nau hanga ‘o *project* mai ai ki he 2024/25 eni. ‘A ia na’a nau *project* mai he ta’u kuo ‘osi ki he ta’u ni ki he patiseti lolotonga ko eni ‘oku tau talanoa ki ai ko e 748. Ko ‘eku fehu’i ‘ene fu’u hala mama’o pehē Sea. Pea ta ne’ine’i ke pehē ‘e Tongatapu 1 pē ko e patiseti tuputupulefonua eni. Hiki fakalaka pē.

'Eiki Palēmia : Ki’i fakatonutonu pē Sea. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘o e fo’i lea fakapālangi ko ia ko e *projection* ko e fakafuofua. Pea ko e me’a ‘e taha kapau ‘e me’a hifo pē ki ai e Fakafofonga, hangē ko ena ko e *in kind* na’e ‘osi me’a atu ‘aki pē ‘e he Minisitā Pa’anga, na’e 268 pea *revised* e 202. Ko e meimei 70 miliona ia ‘a e ‘u *project* ‘oku *stall* pe ...

Taimi: 1505-1510

'Eiki Palēmia: ...‘alu ia ki he ta’u fakapa’anga hoko, na’e pehē ia ‘e ‘osi hē ka na’e ‘i ai e ngaahi ‘uhinga kehe ‘alu ai e fo’i 70 miliona ia ko ia ki he ta’u hoko ko e fakahoko pē ia e fatongia fakatatau pē ki he Lao mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Kole pē ki he Palēmia ke meme’a lelei pē he ko e me’a ko e me’a ko e *projections* ‘oku ‘ikai ke ‘omai ia mei he tuputupulefonua ‘oku ‘i ai e pēteni ia kau ‘oatu e pēteni Sea. Sio ko e pēteni eni. ‘I he Fakamatala Pa’anga ‘o e 22/23 ‘a ena pē ko ē ‘oku ‘asi ko ena ko ē ko ē he kolomu pē ko ena ‘uluaki ko e *actual* Sea na’a nau hanga ‘o talamai te nau hanga ‘o fakamoleki ‘a e pa’anga ‘e 764 miliona. Ka ko e *actual* ena he ‘osi ‘a e ‘omai ‘osi, ‘ikai, he Tohi Patiseti lolotonga ‘osi ‘a hono ‘atita’i ko e 623 pē Sea. Ko ‘eku ‘uhinga eni ki he *projection* ko e *projection* kuo pau ke hanga he pēteni ‘o ‘o *map out* mai he ‘ikai ke, ‘ikai pē ke ha’u ha taha tuputupulefonua ko e fo’i fika ē te tau a’u ki ai ko e ‘uhinga he ko e *projection* ‘uhinga pehe ni sio ki hē 623 a’u ki he ta’u kuo ‘osi na’a nau talamai ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki’i fakatonutonu atu pē Sea pē ko e fika fē ko ā ‘uhī pē ‘oku 784 mo e 663 pē ko e ‘uhinga ko e fo’i fika atu kimu’a kehe?

'Eiki Palēmia: Kehekehe ia Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Tuku pē, tuku pē he ‘e mahino pē. Ko e ko e ko e Fakamatala Patiseti eni ‘o e 22/23.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu e ‘Eiki Minisitā toe fakatonutonu atu pē. ‘Ai ke mahino e ta’u he ‘oku ke ‘omai ‘e koe ‘a e fo’i ta’u ‘e taha *mix* ki he ta’u ‘e taha.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku kolé ko ‘eku kole ke na māmālie pē.

'Eiki Palēmia: ‘Ikai ...

Paula Piveni Piukala: He ko e me’a ko ē ‘oku na fifili ki ai ‘e ‘alu atu pē.

'Eiki Palēmia: ‘Ai mai ki he me’a.

Paula Piveni Piukala: He ‘oku ...

'Eiki Palēmia: ‘Ai mai ke tonu kae lava ‘o tali fakalelei’i atu. Sea ‘oku, me’a hifo pē ki ho’o Pepa ‘Esitimetī Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Sea sio ko e ...

'Eiki Palēmia: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sio ko e 22/23 eni Sea ‘e ko u kole atu ki he Kalake ke ne ‘ohake ‘a e Patiseti ko ē ko ē ‘o e 22/23. 22/23 ‘oku nau talamai e 6 ‘e 764 ko ena ‘oku ‘asi ko ena. Fo’i kolomu 22/23 ‘esitimeti *original*. 764 fakafuofua ai Sea na’a nau talamai e *deficit* 30.2 miliona. Ka ke fakasio, ka ke fakafuofua ‘alu ange ki he patiseti ko eni ‘a eni ko ē ‘oku tau tālanga’i ‘oku ‘omai ai e *actual* Sea he ‘uluaki kolomu ko e 623 pē. Ka nau palōmesi ki he fonua ni te nau hanga ‘o fakamoleki tānaki pea fakamoleki ‘a e 764 ko honau ivi ke nau hanga ‘o *disburse* ai e silini ko eni na’e ngata pē he 623. Sai sai pē ia ka tau ‘alu ki he pēteni mo e *forecast*. Ta’u kuo ‘osi na’a nau ha’u leva ‘o talamai ‘e holo ‘etau *deficit* mei he 30.2 ‘o holo ia ‘o 27.2. Ka te mau fokotu’u atu ko ‘emau fakamole ‘e 784 ‘osi e māhina ‘e ono pea nau hanga leva ‘o fakafuofua’i leva ai ki he ‘osi ko eni e māhina ‘etau tālanga’i e patiseti nau talamai leva ai ko e *revenue* te nau tānaki ko e 704 pē. Ka ko e fakamole ‘oku 703 sai pēteni, pēteni *wise*, 623, 703 talamai ‘e nautolu 899 e ta’u ni. *Does it makes sense?* ‘Oku ‘uhinga lelei ka koe Sea pē ‘ikai? Ke ke ‘ohovale ange pē kuo tau laulāpuna mai tautolu. Lolotonga ne tau ‘aka pasikala mai pē.

‘Eiki Palēmia: Ko e ki’i fehu’i pē ki he Fakafofonga Sea. Talamai angé ha ha ‘esitimeti he fo’i ta’u ‘e 10 ko eni pē 20 kuo hili na’e lava ai ‘o tatau pē *provisional* mo e me’a ko ē ‘oku a’u atu ko ē ki ai. Ko e fakafuofua pea ‘i ai e taimi ‘e ‘ikai ai ke ma’u ‘e ai e taimi ‘e ‘ova ai. ‘Oku ‘ikai ko ha pēteni ia ko e *reality* ia ‘o e ngāue ko eni ‘i he ‘esitimeti. Talamai ‘i he ta’u ‘e 10 kuo hili. Na’e tonu pasika ai ‘a e taimi ko ē ‘oku ‘oatu ai ko e fakafuofua pē ko e *provisional*.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘ikai ke u fehu’i au he tonu pasika fehu’ia ‘e au ia ‘a e fakapotopoto ‘o e me’a ko e fokotu’utu’u patiseti.

‘Eiki Palēmia: Ko ia pē ‘i me’a mai ‘i he ...

Paula Piveni Piukala: Ko e ...

‘Eiki Palēmia: Patiseti ko eni ‘i he taimi ni.

Paula Piveni Piukala: Ko e lipooti ko ē Sea ...

‘Eiki Palēmia: Pē ‘oku fakapotopoto ko e me’a ia ki he ngaahi ta’u ko ē kuo hili ia ‘e ...

Paula Piveni Piukala: Ko e Lipooti ko ē *Public* ...

‘Eiki Palēmia: Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *makes sense* ia ‘i ai he ko e ‘uhinga ko e me’a pē ia ‘oku hoko ko e fakafuofua mo e me’a ‘oku ma’u.

Kei taalafili Tongatapu 7 he ngaahi fakafuofua tuku mai he Pule’anga ‘i he ‘Esitimeti

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga foki ‘eku ‘eke Sea he na’a nau ‘osi *project* mai ‘e nautolu e ta’u kuo ‘osi ki he ta’u ni, *project* ko ē ki he ta’u ni ko e 748 mei he ta’u kuo ‘osi pē ko e *project* ko ē mei he ta’u atu mei he 2000, ko e *project* ko ē mei he 2000 ...

Taimi: 1510 – 1515

Paula Piveni Piukala: ... 2022, ‘a ē ko ē na’a nau talamai ‘e 764, ko ‘enau *project* mai ko iá ‘e 690. Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakalavé Sea pe na’e, pe ko e hā e me’a na’e fakahoko ‘e he Minisitā Pa’angá ki he *machinery* na’e lave ki ai ‘a ‘Eua 11 ki he *Public Service Sector*.

Ko e hā ‘enau me’a na’e fakahoko likuluti ha kau ngāue, *institutionalize* ha ngaahi potungāue. Ke nau lava ‘o *function*, ke nau lava ‘o *disburse* ‘a e 899 miliona ko ení. He ‘oku fehu’ia ia ‘e he motu’á ni faka’uhinga lelei ‘a e anga ‘a e fola mai ‘a e ngaahi mata’ifika ko ení Sea. Kimu’a ke tau talanoa hono vahevahé, ko u fehu’ia ‘a e *reliability, reliability, credibility*

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea

Paula Piveni Piukala: ‘A e fo’i fika ‘oku *nominate* mai

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ‘ai pe ke u ki’i lava ‘o tokoni ki he Fakafofongá ki’i mālōlō. Sea tapu mo e Feitu’ú na, tapu pea mo e Hou’eiki Memipa ‘o e Komiti Kakató. Sea ko e patisetí ia ‘oku hangē pe ko e me’a ‘oku mou mea’i kotoa pe ‘a e tokotaha kotoa ko e ‘esitimetri. Te u fakatātā’aki pe eni e me’a ko eni na’á ku toki lave ki ai ‘i Niuafo’ou. Na’e ‘ikai ke ‘asi ia he patisetí Sea, ka na’e ‘alu e potungāué ‘o fai e tanu hala ‘o fe’unga ia mo e 400000 tupu.

Ko e pa’anga ko iá mei fē, ko e pa’anga ia na’e kole meí he Minisitā Pa’angá. Pea na’e tali pe ia Sea he koe’uhí ko e ngāue na’e fakavavevave koe’uhí ko e, ‘oku ‘i ai e ngaahi ngāue ia Sea ‘oku fiema’u. Pea ‘oku kole ia ‘i he Falé ni pea ‘oku kole ia ‘e he tokotaha Fakafofonga kotoa pē pea ‘oku ‘i ai ‘a e loto ‘ofa meí he tangata’eiki Palēmiá pea mo e Minisitā Pa’angá ke ‘ave ha pa’anga ki heni Sea. Pea ‘oku fakahoko e ngaahi ngāue ko iá. Kau ai e motu’á ni hono fakamoleki e pa’anga ko ení koe’uhí ko e ngaahi kole tanuhala mai. Na’e ‘ikai ke patiseti’i Sea, ko e ki’i patiseti ko ē ‘a e potungāué ‘oku fai e kole ia ki Falepa’anga ke fakalahi mai koe’uhí ko e ngaahi ngāue ko ení.

Sea ko e tafa’aki ia ko ē ‘a e fakamole fakafeitu’u, fakapatisetí koe’uhí ko e ngaahi kole fakatu’upakē mo e ngaahi fiema’u fakalotofonua pe ia mo e ngaahi fiema’u ‘a e kau Fakafofonga Fale Aleá koe’uhí ke fakahoko kiate kinautolu.

Ko e me’a hono hokó Sea ko e *development budget* Sea. Ko e *development budget* Sea ‘oku ‘ohovale hake pe ‘oku ‘i ai e fu’u fo’i *payment* ia na’e ‘amanaki e ngāue ko iá ke ‘osi ki Sune. Pea ‘oku ‘i ai e fu’u fo’i *payment* ia ‘oku lau miliona, ‘e ‘alu e silini ia ko iá, pa’anga ia ko iá ‘oku ‘ikai ke pule’i ia ‘e he Pule’angá Sea. Koe’uhí ko e vave ange ko ē ‘a e ngāué Sea, tau pehē ko e kautaha ko iá, ngaahi uafú. Na’e polokalama’i kinautolu ke nau ‘osi ki ‘Aokosi. Ha’u ‘enau ngāué ‘anautolu ‘oku ‘osi pe ia ki Siulai pea ko e ngaahi fu’u *payment* ia Sea ‘oku ‘alu ia hē. Kapau te mou fakatokanga’i e patisetí ‘oku ‘i ai e *development budget* pea ‘oku ‘i ai mo e *recurrent budget*. Koe’uhí ko e ngaahi me’a he’ikai ke tau lava ia ‘etautolu ‘o *forecast* he koe’uhí ‘oku ha’u fakatu’upakē ia pea ‘oku ha’u ia pa’anga ‘oku lalahi.

He ko e *linear proportion* eni 'oku lave ki ai e Fakafofongá pea mo e kau Fakafofongá, he'ikai ke 'alu hangatonu e *prediction* ia Sea. He koe'uhí ko e tō mai a fu'u *payment* 'oku lahi ange. Ko e tō mai ha pa'anga 'oku toe lahi ange 'o hū ki he *revenue* Sea te ne uesia 'e ia 'a e *prediction* pea mo e patiseti talamahu'inga 'o e ta'u fakapa'anga ko iá. Pea he 'ikai ke 'i ai ha patiseti ia pea 'i ha *prediction* pea mo e *current* mo e *actual* mo e *commitment*. He 'ikai ke tonu fakamata'ifika ia he koe'uhí ko e ngaahi me'a ko ē 'oku hoko he fonuá ko e ngaahi me'a ia 'oku hoko fakatu'upakē. Pea 'ai ke fakafaikehekehe'i 'a e *prediction* ko ē 'o e *recurrent* pea mo e *prediction* ko ē 'o e *development project* Sea.

Development project 'oku 'ikai ke tau lava 'e tautolu 'o pule'i he ko e pa'anga ia ko iá 'oku ngāue'i ia 'e he ngaahi fu'u kautaha lalahi lau miliona. Tau fakatātā'aki eni ko e ngaahi ko ena ko ē 'o e uafú

'Aisake Eke: Sea, ka u ki'i tokoni pe ki he, ko 'eku tokoni pe 'aku 'oku 'i ai foki e fua faka, 'oku 'i ai e ui ko e *PIFA* 'a ē 'oku ōmai ko ē 'o fua ko ē anga ko ē 'o e patiseti mo e ngaahi me'a ko iá. 'Oku meimei ko e peseti 'e 5 'oku nau 'ōmai ko ē ka 'okú ke ki'i fehalaaki atu, 5 ki 'olunga, 5 ki lalo. 'A ia 'oku nau pehē

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea kuo mahino e tokoni ia 'a e Fakafofongá Sea

'Aisake Eke: 'A ia ko e 'uhingá ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: He 'oku 'ikai ha'ane kaunga 'ana 'e taha mo 'eku talí Sea

'Aisake Eke: Pea ko e uá 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha patiseti ia ko e patisetí pe ... ko e tefito'i patiseti ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ka u faka'osi atu au ia

'Aisake Eke: 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha patiseti pehē ia Sea

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea mahalo 'oku mea'i pe 'e he Fakafofongá ko e Minisitā Mālōlō ia. He 'ikai ke tau lava 'etautolu 'o pule'i e *payment* ko eni ko ē 'oku 'alu ki tu'a he *development budget*, tau lava 'etautolu 'o pule'i. Pea he 'ikai ke tatau ia he ta'u kotoa pē he ko e vave ange ko ē ngāué, ko e 'ōmai ia e lau miliona te ne to'o me'i he pa'angá Sea. 'Oku 'ikai ha me'a ia ko e patiseti fakatuputupulangi, 'ikai ha me'a pehē ia. Ko e patisetí 'oku 'ōmai ka ko e hā e *withdrawal* me'i he Falepa'angá ko e me'á ia. Kapau na'e lava'i e ngāue ko iá, lava ia Sea, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ...

<006>

Taimi: 1515-1520

Sea Komiti Kakato: ... Hoko atu Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, ko u kole pe au ki he kau Minisitā ke nau ma’uma’u lelei pe nautolu he ‘oku ‘ikai ke e laumālie eni ia ke pehē ke fakaanga’i. ‘Oku ou tui Sea, ko e ko hotau fatongia ‘o e ha homou poa ki he fanongo mai e kakai e fonua, ko ‘etau tu’u pe ‘o poupou, lolotonga ko ia na’e ‘osi ui mai ‘a e Tō Folofola ke tau sivilisi’i, koe’uhi, ko e pa’anga e fonua ‘oku fakamoleki ‘o fakatatau ki he Lao.

Sea, ko e Lipooti ‘a e *Public Expenditure*, ‘a e *PIFA* ‘ena ‘oku ne hanga ‘o hulu’i mai e matavaivai ko e ‘uhinga ‘eku fakalave ki ai Sea, ke ki he *continuous improvement* ‘a e ange ‘etau fakahoko e fatongia ki he ‘alu ‘a e taimi mo e *availability of new knowledge*. ‘Oku ou ‘ofeina ‘e au ia e tēpile ko e Sea, ‘oku ou fakame’apango’ia au he tēpile ko ‘ē. Sea, ko e motu’á ni na’a ku ma’u sikolasipi mei he Pule’anga Tonga. Ko e ‘amanaki ‘a e motu’á ni

‘Eiki Palēmia: Ke u ki’i ‘eke atu pe ki’i fehu’i pe Sea, *availability of new knowledge* ko e hā ho’o me’a ‘oku ‘uhinga ki ai Fakafofonga, ko e ‘uhinga pe ke mau teuteu ko eni ‘emau ‘ū tali.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ko e me’a pe Sea he na’e ‘ikai ke nau ō mai ki he *briefing* ko ē ‘a e Patiseti na’e ō mai ai e *UNDP* pea mo e Kovana mālōlō ‘o ‘omai e ngaahi matavaivai ‘e tokoni ki he ‘etau fakahoko fatongia. Ka ‘oku kae

‘Eiki Palēmia: Ka ko e hā e ‘uhinga ‘a koe ki he fo’i me’a ko ia Fakafofonga, kātaki ko e ‘ai pe ke mau mahino’i ange ki hono tali ko e

Paula Piveni Piukala: Pea nau hanga ‘o *highlight* mai ko e taha e palopalema ko hono *aggregate* ‘a e *expense*

‘Eiki Palēmia: Ko e hā e *aggregate*?

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga peheé ni Sea, ko ‘eku ‘uhinga ‘eku tu’u ko eni he me’a ko ‘eni, ko hono fakataha’i kātōa pe, *hospitality, new computer, new office equipment*, ‘i he fo’i *item* pe ‘e taha pea ui ia ko e *operation and maintenance*. ‘Oku hanga he me’a ko ia ‘o ne hanga

‘Eiki Palēmia: ‘Oku fakatonutonu atu Sea, pe ko e kapau te ke me’a pe ki Tongatapu 5 he na’e fa’u e *programme budgeting* ‘a ia ko ‘eku ‘uhinga ia ko e fakalukufua pe ha ‘ū *related expenditure* ‘e lipooti mai ‘i he ‘etau pehē ko e *maintenance* 13, pe ko e 14 ko e *services*. Ka ke pea kapau te ke ‘alu ki he ‘ū Potungāue, te ke sio ai ‘oku ‘oatu ai e ngaahi fakamatala hangē ko e me’a ‘oku ke tokanga ki ai. Ka ‘oku te’eki foki ke tau a’u ki ai. Ka ko e anga pe ia e tokoni Fakafofonga ke ‘ai ke mahino ange. Ko e *aggregated* mo e me’a ‘oku ‘ikai ke mau mahino’i ‘e mautolu pe ko e ‘uhinga ki he kongā fe Patiseti Fakafofonga, mālō Sea.

Fehu’ia Tongatapu 7 pe ‘oku falala’anga Patiseti kuo fokotu’u mai he Pule’anga

Paula Piveni Piukala: Sai, te u foki mai au ki he Sea, he na’u ‘ai, ‘uhinga au ke u ‘alu ki heé ke ne hanga ‘o hulu mai, ka te u foki mai au ki he poini ko u fehu’ia. ‘A e *credibility*, ko ha fo’i

mahu'inga eni fo'i patiseti eni ke tau falala ki ai. Pea 'osi angé pea tau vahe, kai 'e koe ē, kai 'e koe ē, pea 'osi ange ko ē me'a, ta ko ē ko e 'ea pē.

'Eiki Palēmia: Sea, fakatonutonu pea 'oku tonu ke *warn* e Fakafofonga he pehē 'oku mau kai. 'Oku te'eki ke 'ai mai he 'Atita ha fo'i me'a 'e taha 'o pehē 'oku kai ha taha e me'a

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Sea, ko 'eku 'uhinga 'aku ki he vahevahe ko

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo Fakafofonga ki lalo

'Eiki Palēmia: Pe'i ngāue'aki e vahevahe kae tuku ho'o muimui he ngaahi lea noa'ia e kakai muli.

Sea Komiti Kakato: 'Ai e Feitu'u na ko 'ene 'osi e fakatonutonu ko e taimi fakatonutonu pe pea ke me'a hifo.

Paula Piveni Piukala: Sea, mālō Sea, ko e *basis* ko e 'eku fakatalanoa Sea, na'e pehē na'e ai ha ongo mātua na'a na teuteu 'ena ongo ki'i moa Tonga ke nau talitali 'aki hona foha. Pea ko e toki 'osi ako mai, ko e 'uhinga ia 'eku talanoa 'aku ki he vahevahe. Pea ko e talanoa fakafihī ko e ko ē 'a e ako na'a ne fai, na'a ne pehē, ko e fika ia he 'ātakai na'u ako ai ko e 1+1 'oku 'ikai ke 2 ia 'oku 3 ia. Fai ko eni 'ene fakamatala hangē 'oku ki'i fo'i e telinga e tangata'eiki pea pehē atu e tangata'eiki. "Sai, ko 'etau ki'i moa na'e 2 pe pea 'e kai he fine'eiki e ki'i moa ko 'ē ko e 'uhingā ko ia 'oku hela hono pea kai 'e au e ko au ko e, ko e ki'i moa fika 3 ko ā ko e ho'o fo'i fika 'oku kai ia 'e koe ...

<007>

Taimi: 1520-1525

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga 'eku pehē ko ē vahevahe, manatu'i ko e 'omai eni nau hanga 'o talamai ko e 899, talamai 'alu 'a Niua mo e 4 miliona, 'alu 'a Ha'apai mo e 17 miliona, 'alu 'a 'Eua mo e 10 miliona, 'alu 'o vahe 'a e fo'i 899 pea ko fē ko ē taimi ko ē e kai, 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ke kai. Ko e poini ia 'oku ou hanga 'e au 'o 'ohake.

Ko e 'uhinga foki 'eku fakalavelave 'aku ki he pēteni ke tau hanga 'o fehu'ia. He ko e fo'i ta'u hokohoko eni 'e 3 Sea, ko e 'uhinga 'eku 'omai he ko e Pule'anga ko eni, na'a nau fokotu'u Patiseti mai 22/23, 23/24, 24/25, kātoa 'a e ngaahi fo'i *projection* ko eni, 'ikai ke 'i ai ha *projection* ia 'e fakaofiofi, pea ko e 'uhinga ai 'eku fehu'ia.

'Eiki Palēmia: Sea na'a ku 'osi fakahoko 'anenai 'a e fakatonutonu ...

Paula Piveni Piukala: Ke nau hanga mu'a 'o 'omai ko e hā 'a e me'a fo'ou?

‘Eiki Palēmia: ... ki he Fakafofonga ke ne tuhu’i mai ha fo’i ta’u ‘e 20 ko eni kuohilí na’e pa’ipi ai ha Patiseti faka-provisional. Ta’u ‘e 20 pē ko e ta’u pē ā ‘e 5, na’e ‘i ai ha taimi ai ho’o ngāue faka-Fakafofongá ...

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga pē ‘eku talanoa ‘aku *confined* ki he fo’i ta’u ‘e 3 ko eni.

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘uhinga ke mahino ka koe ko e ‘Esitimetri.

Paula Piveni Piukala: He ko hono ‘uhingá ...

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ko ha me’a pau ko e ‘Esitimetri.

Paula Piveni Piukala: Mahino ‘aupito pē kiate au ia ‘a e ‘Esitimetri Sea, mahino ‘aupito pē kiate au ka ke fakapotopoto ...

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ko e toki ta’u pē eni ‘e 3. Ko e ta’u eni ‘e 20 pē fiha talu ‘a e tu’u ‘a e Patiseti ‘oku ‘ikai ke fakapapau’i ‘a e taimi ko ē ‘oku toe ‘omai ai ha ‘Esitimetri. *It may be over, it may be under* ka ko e me’a ia ‘oku ui ai ko ē ko e ‘Esitimetri. Tau ‘ai ā ha me’a ‘oku ‘aonga ai ‘etau talanoa’i ‘a e ako, tau talanoa’i ‘a e faiva, ‘u me’a pehē. Ko e’uhinga he ko e me’a ko ena ‘oku ke ha’u ai ‘oku vāmama’o ‘aupito ia mei he me’a ko eni ‘oku ...

Paula Piveni Piukala: Toki mahu’inga kātoa pē Sea, ‘etau talanoa ki he vahevahe holó kapau ko e 899, pea ko e 899, ko e fo’i mo’oni’i me’a. Kapau ko e 899 ko e fu’u fo’i *balloon* ...

Fakamahino Pule’anga ko e hiki he Patiseti ‘oku fakamatala’i ia he vouti ngaahi Potungāue

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ke u ki’i tokoni atu pē ki he Fakafofonga, kapau ‘e tali ‘e he Fakafofonga. Tapu atu Sea kae ‘uma’ā, pea tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea, fai atu pē ha ki’i tokoni pē ke fakama’ala’ala.

Koe’uhí foki Sea ‘oku tau ‘alu tautolu ki he sino’i Patiseti ‘i he taimi ni, ka ko hono fakamatala’i ko ē ko ē ‘o e hiki mei he ta’u ki he ta’u, ‘oku movete ia he ‘u potungāue. Pea ko e taimi ko ē te tau talanoa ai ‘i he ‘u potungāue ‘oku hā mai ai na’e ‘osi vahevahe atu pē. Hiki hake ‘aki ‘e he Potungāue Pa’anga ‘a e fiha, hiki hake ‘e he Potungāue Ako ‘a e fiha. Ko e vaha’a taimi ia ko ē ‘oku ne fakamatala’i ai a e fo’i hikihiki ko eni mo ne talaatu ‘a e 899 pē ‘oku tu’u ‘i fē’ia he ngaahi Patiseti.

Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou talaatu ‘ikai ko ha fika ia na’e, hangē ko e lau ko ē me’a ko ē fakakata pē ‘a e Fakafofonga na’e fakatō peni, ka ko e fika ia na’e fakatefīto ‘i he fakafuofua ko ē na’a mau fakahoko ‘i he hili ‘a e talanoa mo e ngaahi hoa ngāue mo e fakafuofua ki he ngaahi poloseki.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi poloseki ‘oku ofi mai ene ‘osi ‘i he ta’u faka-pa’anga ko eni, pē ‘oku lahi hono tuku atu. Ka ko ene mahino ange ana ia mo ene, mo e me’a ko ē ‘oku fakaikiiki ‘oku ‘i he ‘u potungāue ia. Ko e taimi pē ko ē ‘oku fai ai ‘a e talanoa potungāue ‘osi mahino leva ai ko e

hā ‘a e me’a ‘oku hiki lahi ai, pea ko e taimi ia ‘e lava ke toki ‘eke kae fakamatala’i atu ‘i ha potungāue ‘oku faingofua. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, ko e ‘uhinga foki ia ‘eku ‘eke, ko e hā ‘a e me’a na’e kehe, na’e kehe, pē ko e hā ‘a e me’a ‘oku kehe ‘oku ‘amanaki ke nau fokotu’u ke nau lava ‘o tānaki ‘a e 899 pea ‘osi ko ia pea fakamoleki.

‘Eiki Palēmia: Sea ko e toki ‘osi fakamatala atu eni ‘e he Minisitā Pa’anga ko ene fakatonutonu ia.

Paula Piveni Piukala: ... ‘i he pēteni, ko e hā ‘a e me’a kuo kehe.

‘Eiki Palēmia: ... ‘e toki’asi atu ai ke mahino ki he Fakafofongá ‘i he’etau ‘alu fakafo’i vouti ‘oku hiki ‘aki ‘a e 50 miliona ko e ‘uhingá ‘oku tau totongi nō ki hono tutu ‘a Nuku’alofa. Hiki ‘aki ‘a e fiha ko e ‘uhingá ko e fiema’u ‘a e uafu ‘o e ‘otu Ha’apai. Ko e me’a ia ‘e, kapau ‘oku tau ‘alu ā ‘o faka-vouti, fakamālō atu ka tau ‘alu ā ‘o fakavouti. Tau ‘alu ā ki he Vouti ‘a e Potungāue Pa’anga.

Paula Piveni Piukala: Sea, kole pē ki he Palēmia ke ma’uma’u lelei pē, laumālie lelei pē, he ‘e ‘uhinga lelei pē.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku laumālie lelei ka ‘oku ‘i ai, lahi ‘a e taimi ‘oku mole ‘i he ongo fo’i *process* ko ia pē ko e *aggregate* pē ko e hā ‘a e me’a ‘oku hoko.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku lahi ange ‘a e pa’anga ia ‘e mole he’etau ‘alu ta’emahino’i ko e hā koā ‘a e fo’i 899. Te u ‘oatu ‘a e me’a ko eni Sea, ko e ‘uhingá he ‘oku mahu’inga ‘a e *framework* ‘oku tau *operate* ai, ‘oku tau ngāue ai.

Ko e lao ko eni ko ‘eku ‘uhinga ‘eku hoha’a ‘i he me’a ko eni he ‘oku hanga ‘e he me’a ko eni ‘o ne ‘omai ‘e ia ‘a e fo’i ‘ata kehe ia, ka te u ‘oatu ‘a e me’a ko eni Sea. Ko e lao ‘oku pehē ni, “‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga, ‘i he Fakataha Alea ‘a e Pule’anga ‘o pehē,” pea te u ‘omai pē ‘a e kupu 3 Sea, he ko e ‘uhinga eni ‘a e me’a ‘oku ou talatalasili atu ai.

“Ko e pa’anga ‘oku faka’atā ‘e he Lao ni ke ngāue’aki, ke ngāue’akí kuo pau ke ngāue ‘aki pē ‘o fakatatau ki he taumu’a ‘oku fokotu’u ‘i he lao ni.” Ko e ‘uhinga eni ‘eku talatalasili Sea, ‘ilo’i ‘etau hanga ko ē ‘o fao’i ...

<002>

Taimi: 1525-1530

Paula Piveni Piukala: ... tuputupulefonua pehē, ‘oku ne hanga ‘e ia ‘oange fu’u matapā fālahi hangē ha fu’u fo’i sieke *open*, hangē ‘oku tau *sign* atu pē tautolu kae *open*. He ko ‘eku ‘uhinga ‘eku hanga ‘o fakalave ki ai Sea he ‘oku pehé ni, ko e toe mafai ‘o hai ‘oku ma’olunga ange ‘i he kupu tolu ko eni ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku pehē mai ...

'Eiki Palēmia: Ko u tui mahalo ‘oku ‘ikai ke mea’i ‘e he Fakafofongá ‘a e hangē ko ē ko e ...

Paula Piveni Piukala: Sai pe ia Sea.

'Eiki Palēmia: ‘Ikai ko ‘eku ‘uhingá eni Fakafofonga hangē ko ení. He ‘ikai te ke ‘omai ‘e koe ‘a e fakamole ‘a e Potungāue Mo’uí ‘o totongi ia mei he Potungāue Akó. He ‘ikai te ke to’o hake ‘e koe e pa’anga mei he *maintenance* ‘o totongi ‘aki e *salary* he ko e *purpose* ‘o iá ke ‘ai ‘aki e *maintenance*. Ko e *purpose* ‘o e vahé pe ko e *established staff* ke totongi ‘aki e vahe ‘a e kau ngāué. He ‘ikai te ke to’o mai ‘e koe ia kumi ‘aki ha me’alele. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku pau ke tau fakafou fakatatau ki he me’a na’e fokotu’utu’u atu ‘e he ‘Esitimetí ko eni ‘oku tau faka’amu ke fai mo tau a’u ki aí. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Mahino pe ia Sea ka ‘oku ‘ikai ko e poini ia ‘oku ou talanoa atu ai au Sea. Sio ko e poiní eni ka u hanga au ‘oatu. Ko e lolotonga ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga na’a tau *allocate* he Patisetí ko ení ka tau fakamole ka ‘oku ‘ikai ‘asi ia he Patisetí, taimi ia ‘oku palopalema aí. Lolotonga ‘oku ‘ikai ke u tokanga au, ko ‘ene fakamatalá ‘a’ana ‘oku ‘ikai ke toe ‘ave patiseti e Potungāue Mo’uí ki he potungāue, ‘oku ‘ikai ko e ‘isiu ia. Ko e *issue* ko ‘etau hanga ‘o fao’i e Patisetí pea lolotonga ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’angá, te u ‘oatu e fakatātā ko ení Sea.

‘I he *Corporate Plan* ‘a e ‘Ofisi Palēmiá he ta’u kuo ‘osí na’e ‘osi ‘asi ai ‘enau fokotu’utu’u ke *host* ‘a e *Pacific Forum Meeting*, ‘osi ‘asi ia ai. Ko e me’apangó Sea na’e ‘ikai ke ‘asi ia he Patiseti ‘o e ta’u kuo ‘osí.

'Eiki Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Hala ha fo’i *line item* ‘e taha.

'Eiki Palēmia: Sea ko e ...

Paula Piveni Piukala: Ko e fokotu’utu’u eni ki he *PFL*.

'Eiki Palēmia: Mahalo ‘oku te’eki ke, he ko e fakatonutonú ia ...

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ia ‘oku fakatokanga ...

'Eiki Palēmia: Sea mahalo ‘oku te’eki ke ngāue fakapule’anga foki e Fakafofongá, uehe ko ē na’e ngāue fakapule’anga. Ke ne ‘ilo’i ko e *Corporate Plan* ko e palani ia ‘a e potungāué. Ko e ivi ngāué ko e me’a ia ‘a e Potungāue Pa’angá ke ne tali mai. Pea kapau te u kole atu au ha 10 miliona ka pehē mai pē he Minisitā Pa’angá, 5 miliona pē. Ko e 5 miliona pē pa’anga ‘e holoki leva e *activity* ke fai fakatatau ki he ivi ‘o e Minisitā Pa’angá. ‘Oku ‘ikai ko e *Corporate Plan* ia ‘oku ne *dictate* ‘a e Patisetí. Te ne kole atu kae fuatautau he Minisitā pe ko e hā e me’a ‘e lava ‘o *afford*. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Ke u ki'i 'eke ange ki he Palēmiá 'e Sea pe ko e fakamole ko eni ki he *host e Pacific Forum Meeting* 'oku ne, 'i he 'ene palaní mo 'ene 'Esitimetí 'oku 'i he pa'anga 'e fiha, he 'oku mahu'inga ia ke 'ilo he Falé ni Sea.

'Eiki Palēmia: Sea kapau 'oku pehē pea talanoa'i ā 'eku Patisetí 'a'aku ia he taimi ni kapau 'oku laumālie lelei pē ki ai e Hou'eiki kae lele ā e 'Ofisi Palēmiá.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole atu ke ne tali mai e fehu'í.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhingá ...

Paula Piveni Piukala: He ko e me'a eni 'oku ou taki ki ai 'etau talanoá Sea.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhingá ko e tu'u 'a e Laó mo hono ngāue'aki 'a e laó ke fakatonuhia'i 'aki 'a e me'a 'oku 'ikai ke 'asi he Patisetí. Ko e poini ia 'oku ou hanga 'o 'ohaké Sea.

'Eiki Palēmia: Ke fakatonuhia'i 'a e hā Fakafofonga?

Paula Piveni Piukala: Ko hotau fatongia ke tau fakapapau'i ...

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhingá 'o e 'Esitimetí ko 'etau fakakaukau ko e pa'anga eni te tau fakamole he kaha'ú, ko e pa'anga eni te tau tñaki 'i he kaha'ú. Ko e 'uhingá ia 'oku 'omai ki hení. 'Oku 'ikai ke tuputupulefanua pē hangē ko ho me'á pea ma'u e 899. 'Oku tau pehē atu 'e ma'u e *tax* ko ē he mahina ko ē 'e fiha ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fu'u tangata 'atamai lelei 'a e Palēmiá. 'Ikai ke faingata'a ia ke ne pehē mai ko e hā 'ene palaní ko e hā 'ene fakamolé. He ko e Feitu'u na Sea kapau ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i ...

Paula Piveni Piukala: Te ke tō ha'o ma'ala, ke 'osi 'ilo 'e koe me'a ke ke teuteu'í.

Fakama'ala'ala Pule'anga 'i he pa'anga 'oku faka'atā 'e he Laó Patiseti ke ngāue'akí

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i tokoni atu Sea ki he Fakafofongá pe te ne tali. Sea tapu pea mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé, ko e tokoní eni ia 'oku, 'a e motu'á ni he 'oku, 'oku mahino pē kia au 'a e poini 'oku ha'u ai ko ē Fakafofongá 'oku ha'u ia he kupu 3 ko eni e Laó. 'A ia 'oku fakalea 'o pehē, ko e pa'anga 'oku faka'atā 'e he Laó ni ke ngāue'akí kuo pau ke ngāue'aki pē 'o fakatatau ki he taumu'a 'oku fokotu'u ki ai e Laó ni. 'A ia 'oku 'uhingá mai ki ai 'a e Fakafofongá ia he'eku mahino'i 'e aú, he 'ikai ke tau lava 'o fakahoko ha fakamole 'oku 'ikai tu'u he Patisetí. Pea ko e fakalea foki ia 'a e laó 'a ia 'o fakatatau ki he taumu'a 'oku

fokotu'u 'i he Laó ni. 'A ia ko e taumu'a ko ē 'oku fokotu'u he Laó ko e Patiseti pea mo e 'Esitimeti 'a ē ko ē 'oku me'a atu ki ai 'a e Palēmiá ko e fakafuofua ka he 'ikai ke talanoa ia ki ha fika fakatapau.

Sea ko e, 'oku ngali fakamatatu'a pē, 'oku 'i ai lea he Patiseti ko e, 'i he ngaahi potungāue mea'i pē he Fakafofonga 'o Tongatapu 5 ko e fakamahamaha. Ko e ta'u kotoa pe ...

<001>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'u 'ikai ke fa'a malava ia ke ngāue'aki ha Patiseti 'o 'osi. Ko 'eku foki mai ko ē ke hiki ko ē 'a e Patiseti Sea mei he 'alu ko ē mei he 899 miliona mei he 700 tupu miliona. Ko e faka'ilonga ia Sea 'o ha fonua ngāue. Ko e faka'ilonga ia 'o ha fonua 'oku nau vīsone, ha fonua 'oku vivili ke fai ha ngāue 'oku toe lahi ange, faka'ilonga ia ha fonua 'oku ma'ui'ui 'a 'enau ngaahi vīsone ki he langa fakalakalaka.

Kiate au 'oku ne faka'ilonga mai ia ha Pule'anga loto lahi, ha Pule'anga 'oku vivili ke ne fai ha ngāue 'oku 'ikai ko ha Pule'anga ketekovi hangē ko e fakatapu Sea fakamolemole pe hono ngāue'aki e lea ko eni. Pea kiate au ko 'eku sio ko ē ki he hiki e ...ko u faka'amu au na'e a'u 'a e Patiseti 'a e fonua mo hotau ivi ki he 1 piliona ke mahino 'oku tau kei mo'ui. Pea 'oku 'i ai ha ngāue 'oku tau fai 'o fakatatau mo e falala 'oku mai 'e he 'Ene 'Afio falala 'omai he fonua.

Ko e poini 'e taha Sea 'oku hangē 'oku fakamamafa atu pe e me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Palēmia ke tau foki ki he faka-vouti 'i he 'Esitimeti 'oku ne talamai ai 'a e 'uhinga 'o e ngaahi fakalakalaka ko ia. 'A e 'uhinga 'oku lahi ai 'a e ngaahi *activity* 'oku fokotu'u mai 'e he fonua ke fai. 'Oku tau faka'amu tautolu Sea na'e malava ke tau hanga 'o fusi hifo e la'ā mo e māhina hangē ko e fakatapu ke fakahoko'aki 'a e ngāue 'a e fonua, ka ko e ivi pe eni 'oku ma'u. Ka ko 'eku kole Sea ko e Lao 'oku mahino pe ia 'oku ne talamai 'uhinga pe ia 'a e lao ia 'ikai ke fakatapau mai 'uhinga pe ia ki he 'Esitimeti pea mo e Patiseti pea 'oku ne talamai ko e fonua lotolahi Pule'anga 'oku fīta'a ke fakahoko ha ngāue ma'a e kakai e fonua mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Oleva hifo,

Taniela Fusimālohi: Kole pe ke u ki'i tokoni

Sea Komiti Kakato: 'Oleva hifo 'o tokoni? Tali pe 'e 7?

Tokanga 'Eua 11 ke fakapotopoto'i e Patiseti fakatatau ki he ivi 'a e Tonga

Taniela Fusimālohi: Ko e tokoni pe ki he ... Ko e me'a ko eni 'oku tuhu'i mai 'e Tongatapu 7. Ko u tui pe 'i he lea fakapāpālangi ko e *intention of Parliament*. 'A ia ko 'etau tāpuni ko ē 'a

e Patiseti ko e me'a ia na'e 'uhinga ki ai 'a Fale Alea. Ko e palopalemá Sea ko e feinga ko ē ke tatau tu'o tolu e ki'i pulú he 'aho. Ka u 'oatu e ki'i talanoa ko eni. Ko e Kolisi Ngoue ko ē ko Hango na'e kamata 'a e kolisi he 1960 tupu lahi a'u mai ki he ta'u 70 tupu si'i, mo'ui 'a e kolisi. Ka na'e 'i ai 'a e tokotaha ko e ki'i tangata mei Vava'u 15 na'e 'oange ki ai ke ne tokanga'i e taukau.

Ne polepole'aki 'ene lava 'o tatau tu'o tolu e pulú he 'aho, tatau pongipongi, tatau ho'atā, tatau efiafi pea fiefia 'a 'Eua. Ha'u e tiliva he pongipongi mau inu hu'akau. Ko 'emau ha'u ko ē mei he lautohi ho'atā toe tali ange mo e hu'akau 'e taha. Toe 'ai mo e efiafi. Ka ko e taimi foki ia 'a e mahu tafea 'a e kolisi, 'ohovale pe 1977 tō e fu'u la'ā lahi kei fai māfana pe tatau ia 'ohovale pe 'aho 'e taha 'oku ne 'alu atu ke 'omai e pulu ke tatau hono tolu he efiafi ko ia kuo hanga he pulu ia 'o 'akahi. Tō fo'ohake, 'o ne siosio holo 'oku 'ikai ke sio ki ha taha, pea ne pehē ke ne 'eke atu mu'a ki he pulú pe ko e hā e me'a 'oku 'aka ai.

'Eiki Tokoni Palēmia: Vakai'i lelei pe Sea na na'e 'alu atu ia ha feitu'u hala.

Taniela Fusimālohi: 'Oku ne ongo'i foki 'oku tō lalo koe'uhī na'e petipeti e fanga ki'i tamaiki fefine 'Eua.

Sea Komiti Kakato: 'E Tokoni Palēmia 'oua te ke toe maumau'i hotau Fale kae 'oleva ke mahino mai pea na'e tatau fēfē'i leva e pulu hoko atu.

Taniela Fusimālohi: Polepole foki e ki'i tangata na'e manakoa he tamaiki fefine 'o 'Eua. Pea ko 'ene pehē ko e faifai pea tōlalo e Loló 'akahi 'e he pulú. Pea sio holo 'oku 'ikai ke sio mai ha taha pea ne pehē tuku mu'a ke u 'eke ange pe ki he pulú pe ko e hā e me'a 'oku 'aka ai. Talaange he pulu 'oku ke 'ilo 'oku mamahi. Sea ko u tui ko 'etau palopalema ia ko ē he 'aho ni 'oku lolotonga tō e la'ala'ā. Ka 'oku tau feinga tautolu ia ke tatau tu'o tolu 'a e ki'i pulú. 'Oku 'alu pe taimi ia mo e tutue ange e ki'i pulu, ka tau feinga tautolu ke toutou tatau ko e me'a 'e hoko 'e mamahi'ia e ki'i pulu 'a eni ko eni 'oku tau talanoa ko ē ki ai ke to'o mei ai ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea he 'ikai ke toutou tatau e ki'i pulu, na'e kumi e ongo ki'i pulu pehē ia 'e ua 'o tatau mei ai 'o fakalahi'aki mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ke u tali 'e au e fakatonutonu ko ia ē, takitaha talanoa pe feme'a'aki pe he'ene ki'i pulu, 'ai ho ki'i pulu 'Eua 'a'au, me'a mai.

Taniela Fusimālohi: Kaikehe Sea ko 'etau palopalema ia he 'aho ni, 'ikai ke tau 'ilo e taimi faingata'a pea tatau fakafuofua 'a e ki'i pulú, he ko e 'asinga ai 'ene kalamatule ...

<003>

Taimi: 1535-1540

Taniela Fusimālohi : ... pea mo e toe hongé. Ko e me'a ia 'oku tau talanoa ki ai he 'aho ni. Ko e 899 ko ē 'oku fakatatau ia ki he tatau tu'o 3 e pulú 'i he fu'u taimi faingata'a. Ko e me'a 'e

hokó ‘e ‘akahi tautolu ‘e he pulú. Na’e ‘osi ‘akahi tautolu ia kimu’a ‘e he pulú kapau na’e ‘ikai ke mou fakatokanga’i. Na’e ‘akahi ‘o tau lelei ‘o tau tō ta’utu pea tau feinga fakaakeake mei ai. ‘Oku hangē eni ia ‘oku tau toe tahataha mai pē tautolu ke toe fai e fo’i me’a tatau na’e ‘ikai ke tau ako he me’a ko eni ko ē na’e...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko e ki’i fehu’i pē ki he Fakafofonga kātaki. Pē ko e ‘anefe’ia na’e ‘akahi ai kitautolu ‘e he pulú. ‘Oku me’a mai e kakai e fonua. Pē ko e ta’u fē ‘oku ou ‘ilo pē ‘e au ‘ene ‘uhingá ko e heliaki kae talamai ange pē ko e ta’u fē.

Sea Kōmiti Kakato : Sai, fe’unga ē fe’unga e tokoni pulú, ka tau foki kia 7 ke hoko atu ‘ene me’a ē.

Taniela Fusimālohi : Sea ko e ‘ai pē ke u tali ‘ene fehu’i.

Sea Komiti Kakato : Fe’unga. Fakafofonga, ...

Taniela Fusimālohi : Sea kapau te tau lau e lipooti ‘a e *IMF*...

Sea Komiti Kakato : ‘Oku ke me’a ki ho’o talangata’a,

Taniela Fusimālohi : Ko e faka’osi ko e Tō Folofola, ko e talamai ia ‘oku lolotonga ‘akahi tautolu ‘e he pulu.

Sea Komiti Kakato : ‘Oku ke me’a ki ho’o talangata’a, ko e talaatu ke tuku pea tuku. Hoko atu 7.

Paula Piveni Piukala : Sea ko u fakamālō pē au ki he Minisitā Leipa ka ko e *essence* ko e laumālie ko ē ko ē e me’a ko e *budgeting* ‘oku ‘uhinga ia ‘oku si’isi’i ‘etau *resources*. *Scarcity* si’isi’i pea ko e ‘uhinga ia ‘a e fiema’u ke, ke ‘ilo’i kapau na’e ‘ikai ke si’isi’i ia na’e ‘ikai fiema’u ke tau toe patiseti tautolu. ‘Ikai toe fiema’u ke tau toe *prioritise* tautolu, kai ke toe fiema’u ke tau toe sivi’i’i ‘etautolu, he ‘oku fonu mahuohua hotau feleoko. Ka koe’uhi ko ‘ene si’isi’i Sea, mahu’inga ai ke tau fakapotopoto ‘o fakatatau ki he ‘amanaki ‘a e kakai.

Sea, ko ‘eku fie lave ki he me’a ko eni, he ‘oku ngāue’aki ‘e he Pule’anga ka ‘oku te’eki ke ‘uhinga lelei kiate au. Ka ko e fakamatala ko ē ko ē ‘i he *PIFA* ko e ‘uhingá ke u hanga ‘o *set off* ‘aki ‘a e fa’ahinga fakakaukau ko ia. Ko e pehē ko ē ko ē ‘e he *assessment* ko eni, ko e

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ke u ki’i tokoni atu pē. Fakatonutonu atu pē. Ko e ‘uhinga eni pē ko e lipooti ko ē *PIFA* ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lipooti ia ‘i Fale ni pea ‘oku te’eki ke liliu faka-Tonga ia ke ‘omai ki heni.

Paula Piveni Piukala : Ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ka ‘oku mahalo ‘oku pehē ‘e he kau Mēmipa ko e hā e *PIFA*.

Paula Piveni Piukala : ‘Ikai ka ko e fakakaukau pē Sea. Mo’oni pē e me’a ka ‘oku *refer* ki ai ‘a e *Budget Statement*. ‘Oku *refer* ki he *PIFA* pea ko e me’a ia na’a ku kole mai ai ki he Kalake

mo e kau ngāue, ke nau hanga ange ‘o *forward* mai kiate au e lipooti ko ia. Ko e lipooti ia na’e fai ia ‘e he *UNDP*. ‘Oku ke ma’u pē Kalake ē he peesi. ‘Ohake ange ki he peesi 12.

Sea Komiti Kakato : Ko e hā ‘a e me’a ‘oku fekau’aki mo e me’a ko ena ‘e...

Paula Piveni Piukala : Ko ‘enau hanga ‘o hulu’i lelei mai ko e polokalama *development partner* ‘oku ‘ikai ke ‘ai’ai noa’ia ia hangē ko ‘enau fakamatala ‘ohovale pē lolotonga e ta’u kuo nau hū mai nautolu ‘o mono mai e silini. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘ai ko ē ke *set off* ‘aki he te u a’u atu ki he kongā lao ko ia Sea.

Tui Palēmia ‘oku ‘uhinga lahi e tokoni mai ‘a muli ko ‘enau falala mai ki he Pule’anga

‘Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu Sea. Ko e ‘uhinga kae tuku ke ‘i ai ha faingamālie ke lau ‘e he Fakafofonga ‘a e *text* ko ena mei he tokotaha mei tu’a. Ko e me’a ‘oku mahu’inga hení Sea ‘a e *confidence* ko ia hangē ko ‘ene me’a, ‘a e kau *donor*. Ko e ‘uhinga ia e lahi ‘a e tokoni mai ‘a e *donor* ko ‘enau falala ki he Pule’anga. ‘Oku ke pehē ‘e ‘omai ‘e ha fonua ha pa’anga lahi ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke nau falala ki he tu’unga fakafounga ngāue ‘a e Pule’anga ko ia? ‘Oku ne *reflect* ‘e ia ‘a e falala’anga ha Pule’anga he taimi ko ē ‘oku fie tokoni mo ‘omai lahi ai ‘e ha Pule’anga kehe ‘enau pa’anga ke fakamole honau fonua ni. Sai, mahalo kuo maau mahalo e ...

Paula Piveni Piukala : Sea ko ‘eku hanga ‘o *load* hake eni e lipooti he ko e lipooti ko eni ‘oku *refer* ki ai ‘a e Patiseti. Pea ko e ‘uhinga ko ‘enau *reference* ‘a e lipooti ko eni na’a ku mahu’inga e motu’a ni ia ke u kumi pē ko fē lipooti pea na’a ku fetu’utaki mai ki he Kalake mo ‘ene kau ngāue. Pea na’e *send* ange e lipooti, ka ko ‘eku lau eni e lipooti ki he *weaknesses* e *PFM system*. Ka ko e ‘uhinga pē ‘eku lave au ki ai Sea ko e ‘uhinga ko ‘enau talanoa mai ‘i he kongā lao ko eni. Ko e pehē ‘e he lipooti ko e *development partners contributions are base ...* ‘a ia ko e *contribution* pē ko e pa’anga ‘oku ‘omai ‘e he *development partner* tau ngaahi fonua fetokoni’aki. ‘Oku *base* ia makatu’unga ia he *plan spending and projects*. *Plan* ko e fo’i lea ia ‘oku ou fiema’u ‘e au, he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai haku palopalema ‘aku mei he’enau hanga ‘o vahe e silini.

Sea Kōmiti Kakato : Makatu’unga he hā..

Paula Piveni Piukala : He palani makatu’unga he palani ...

‘Eiki Palēmia : Ko e hā ...

<004>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Palēmia: ... ko e hā e fo’i fakapālangi na’a ke ngāue’aki?

Paula Piveni Piukala: *Plan spending*.

‘Eiki Palēmia: ‘O *plan spending*.

Paula Piveni Piukala: He ē ‘a ia ko e ‘uhinga na’e ‘ikai ke ...

Sea Komiti Kakato: Mei pehē au ko e *land* ‘io ‘alu hoko atu *plan*. ‘Ofa mai ‘o lea faka-Tonga ke me’a mai e kakai e fonua ke nau mea’i ho me’a ‘oku fai he Fale ni.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko ‘eku ‘uhinga foki ‘eku ‘eku hanga ‘o ‘ai ke ‘oua te nau hanga ‘o *fend* mai e fakakaukau ‘o pehē tokua ‘oku lolotonga pē e lele lele ‘a e Pule’anga kuo hū mai ha ha Pule’anga ia ‘o talamai ‘oatu e silini ko ē.

‘Eiki Palēmia: Ko ena ia kuo Sea ...

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ke ‘i ai ha *plan* ‘ikai ke ai ha palani.

‘Eiki Palēmia: ‘Oatu pē ‘a e fo’i *example* ‘e taha pea ‘osi ai pē alea ia ko ia. *Tsunami* Sea mo e *eruption* ‘ikai ke ai ha taha ia te ne ‘ilo ‘e pā e mo’ungaafi mo ha’u ha *tsunami*.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo, me’a ki lalo.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ke ai ha taha te ne ‘ilo Sea ka ko ‘ene hoko pē ...

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo.

‘Eiki Palēmia: Mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai hoko atu e Feitu’u na ia ko e Fakafofonga ke me’a ki lalo ‘ikai ke toe fiema’u ia, ke tafe ...

‘Eiki Palēmia: Ko ia ‘a ia ko e fakatonutonu ...

Sea Komiti Kakato: Fakalelei e fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: ‘I he ‘i he keisi leva ko ia ‘oku mahino ‘aupito pē ia na’e ‘ikai ke palani ha me’a ia ki ai ka na’e hoko. Pea ‘e ha’u leva ‘a ‘Asitelēlia, ‘Amelika, Nu’usila mo e ngaahi fonua ko ē ‘o talamai ko e seniti ena ke tokoni ‘aki homou fakaakeake. Hala ha fo’i palani ‘e taha.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Palēmia: Ko e me’a fakanatula pehē mo e ‘ū alā me’a pehē ‘oku hoko pē ia pea ‘e ala tokoni mai leva e ngaahi *partner* he taimi fiema’u ko ē ‘a e fonuá mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea tali pē au e ‘a e fakatonutonu ‘a e Palēmia ka ‘oku ‘ikai ko e poini ia. Ko e poini ia Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ka me’a pea ke tui ki ha me’a ‘oku hangē eni ia ‘a e Feitu’u na ia ha tokotaha pē ia ‘oku ...

Paula Piveni Piukala: Sea ki'i ma'uma'u mālie pē kau hanga 'oatu 'eku pōini 'oku 'ikai ko e pōini ia 'oku 'ikai ke u talanoa au ki he fakatu'upakē. Ko u talanoa au ki he fakatu'upakē 'a 'ene hū he patiseti 'oku 'ikai ke 'i ai ha *external factor*. 'Ikai ke ai ha fakatamaki. 'A ia ko ē 'oku talanoa mai ki ai e lipooti ko eni. Ko 'eku 'uhinga ia 'eku fakatalanoa 'a'aku Sea hala ...

'Eiki Palēmia: Ko e fehu'i pē Sea 'ai mai ange ha ki'i fo'i *example* Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Hangē ko eni Sea.

'Eiki Palēmia: Ha ki'i ha fakatātā.

Paula Piveni Piukala: Ko e *example* eni.

'Eiki Palēmia: 'Io.

Paula Piveni Piukala: 'I he lipooti ko eni na'a tau ngāue ai Lipooti ko eni e Komiti Pa'anga Sea, Lipooti ko ē 'a e Komiti Pa'anga item fika 7 mo e *item* fika 6. Ko eni 'oku pehe ni hono fakalea 'i he kolomu 'esitimeti liliu *Revise Estimate 2023/2024* 'oku 'i ai 'a e mahu'inga 'o e kulupu lalahi 'o e fakamole fika 12 ko e 30000 pea mo e fika 15 ko e 396000. Ka na'e 'ikai hano mahu'inga 'i he 'esitimeti kamata. Ko 'eku pōini ia Sea. Na'e 'ikai ke tō ha fakatamaki ia *external factor* ke fakapapau'i e feitu'u totonu ke 'ave ki ai 'a e ongo patiseti ko eni. Ko e tali eni 'oku ou 'amanaki ko ē ke u hiki atu ki ai Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ke u ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ko eni na'a tau 'osi fai e fakahoko ki ai pea ko e tali pē ena 'a e Potungāue Pa'anga 'oku fakamatala atu ko enā. Pea tali 'e he komiti e fokotu'u mei he Potungāue Pa'anga 'a e konga ko ia. Ko e 'uhinga pē he ko e pa'anga ia 'oku ma'u mai mei muli ka 'oku lava pē 'o ngāue'aki 'i he lolotonga 'o e ta'u Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko e 'uhinga ia 'eku 'eku, te u taki pē tautolu ki ai Sea 'ohake ange e kupu 9 kupu (5) 'e, he ko hono 'uhinga Sea ...

'Eiki Palēmia: Ko 'eku 'eke pē 'a'aku Sea ...

Paula Piveni Piukala: Kapau he 'ikai ke kakato.

'Eiki Palēmia: 'Eke pē ki he Fakafofonga 'a ia 'oku ke tali 'e koe na'e hala ho'o fo'i fokotu'u pehē na'e ta'epalani hangē 'oku fakatatau ki he me'a atu 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ...

Paula Piveni Piukala: 'Io ko e 'uhinga 'ene ta'epalani he na'e 'ikai ke fokotu'u ia he patiseti.

Eiki Palēmia: Ko ena na'e tali he komiti e fakamatala atu 'a e Komiti Pa'anga 'ai mai ha me'a ko ē 'oku mahino ...

Paula Piveni Piukala: Ki'i ma'uma'umālie pē 'e Sea kau ...

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Paula Piveni Piukala: 'Alu hifo ki he kupu 5.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai 'oku mo'oni e Palēmia mo'oni e Palēmia he kongā ko ia ko ena na'e tali 'e he komiti.

Paula Piveni Piukala: 'Io na'e tali ia he komiti ka ko 'eku *grill* eni 'ene 'uhinga lelei Sea. Ko e 'uhinga ke u hanga 'o 'omai e me'a ko eni ke tau fakatokanga'i he kapau he 'ikai ke tau fakatokanga'i eni Sea ta ko e lao 'oku tau hanga 'o fokotu'u he patiseti 'oku *render negatory* ta'e'aonga ia *irrelevant*. 'I he 'uhinga ko eni ko e kupu 5 'oku pehe ni hono fakalea "ko e ngaahi pa'anga tokoni 'oku ma'u mai hili hono tali 'o e Lao Fakaangaanga ki he Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngāue 'a e Pule'anga kuo pau ke fakahū ia ki he ngaahi vouti 'oku kau 'oku kau ki ai 'o 'ikai ke toe fiema'u ke fakangofua 'e he Fale Alea. Ko e 'uhinga ia 'eku fakatalanoa Sea ki he *intention* e fo'i kupu ko eni, he kapau te tau ngāue'aki e faka'uhinga ko eni 'oku 'omai 'e he Minisitā Pa'anga mo 'ene kau ngāue te u lau atu 'e au e fo'i lao ko ē ko ē 'oku 'uhinga ai 'ene ta'e'aonga leva 'a e fo'i lao ko eni. "Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'oku pehē ...

<005>

Taimi: 1545 – 1550

Paula Piveni Piukala: ..., ko e pa'anga 'oku faka'atā 'i he Laó ni ke ngāue'aki pe kuo pau ke ngāue'aki pe 'o fakatatau ki he taumu'a 'oku fokotu'u 'i he Laó ni. Ko 'eku 'uhingá eni Sea, tali si'i pe ke 'oatu 'eku 'uhingá. Ko 'eku 'uhingá eni, kapau 'e ngāue'aki e Kupu 5 ko e faka'uhinga ia ke nau lava pe nautolu 'o *allocate* ha silini ki ha *line item* na'e te'eki ai ke fakatēpile'i mai ia.

Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea

Paula Piveni Piukala: Ka 'oku *redundant* leva e fo'i Kupu ia ko ē

Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke 'ai ki he *line item*, ko e taimi ia 'oku ma'u mai ai ha tokoni kotoa 'etau, hangē ko eni ko ē na'á ku 'ai atu 'anenaí Fakafofonga kātaki pe. 'A e taimi ko ē na'e tō ai e sunamí, 'e ma'u mai e pa'angá pea 'e hā. Pea te tau tali ai ki he ta'u fakapa'anga hokó ke hū he patiseti kae faka'ofa e kakaí.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 'isiu kehe ia 'oku 'i ai e *emergency* ia

Eiki Palēmia: 'A ia ko 'eku talanoa atu au ia

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku talanoa atu au ki he patiseti lolotongá Sea

‘Eiki Palēmia: Ke ngāue’aki leva e Kupu ko iá

Sea Komiti Kakato: Ki’i taimi ‘oku fai ai e fakatonutonu ko ē pea mo fetafe’aki fakatonutonu pe ai kemo tafe lelei ho’omo feme’a’akí

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘uhingá mai ko e ngāue’aki leva e pa’anga ko iá ‘o ‘omai ‘o fakahū, tau pehē ko e ‘ai ki he *wages* ke vahe ‘a e kau lau ‘aho pe ko e ‘ovataimi. Ko e ‘uhingá nau ngāue tu’uapō. Ko e ‘uhingá pe ko e fakatamaki na’e hokó pe ko e kumi ha ngaahi veeni ko e ‘uhingá pe ko e fakatamaki na’e hokó. ‘E hū mai leva ia ki he fo’i *expenditure item* ko iá, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ko e ‘ai noa’ia Fakafofonga. He ko e me’a pe eni ‘oku tau anga maheni pe ki ai, me’a atu pe ki ho tafa’akí kia Tongatapu 5 te ne fakahoko atu pe e me’a tatau pe mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea, mahu’inga ki he motu’á ni ia ‘etau fakalakalaka’i ‘a e ngāué. Ko e ‘uhinga ‘eku fakatokanga ki hení Sea ko e ‘uhingá ke tau tokanga ki ai. Kapau te u ‘omai e fakatātā ki he Lao e Sapaté, kole angé ke mou ‘ohake angé ‘a e Konisitūtoné. Ke u hanga ‘o fakafelāve’i ki ai ‘a e palopalema faka-legal *framework* ki he ngāue ‘oku tau faí Sea.

‘Eiki Palēmia: Sea, hū fakataha pe fakatonutonú, foki mai ki he Patisetí na’e ‘osi fai e fehu’i mo e tali he me’a ko ení

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku ‘uhinga eni ke u hanga ‘o *draw* e fo’i pēteni Sea he ko e ‘uhinga ia ‘oku maumau ai ka au ‘a ‘etau patisetí

‘Eiki Palēmia: ... tuku e petení, foki mai ki he ‘Esitimetí Sea, ko e me’a pe ia na’e *direct* mai ko ē ‘e he Sea Fale Aleá. Tau nofo he ‘esitimetí, ‘ū me’a kehé ‘oku toki faka’atā ia ‘e he Seá ka tau nofo he ‘Esitimetí, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea, manatu’i ko e kaveinga ‘eku leá ‘aku Sea ko e *credibility* ‘a e fo’i 899. Ke u ‘ilo pe ‘oku *credible* kau ke u ki’i, ‘oku lau ko ē ko e ‘e he me’á ke u ki’i keli takai, keli takai ke ne hanga ‘omai ha *foundation* ke makatu’unga ai ‘eku *positions* ‘a e anga e me’a ‘oku ou fakatalanoa ki ai Sea. Ko e Kupu ko ē ko ē ka u hanga ‘o ‘omai ‘a ‘eku ongo’i ‘oku tau ki’i mata’ivalea.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia Sea te tau

Paula Piveni Piukala: Kupu 6, Kupu 6

‘Eiki Palēmia: ‘Alu ki ai ‘o fakatonutonu fakalao

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku mahu’inga e Laó ia he ko e Tō Folofolá ke fakapapau’i ‘oku *allocate* e siliní fakatatau ki he Laó

‘Eiki Palēmia: ‘Okú ke ma’u pe ki he fakatātā ko ení ‘oku ...

Paula Piveni Piukala: Ka ko eni Sea, ko u kole pe ki he Palēmiá ke ki'i fakamokomoko pe ka u hanga 'o 'omai e fakakaukau

'Eiki Palēmia: Ka ko ena ... Fakafofonga ko e 'uhingá pe te tau ō ā tautolu 'o 'ai e Konisitūtoné

Paula Piveni Piukala: Sea, 'e 'oatu pe 'eku fakakaukau 'aku, ke 'ilo kapau te ne tukuange 'e 'osi pe 'eku fakakaukau 'aku peá u hiki atu

Sea Komiti Kakato: Me'a atu ki he Palēmiá ko ē 'oku me'a mai ko ē, ko e me'a na'á ke me'a mai ke tukuange ke tafe lelei ho'omo feme'a'akí

'Eiki Palēmia: Ko ia foki ki he 'esitimetí

Sea Komiti Kakato: 'Oua te ke toe me'a mai kiate au

Paula Piveni Piukala: Ko e 'ai pe 'e au ke u hanga 'o 'omai 'a e fakatātā mahino 'a e taimi ko ē ko e 'oku ou, ko e 'uhinga ia 'eku fakatokanga ki he Kupu 3 ko eni 'a e Lao *Appropriation Act*. Kae fakatokanga'i 'a e me'a ko eni Sea, ka u hanga pe 'o 'oatu he ko hono 'uhingá 'oku mahu'ingá ia ki he *continuous improvement*.

'Eiki Palēmia: 'E Sea

Paula Piveni Piukala: "Kuo pau ke tauhi ke mā'oni'oni 'a e 'aho Sapaté 'i Tonga pea kuopau he'ikai ha taha te ne fai 'ene fefakatau'aki pe tefito'i ngāue ma'u'anga mo'uí pe ha fa'ahinga ngāue fakapisinisi pe 'i he 'aho Sapaté, tukukehe, sio ko e fo'i leá ē. Tukukehe 'i hano fai 'o fakatatau ki he Laó. Sai, ko e Lao leva ko ē ko e 'oku 'omai aí ko e Lao ko ē *Order of Public Place*. Kupu 6 ko ē ko e 'o e fo'i Lao ko iá 'oku pehé ni Sea. 'Okú ne hanga pe 'o talamai kātoa e me'a ko iá, 'osi ia pea toki talamai leva tukukehe

'Eiki Palēmia: Sea na'e 'oatu e tali ia ki heni, tukukeke kapau 'okú ne feinga pe ia

Paula Piveni Piukala: 'Okú 'ikai ko e 'isiū ia ko u

'Eiki Palēmia: Ke si'i loto mamahi 'a e kau taki lotú mo e me'á ke ma'u ai 'ene ...

Paula Piveni Piukala: Ko u kole pe au 'oku 'ikai ko ia, 'ikai ko e 'isiū ia, ka ko u 'uhinga au ia ke u hanga 'omai e pētení.

'Eiki Palēmia: Ko e 'isiū ia he ko e 'uhingá na'e 'osi 'oatu e tali. Na'e fehu'i pea tali tu'ofiha na'a tau lōloa ai e fo'i me'a ko iá

Paula Piveni Piukala: 'E Palēmia ko u kole atu pe ke 'oleva ke faka'osi'i 'eku poiní he 'oku 'ikai, *I am not attacking you* 'i he me'a ko ení

'Eiki Palēmia: *I am not saying you are attacking me.* Ko e me'a ko u talaatú 'e au ia ke foki mai ki hē he ko e me'a ia ko ení ko e topiki kehe ia pe na'e 'osi tali, fehu'i pea tali.

Paula Piveni Piukala: Sea, pea ko e Kupu Si'i fakamuimui ko ē Kupu 6 Sea 'oku pehē mai leva ia, tukukehe kapau 'oku 'i ai ha tohi 'a e Minisitā. Sio ki he *flow* 'a e fo'i Laó. Ka ko eni Sea 'oku ou hanga 'o 'oatú. Ko e Konisitūtoné na'e makatu'unga hono 'omai 'e Tupou I e Konisitūtoné ke hā, ke to'o e mafai me'i he sino 'o'oná 'o tuku ia 'i he Lao mo e Konisitūtone pea ...

<006>

Taimi: 1550-1555

Paula Piveni Piukala: ... e pule fakatatau tofu ki ai, ko 'eku fakatokanga'i Sea 'i he me'a ko eni 'oku pehē ni. Tau to'o mai 'etautolu e fo'i tuku kehe 'o 'ave ki he ki'i Lao, pea tau suingi hake pe tautolu 'o 'ave e mafai ia 'o tuku he sino

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ki'i ko e ki'i fakatonutonu atu Sea kātaki pe Fakafofonga, 'uluaki pe fakatonutonu Sea,

Sea Komiti Kakato: Me'a ki Lalo

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e kole pe ki he Fakafofonga 'oku mālie 'ene fakamalanga ka 'oku lahi 'ene ngāue'aki e lea faka-Pilitānia, 'a ia 'oku motumotu ai 'emau hanga ko ē 'o muimui'i 'ene fakamalanga.

Ko hono 2 'e Sea, ki he ko e fakatonutonu fekau'aki mo e Lao. 'Oku foki mai 'a e Fakafofonga tuku 'etau Patiseti ka ne hanga fakatonutonu kitautolu fakatatau ki he Konisitūtone mo e Lao. Ko 'ene anga ia 'ene faka'uhinga Sea, ko e faka'uhinga ia 'oku kehekehe 'ene faka'uhinga 'ana pea mo e faka'uhinga ko eni 'a e 'oku 'i ai e Pule'anga mo e tokolahi e Hou'eiki Mēmipa Fale.

Pea kapau 'e fai ki he 'ene faka'uhinga, ta ko e Patiseti kotoa kuo fakahoko he Falé ni, talu e tu'u e Lao ko eni 'oku fehālaaki kātoa. Ko e anga 'ene faka'uhinga Sea, kae foki mai mu'a ki he faka'uhinga kuo tau toutou ngāue'aki 'i he ngaahi Pule'anga lahi mo e ngaahi ta'u lahi kae lava ke tau 'unu kimu'a, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, ko e laumālie foki 'eku hanga 'o 'ohake ko hono 'uhinga, ko 'ene 'asi tuputupulefonua 'a e Patiseti 'oku ne fakatupunga hu'uhu'u ka au. Pea ko 'eku hanga 'o muimui'i mai Sea, he ko hono 'uhinga he 'oku pehē ni, neongo e Konisitūtone, ka na'e 'omai ai ke 'uhinga ke tau muimui ki ai. Ko e fakaongo mai pe mei he Taloni, ke tau fakapapai'i fakatatau ki he Lao.

Ko e 'uhinga 'eku fakatalanoa he 'oku ai e ngaahi me'a 'oku tau mata'i valea ai Sea, tau to'o 'etautolu e Lao e Sapate 'o 'ave ki he Lao 'o e *Public Order* pea 'ave leva ia 'o aofangatuku e Minisitā. Foki pe ia ki he sino mafai, ka na'e ka ko 'eku fie fakafoki mai e laumālie ko ē na'e 'uhinga ai e fa'u ko e Konisitūtone mo e Lao. Ko e laumālie ia na'e 'uhinga ai e tolonga mo tu'uloa ai e talamalu e fonua Sea. 'Ikai ke siokita 'a Tupou I ke ne fatu pe Konisitūtone ki he 'ene lelei pe 'a'ana mo 'ene ki'i tokosi'i.

Eiki Palēmia: Kei fakaongoongo atu eni ha me’a ke tau ‘Eiki Sea, ke foki mai ā ki he’ene poini ko e ‘oku ne pehē *i will get to the point*. Foki mai ā ki he poini Fakafofonga ka tau

Paula Piveni Piukala: Ka na’a ne ‘uhinga ia ke malu’i ‘aki e fonua, he ko e ‘uhinga Sea, ki he tu’u ko e Kupu ko e, ka ko e kole ‘e Sea ke ‘ave mu’a he.

Sea Komiti Kakato: ‘E, Fakafofonga ‘e sai ke u ki’i lea atu, ‘oku ou manavasi’i he lea atu na’a ke me’a mai ko u tipeiti ‘e sia ke u ki’i lea atu.

Paula Piveni Piukala: Me’a mai koe

Sea Komiti Kakato: ‘E, ko e me’a na’a ke kamata ‘anenai ko ho’o keli keli ka ‘oku ‘alu eni ia ho’o keli ke loloto mama’o e, ki’i tahataha mai ange ki he’etau ngāue ke fai. He ‘oku ke me’a mai koe ‘o toe ako’i mautolu fuoloa ‘emau hanga ‘ilo e ‘ū me’a ko ena fekau’aki pea mo e Konisitūtone. Pea ko e tahá, ko u fehu’i atu ki he Feitu’u na, na’e liliu fakakū e fo’i ‘a e Konisitūtone ko eni e fo’i kupu ko eni ‘oku ke lolotonga me’a ai.

Paula Piveni Piukala: Liliu he 1971 Sea, ka ko e

Sea Komiti Kakato: Ko e me’a ia ‘oku ou kole atu ai ke ke me’a mai na’e toki liliu ni e fo’i kupu ko ena ‘oku ‘ikai ke ke mea’i ia ‘e koe. Foki mai ki he Patiseti he ko e fo’i kupu ko eni na’e toki ko hono liliu tu’o 2 eni, mei he 71 toe ‘i ai mo e liliu tu’o 2.

Paula Piveni Piukala: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Tapu pe pea mo Puaka Tau, ko ia na’e Palēmia he ‘aho ko ia na’e fai ai hono liliu e fo’i kupu ko eni ‘ikai ke ke mea’i lelei e me’a ko ia.

Paula Piveni Piukala: Ko ia, na’a ku ‘osi ‘ai ‘e au fekumi ki ai.

Sea Komiti Kakato: Foki mai ki he’etau Patiseti ka tau ‘unu

Fokotu’u Tongatapu 7 ke ‘omi ha fale’i fakalao ke ma’u tatau kau Mēmipa ‘i he ngaahi me’a fekau’aki mo e ngaahi kaveinga fakalao

Paula Piveni Piukala: Ka ko e ‘uhinga foki ‘eku lave ki ai Sea, he kapau ko ia, ‘oku ou manavasi’i he tu’u ‘a e Lao ka ‘oku ‘ikai ke ne lava ‘o puke’i ‘a e fakahoko fatongiá. Kapau ko ē he ko ‘eku ‘uhinga eni kapau na’e ‘i ai ha kongá hē tuku kehe, fo’i pehē mai pe, kuo tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga, kuo pau ke fakamole pea fakatatau ki he pa’anga ‘oku tali ‘e he Patiseti ko eni.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Ka ko u kole atu Sea, ‘i he ‘uhinga ‘ene pehē mo e mahu’inga hotau fatongia ke tau muimui ki he Lao, ko u fokotu’u atu ke ‘omai ha *legal advise* ke taha ‘etau ma’u

he 'oku 'ikai ke 'uhinga ka au 'a e 'osi e fa'u e fu'u Lao, 'osi ia ta 'oku 'i ai pe *provision* ia, 'ikai ke toe kehekehe mo e Lao ko eni e Sāpate ko e 'uhinga ia ko e 'omai ko e fo'i *analogy*. 'Osi kātoa e talamai tapu ta'engata.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ki'i fakatonutonu atu pe, ko e

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo ki lalo

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku ou tui pe Sea 'oku tonu ke fakamahino'i 'oku me'a mai e Fakafofonga fekau'aki mo e Konisitūtone, ka ko u fie fakamahino pe ko e Konisitūtone 'i he fa'u Laó, 'oku nofo mai 'i he 'ata fālahi, hili ko ē e Konisitūtone 'oku toki fa'u leva mei ai e Lao ke ne fakamānava'i 'a e ngaahi faka'amu ko ē 'a e Konisitūtone, pea mei ai leva ki he ngaahi Tu'utu'uni. Ka ko e ngaahi ka ko e Lao ko ena ko 'e 'oku fekau'aki mo e ko e 'ata fālahi eni 'oku 'omai he Kupu 6, ka 'oku 'i ai e Lao ki he *emergency*, 'oku 'i ai e Lao ki he hā, 'oku 'i ai e Lao ki he hā ka 'oku nau fekau'aki ...

<007>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... kātoa. Ko e fakamahino atu pe poini ko iá Sea ke mahino ki he, ke mahino pē ki he 'etau feme'a'aki he 'ikai ke tau nofo taha ki he tu'utu'uni 'a e Konisitūtoné he 'oku fa'u 'a e laó ke ne toe hanga 'o fao'i atu 'a e ngaahi faka'amu 'a e Konisitūtoné. Hū mai ai e Lao ko ē ...

Lord Nuku: Sea ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A e *Emergency*.

Tokanga ki he maumau'i Lao Sāpate makatu'unga he ngāue fakavaveve fiema'u 'a e Pule'anga

Lord Nuku: Ko u ki'i kole tokoni pē 'aku ia ki he faka'uhinga lao ko ē 'oku 'omai ko eni ki he kupu ko eni ko ē na'e me'a ki ai e Fakafofongá fekau'aki mo e Lao e Sāpaté. Kapau 'oku fakangofua he 'e he Falé ni, tonu ke tau mātuku ā.

Sea Komiti Kakato: Tonu ke hā 'Eiki Nōpele?

Lord Nuku: Ke tau mātuku ā he 'oku tau maumau'i e Konisitūtoné 'o hangē ko e me'a ko ē 'oku fakahoko maí.

'Eiki Palēmia: Sea kae tuku pē ...

Lord Nuku: 'Oku mahino 'a e Konisitūtoné ia mo hono 'uhinga ko ē 'o e me'a ko e ngāue fakavavevave.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu pē Sea. 'Oku mahino pē me'a mahalo 'oku tokanga ki ai 'a e 'Eiki Nōpelé.

Lord Nuku: 'Oku ne hanga 'e ia 'o faka'uhinga'i mai 'eku leá 'oku te'eki ke vaeua 'eku sētesí.

'Eiki Palēmia: Pea kapau 'oku ke fie me'a koe. pea ke me'a koe pea kapau 'oku ke fie 'alu 'o faka'ilo 'a e ... ngāue pea ke ...

Lord Nuku: Mai, mai, 'omai ho fakatonutonú. 'Io 'oku 'ikai ke faingata'a ia ke fai e faka'iló.

'Eiki Palēmia: Ko ia, ko ia pe 'i mālō ia ka tau hoko atu ā ki he 'Esitimetí.

Lord Nuku: 'Oku tau 'i he ...

Vaea Taione: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu pē au Sea.

Lord Nuku: 'Oku tau 'i he lao ko ení ko e makatu'unga he 'Esitimetí.

Vaea Taione: Ki'i fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Lord Nuku: 'A eni, 'uhinga ia 'oku fai mai ai e me'a ko ē 'a e Fika 7.

'Eiki Palēmia: Pea ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonú 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Ko e hā ho'o faka'uhinga ki he me'a ko e ngāue fakavavevave, *emergency*?

'Eiki Palēmia: Ko e ngāue fakavavevave.

Fehu'ia 'uhinga na'e fakangofua ai Pule'anga e ngāue Sāpate

Lord Nuku: Ko e hā ho faka'uhinga 'a koe ki ai ki he langa ko eni ko ē 'oku fakangofua he Sāpate?

'Eiki Palēmia: Ko e ngāue fakavavevave.

Lord Nuku: Ki he hā?

'Eiki Palēmia: Ko e ngāue fakavavevave.

Lord Nuku: Na'e langa ...

'Eiki Palēmia: Pe te u toe liliu fēfē atu ko ā e fo'i lea ko ía.

Lord Nuku: 'Ikai ka ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a atú ko e me'a 'oku ou tokanga ki aí ko e fai e ngāue he māhina 'e ua ko e ngāue fakavavevave. Kiate au ia ko e ngāue ia na'e 'ikai ke fakakaukau'i fakalelei.

'Eiki Palēmia: Mālō ‘aupito e ma’u mai ‘a e fakakaukau ko iá te mau *take into account* pē Nōpele mālō.

Lord Nuku: Mālō. Mālō ‘aupito.

Vaea Taione: Sea ko u ki’i fehu’i pē pe tali pē he Nōpelé ‘eku fehu’i? Ko e vili lolo ko eni Sea he’eku kei tupu haké Sea na’e laulau māhina ‘i Malapo. Lele houa ‘e 24, Sāpate ki he Sāpate ki he Sāpate, ko ‘eku manatu lelei pē ki ai Sea.

Lord Nuku: Ko ‘eku fehu’i atu, na’e ta’u fiha ‘a e Fakafofongá ni he taimi ko ē na’e fai ai e faka’atā ko ení?

Veivosa Taka: Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e fakatonutonu foki ‘a e motu’á ni na’e lolotonga lelé ka ‘oku sai ai pē ia kuo ‘osi ‘osi atu ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ‘oku ou pehē mu’a ...

Lord Nuku: ‘Ikai ‘oku ou tokanga au ki he ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko u ki’i tokoni atu Sea. Ko e Lao Sāpaté Sea ‘oku ‘asi ‘ia Mātiu vahe 2 veesi 27 Sea. Pea ko e Lao Sāpate ia na’e toki *adopt* ki ai ‘a e Lao Sāpate e fonuá ni Sea.

Lord Nuku: Ko e fekau ‘e 10 ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Ia Ma’ake vahe 2 veesi 27 ...

Lord Nuku: ... Sāpaté ‘o ta’engata.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea te u, tonu pē Sea ke u lau atu ...

Lord Nuku: ‘Oua ‘omai e ‘ū me’a ko ē ke fakahaofi ‘aki ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘A Ma’ake vahe 2 veesi 27, ko e Lao Sāpate totonú ia ko ē ‘oku tonu ke tau taliui ki aí.

'Eiki Palēmia: Sea tuku pē mu’a ke u kole atu mu’a ke tau hoko atu mu’a he ‘Esitimetí, ‘ikai ko e, kole fakamolemole pē kapau na’e hala ha ...

Lord Nuku: He ‘ikai ke tau mavahe tautolu mei hē he ko e kongá eni ‘oku ne fakakakato e ‘Esitimetí ki he mafai ‘o e Falé.

'Eiki Palēmia: 'Oku ou tui tatau au mo koe Sea 'a e fa'a ngāue'aki ko ē he Fakafofongá na'a ne 'ai ha fo'i me'a ke tau ninimo ai 'o lele ia ai.

Lord Nuku: 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Ka ko e anga pē kole 'a e Pule'angá ke tau hoko atu ki he 'Esitimetí. Mālō.

Lord Nuku: Ko e 'Esitimetí eni 'oku tau lolotonga lele aí. Ko e fakangofua e ngāue 'oku mau tui 'oku 'ikai totonu.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e fo'i pa'anga fē ia 'i he 'Esitimetí 'oku ke me'a ki aí 'Eiki Nōpele?

Lord Nuku: 'A e langa ko eni ko ē ke faka'osi e fale sipotí ...

'Eiki Palēmia: 'I he peesi fihá ia 'e Nōpele?

Lord Nuku: Ke fai ki ai 'a e ngāue ko eni ko ē ...

'Eiki Palēmia: Peesi fihá ia Nōpele?

Lord Nuku: 'Oku ke mea'i pē.

'Eiki Palēmia: Kae peesi fihá?

Lord Nuku: Me'apango mo'oni ko koe na'a ke hanga 'o 'omai 'etau 'Esitimetí ke tau ngāue aí.

'Eiki Palēmia: Ko ia ko e 'Esitimetí 'a e Pule'angá ...

Lord Nuku: Pea 'osi iá pea ke ha'u koe ...

'Eiki Palēmia: Pea ko u 'eke atú ...

Lord Nuku: Pea ke me'a mai koe 'o fehu'i mai kiate au ...

'Eiki Palēmia: ... talamai 'oku 'i he 'Esitimetí pea ko e kole atu ia e motu'á ni ia ke ke fakahoko mai angé 'a e me'a ko eni ki he Sāpaté.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga ko ē 'oku ou lave atu ai ki hení ...

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Lord Nuku: He ko e malanga 'a e Fika 7.

'Eiki Palēmia: 'Ikai kae 'ai mai koe 'Esitimetí he 'oku, he ko ē kuo fie malanga e 7 ia ka ko koe pē eni ia 'oku ke kei ...

Lord Nuku: 'Ikai.

'Eiki Palēmia: Me'a ai.

Lord Nuku: Ko 'eku tu'u haké 'oku 'ikai ke u tui ki he me'a ko ē na'a mou faí.

'Eiki Palēmia: Mālō. 'Oku sai pe ia 'oku tau kehekehe ai, mālō 'aupito. Ka tau hoko atu ā mu'a ki he 'Esitimetí.

Lord Nuku: Ke sai fēfē faihalá?

'Eiki Palēmia: Tau talanoa faihala ia?

Lord Nuku: 'Oku 'i ai ha faihala 'oku sai?

'Eiki Palēmia: Tau talanoa faihala?

Lord Nuku: Tau talanoa faihala! ...

'Eiki Palēmia: Tuku atu ā kia 7.

Taukave Lord Nuku 'i he kupu 6 ka 'i ai ha Lao 'oku fepaki mo e Konisitutone 'oku ta'e'aonga ia

Lord Nuku: Ko ia ko e 'uhinga ia 'eku 'ohaké 'e au ia ko e fakavavevavé 'oku 'i ai hono taimi pea na'e 'i ai hono 'uhinga. 'Oku 'ikai ke tau ngāue fakavavevave tautolu 'i ha māhina 'e tolu koe'uhí ko e faihala 'a e 'ikai ke tonu ko ē e palaní. Ko e me'a ko ē 'oku 'ikai ke u tui au ki he ngāue fakavavevave ko ení. 'Oku 'i ai hono 'uhinga, na'e 'uhinga ai 'a e ngāue fakavavevavé ka ko ia pē Sea. Ka ko ia pe Sea pea ko e 'uhinga pē 'eku tokoni atu 'aku ko ē ki ai he 'oku tau lolotonga lele 'i he maumau'i 'o e Konisitūtoné. He 'oku 'osi talamai, ka 'i ai ha lao 'oku fepaki pea mo e Konisitūtoné ...

<001>

Taimi: 1600-1605

Lord Nuku: ... 'oku ta'e'aonga. Ko 'eku 'uhinga ia ko ē 'eku fakahoha'a atu, 'o fakatatau ki he kupu 6. Mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Tukukehe, ngalo 'i he 'Eiki Nōpele ia 'a e me'a na'e fakahoko mai pē 'e Tongatapu 7 'a e kongā ko ena 'a e **tukukehe**, ka tau kātaki pē Hou'eiki mou me'a mai ā he'etau 'Esitimetí ke tau feme'a'aki ai, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea mālō Sea. Pea 'oku ou kole pē ki he Palēmia pea mo e Kapineti ke nau ma'uma'u lelei pē, he ko e 'uhinga 'eku fakatalanoa 'a'aku Sea, ko e fo'i kupu 3, 'ikai ke 'i ai ha **tukukehe** ia ai, 'ikai ke pehē mai 'e he kupu 3 ia pehē mai 'e he kupu 3 **ko e pa'anga 'oku**

faka'atā 'e he lao ni ke ngāue'aki, kuo pau ke ngāue'aki pē 'o fakatatau ki he taumu'a 'oku fokotu'u 'i he lao ni, 'ikai ke toe 'i ai ha tukukehe ia ke hangē ko e natula ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e, ka u ki'i tokoni atu ki he Feitu'u na, me'a ko ia kuo 'osi tohi'i ē, pea 'oku 'osi kāsete'i pea 'oku 'osi lao ia. Te'eki ai ke kāsete'i. Te'eki ai ke lao eni ia. Lao pē eni ia 'oku feme'a'aki, fakahū mai leva 'e he Feitu'u na 'a e **tukukehe** koe'uhi kae 'unu ā ho'o tipeiti.

Paula Piveni Piukala: Ko ia, ka ko 'eku 'uhinga foki Sea, ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E lava fakahū 'a e **tukukehe** 'i he fo'i lao ko eni?

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhinga 'oku 'ikai ke u tui ki he hū 'a e **tukukehe**, he 'oku tau hanga 'etautolu 'o 'oange fu'u fo'i sieke *open cheque* ki he Kapineti ke nau lele ta'efakangatanga. Ko e poini eni Sea, ko e Konisitūtone ko hono liliu 'a e, na'e 'uhinga hono 'omai ke ne hanga 'o mapule'i 'a e fonua ni pea ko e fakalea ia na'e fai 'e Tupou 1, koe'uhi ko e maama mai kiate au ko e founa ia 'a e vaotā, 'a e fai pē hoku loto.

Ko e fakatu'utāmaki ko ē kupu 6 Sea, 'a e hū ko ē tukukehe, vili hake pē ia 'o hū mai 'i he lao ko ē 'o paasi 'a e fo'i mafai ia ki he Minisitā, ke ne fakangofua pē ta'ofi 'a e ngāue Sāpate. *Subjective.*

'Eiki Palēmia: Fokotu'u atu Sea ki he Fakafofonga kapau 'oku ne fiema'u ke liliu 'a e laó pea ne fokotu'u mai ha kupu liliu e lao ka tau hoko atu tautolu he 'Esitimeti.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea, na'a ku 'osi fakahoko atu ki he Kōmiti Lao 'a e lao ko eni 'i he'eku fakakaukau ka ko e 'uhinga 'eku 'omai ko e 'uhinga ko e tu'u ko eni 'etau Lao Pa'anga.

'Eiki Palēmia: Kapau 'oku kei 'i he Kōmiti Lao ia Fakafofonga, pea tuku ki he Kōmiti Lao ke fai honau fatongia pea toki ha'u heni ka tau lele mu'a tautolu he'etau 'Esitimeti. Mālō Fakafofonga.

Tokanga Tongatapu 7 'ikai 'asi he Palani Ngāue 'Ofisi Palēmia ha patiseti ki he teu fakataha *FORUM*

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Sai ko u foki mai leva ki he me'a ko eni Sea. Mei he Patiseti 'o e ta'u kuo 'osi, na'e 'ikai ke u hanga 'o fakatokanga'i ha *allocation* pē ko ha palani 'o e *host* ko eni 'a e *FORUM*. Ka na'a ku pehē 'e au ia na'e toki 'ilo pē kimui, 'ohovale au he'eku lau 'a e naunau ko eni na'e 'omai Sea, ko e *Corporate Plan* 'a e 'Ofisi Palēmia, 2003/2004 'oku 'asi ia ai, ka ko 'eku fakatumutumu pē ko e hā 'a e me'a na'e 'ikai ke kau ai 'i he Patiseti, 'ikai ke 'ai ai hano palani. He ko eni 'oku tau 'eke atu pē ko e hā 'a e fakamole faka-kātoa fakalukufua he ko e fo'i *project* ko ia ko e kamata pē, pea 'osi, ka na'e totonu ke 'i ai ha palani ke ne hanga 'o *operationalize* 'a e fakamole ke fai ai.

'Eiki Palēmia: Sea na'e 'osi fai 'a e feme'a'aki heni 'a e Kōmiti Pa'anga pea 'oku 'asi pē he lipooti 'a e Kōmiti Pa'anga, mo e tali 'a e Pule'angá Sea. Ka ko ē 'oku ne toe 'ohake pē 'e ia,

kapau pē pē ‘oku ngalo ia ‘i he Fakafofonga, ‘oku ‘i he Kōmiti Pa’anga, ‘ohake me’a kole ki he Kalake ke ne ‘ohake, ‘asi atu pē ai ‘a e tali.

Paula Piveni Piukala: Ko e tali ko ē ‘a e kau ngāue, te’eki ai ke sivi’i ia.

‘Eiki Palēmia: Ko e tali ia ‘a e Potungāue Pa’anga.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e ‘uhinga ‘a e mafatukituki ‘a e fatongia ko eni Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ai hake angé Kalake, ‘ai hake angé Kalake ‘a e kupu ko ia ‘a e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘a e mafatukituki ‘a e fatongia ko eni Sea he na’e ‘i ai ‘a e na’ina’i mai mei he Fakamaau Fakatu’i, *Royal Commissioners*, ko e ‘uhinga ‘a e palopalema na’e hoko ai ‘o lavea ai ‘a e vaka ko e Ashika, ko e ‘ikai ke hanga ‘e he kau ma’u mafai ‘o sivisivi’i mo fehu’ia ‘a e fakamatala ‘oku nau faitu’utu’uni ai. *Basis* ia ’eku hanga ‘ohake ‘a e ‘u *issue* ko eni Sea, he kapau te tau tukuange ‘a e lao ke avaava pea ‘e hokohoko ...

‘Eiki Palēmia: ...Sea foki mai koe mei he *Ashika* ki he’etau ‘Esitimetu ko e tali ena na’e tali ko ena ‘i he Kōmiti Pa’anga ena, ‘uhinga pē ke ke me’a tonu pē ki ai mo ‘etau toutou *broken record* he toutou hokohoko, ko ena ‘oku ‘asi lelei pē hena ‘a e tali mai.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘i he tali ko ē ‘a e kōmiti ‘i he palakalafi fakamuimui, engeenga, na’e ‘ikai fakahū mai ‘e he Potungāue Pa’anga ha fakamatala fekau’aki mo e fakamole faka-kātoa ki hono fakahoko ‘o e fakataha ‘o e kau Taki ‘o e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki.

‘Eiki Palēmia: Ko ia, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke ke tui tatau koe, kapau te ke me’a hifo pē ki he fakamatala lanu pulū, kapau pē te ke me’a ki ai na’e ‘osi lau pē heni ‘i he Fale Alea pē. ...

Paula Piveni Piukala: Sea ...

<002>

Taimi: 1605-1610

‘Eiki Palēmia: ...Kapau te ke tahataha’i hifo Kalake ‘uhinga pe ke me’a atu ki ai ‘a e Fakafofonga, tahataha hifo pe ko ena he ko ena ‘oku ‘asi pe ko ena Fakafofonga. 1.1 miliona, 1.5 miliona, 3 miliona, he ‘ikai ke u toe lava ‘e au ‘o liliu he ko ena ko e me’a ena na’e tali he Komiti Pa’anga.

Paula Piveni Piukala: Sea na’a ku ‘eke tapu ange pe mo e Palēmia. Na’e ‘uhinga ‘eku ‘eke eni he Komiti Pa’anga ke fakasi’isi’i e longoa’a ‘e fai he Fale ni, ka koe’uhi na’e ‘ikai ke kakato. Ka ko e fakatalanoa eni ‘oku pehē ni Sea. Ko e ‘eke atu pe ko e fiha he ko e *project* ko eni ‘oku ‘i ai hono *starting date* mo hono *ending date*. Ko ‘ene ‘osi pe ‘a’ana ko ia ‘oku ‘ikai ke tau toe *host* ‘etautolu. Pea ‘oku *remove* leva e me’a ia ko ia mei he fakamole, ka kuo pau ke tau ‘uluaki ‘ilo ko e hā koā e fakamole totonu.

'Eiki Palēmia: 'E Fakafofonga kātaki pe ko ena 'oku kei tu'u pe Kalake ai. Ko e me'a pe 'oku ou tokanga ki ai Fakafofonga 'o kapau 'oku tau tui kehekehe te ta fakafekiki tautolu 'o po'uli, he 'ikai pe ke toe kehe ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 'uhinga na'a ku hanga 'o *direct* e fehu'i ki he 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Kapau 'ikai ke ke tali mai 'e koe neongo 'oku 'ikai ke ke *agree* ki ai.

Paula Piveni Piukala: He na'a ku 'osi 'eke 'e au ki he Minisitā Pa'anga 'oku 'ikai ke ke tali.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo ki lalo, 'oku ke me'a mai 'oku 'ikai ha toe felekeu ho'omou tipeiti tātā tahataha pe ke mou fiemālie.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e 'uhingā Sea kātaki pe 'oku fakafekiki mai e kau Fakafofonga ia ke liliu 'emau tali ke 'oange e me'a 'oku nau fiema'u ke fanongo ai. Ko e tali ko ē 'oku mau 'oatu ko e tali ia 'oku mau tui ki ai. Pea 'o kapau 'oku 'ikai ke tui ki ai kātaki fakamolemole ko e tui tau'atāina pe ia 'a koe. Ka tau hoko atu ki ha me'a ko ē 'o kapau 'oku ke toe ta'efiemālie ki ai mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e 'uhinga foki Sea e makatu'unga 'eku hanga 'o 'ohake 'a e 'isiu ko eni he na'e 'ikai ke 'asi he Patiseti. 'Asi he palanī kae 'ikai ke nau hanga 'o 'omai pea ko 'eku manavasi'i he 'e natula pehē 'a e 'uhinga hono ...mea'i pe foki 'e koe Sea. 'Oku 'ikai ke fakanatula tau pehē hanga pe 'o hikihiki'i hifo 'a e mata'ifika Sea ka u hanga 'o 'oatu. Ko e 22/23 ko e fakamā'opo'opo ko e Patiseti na'e tali he Fale ni ko e 764. Ko e pa'anga na'e fakamolé fakamā'opo'opo mai e Komiti Pa'anga ko e 628, 600 fiha?

Sea Komiti Kakato: 'Oua toe kamo holo 'ai 'etau me'a 'oku 'ai.

'Eiki Palēmia: Sea tau toe vilo pe.

Sea Komiti Kakato: 'Io tau toe foki pe eni me'a tatau pe.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga foki Sea ke u hanga 'o fakamakatu'unga lelei.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: 'A e mahu'inga ko ē kia au.

Sea Komiti Kakato: Te ke toe foki pe he me'a tatau 'oku mau 'osi ma'uloto 'e au na'a mo au ko u 'osi ma'uloto 'e au e me'a.

Fokotu'u Tongatapu 7 ki ke holoki Patiseti Pule'anga ki he 784 miliona

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea ko u hanga ‘o ‘ohaké he ‘oku ‘ikai ke fakapotopoto ka ko u fokotu’u ki he Pule’anga pe ‘oku toe ‘i ai ha fa’ahinga fakakaukau he ko e *projection* na’a nau fai ko ē he ta’u kuo ‘osi ko e 748. Ko ‘eku fakakaukau kapau ‘e tukuhifo he Pule’anga ‘a e Patiseti ki he 784 ko ē e ta’u ni, tu’uma’u e fo’i mahu’inga ko ia, pea nau fakapotopoto’i. Pea tau hanga leva ‘o talanoa’i leva ai e *policy* mo e ngaahi me’a ke ‘ai mo e me’a ke tuku. Ko e poini heni Sea, he kapau he ‘ikai ke tau *address* e fo’i fika fakakātoa ke *realistic* ke ongoongo’i ‘oku meimei ...sio ko e 623 hiki mei ai ki he 703.

Eiki Palēmia: ‘E Sea tuku pe ke u ...

Paula Piveni Piukala: Ko e hiki hake pe ko ia ‘o 899.

Eiki Palēmia: Hangē pe ko ia na’a ku fakatonutonu atu ‘anenai kae tuku pe ke u toe hangē pe ha broken *record* ia hono ‘oatu. ‘Oku ‘i ai e taimi ko ē ‘oku matolo ai ha ngaahi *project* lau miliona Fakafofonga ‘e matolo pe ki he ta’u hokó. Ka ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia na’e fakamole he ta’u ko eni. Kapau te ke sio ki he tafa’aki ko ē *in-kind* kapau ‘oku ‘i ai ha *project* ia ‘oku 50 miliona pea ‘i ai ha palopalema ‘i he kelekele pe ko e hā. Pea ‘ikai leva ke fai ‘e holoki leva ‘a e *expected* tau pehē *out turn* ki he ta’u ko ia kae ‘alu e 50 miliona ia ko ia ki he ta’u hoko na’a lava ai ‘o *implement* ai. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga ‘oku ‘ikai ha taumu’a ke pehē na’e fu’u ‘ai hala. Na’e ‘i ai e fiema’u ia ke ‘ai e *project* kae me’apango pe na’e ‘i ai e ngaahi ‘isiu kehe pea lava leva ia ‘o toloi atu ki he ta’u ‘e taha mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea ko e ta’u ni na’e a’u ‘o 662 ‘a e ‘a e pa’anga tokoni na’e ‘ikai ke lava ia ‘o fakakakato. Pea ‘oku mahu’inga pe kia au ke ‘unu ia ki he ta’u hoko, ka he ‘ikai ke ‘unu pe ‘o ‘alu pe fu’u *bucket* fakahoko fatongia ‘a e Pule’anga ‘o mafao pehē. ‘A ia ‘e ‘unu mai pe ia ki hē ke fakakakato ē kae ‘unu atu ē ki hē. He ko e hā hono ‘uhinga? He ‘oku te’eki ke fakalelei’i e *institution* ia ke nau hanga ‘o *disseminate* ‘o *disburse*, *disburse* e pa’anga ko eni. ‘A ia ko ‘eku poini ko u fokotu’u au ia ki he Palēmia tau tukuhifo e Patiseti ke ‘alu hifo...

<003>

Taimi: 1610-1615

Paula Piveni Piukala : ... ke ‘alu hifo pē ki he 784 he ta’u kuo ‘osi, pea tau hanga leva ‘o *re-allocate* leva, mahino kiate au ia ‘a e pa’anga ‘oku ma’u fakalotofonua.

Sea Kōmiti Kakato : Sai mahino kiate au ia ‘oku ke vilo holo pē he me’a tatau. ‘Oku ai ha pou pou ki he fokotu’u ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga Tongatapu 7? ‘Oku ai he pou pou? ‘Oku ai e pou pou. Ke tau pālōti ē. ‘A ia ko ho’o me’a ke ke tukuhifo ki he fiha. ‘Ai ho’o me’a ka tau ‘osi.

Paula Piveni Piukala : Sea ko ‘eku fokotu’u ke tukuhifo ki he 784 ‘o e patiseti lolotonga pea tu’uma’u pē, ‘e tu’uma’u pē Sea ka te u toki lave ‘apongipongi ki he ...

Eiki Palēmia : ‘A ia ko e me’a eni ko ē na’e ‘ikai ke loto lelei ki ai e Fakafofonga ‘a e me’a ko ia ‘oku tau fa’a hua’aki e mā mē mo kanē mo e *drop pen* ‘ohovale pē kuo ‘alu hake ‘a e fo’i

fitungeau valu fiha ia. Ko e *process* ko eni ‘oku mei māhina ‘e 6 ‘a e kau, ‘alu ki he ‘u potungāue ha’u ‘o a’u ai ki ha fo’i fika ko eni ke fakahoko ‘aki e fatongia ‘a e Pule'anga Sea. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ke tau pehē atu pē ‘oo holoki ‘aki ē ‘a e fo’i me’a ko ē ke ‘ai ē. Me’a ia ‘oku ui ko e ‘ikai ke ‘i ai ha lea fe’unga ki ai Sea. Ka ko u tuku atu pē ke hoko atu pē ā ‘etau feme’a’aki. Mālō.

Paula Piveni Piukala : Ko ‘eku ‘uhinga Sea ko ha mangafā eni ke tau fakamā'opo'opo ai, pea ‘oku ai mo e ngaahi me’a Sea ‘oku ou tokanga ke ‘omai ke *attention* e Fale ni. Ko e ta’u fo’ou ko e ta’u ia ‘oku faka’ilonga’i ai e ta’u ‘e 150 ‘a e Konisitūtone e fonua ni. Mahu’inga ke ‘i ai ha’atau *plan* ki ai. Ko e ‘uhinga ‘eku ‘ai, ‘e faingofua ange ke tau hanga ‘o fakaofiofi pē ki he me’a ‘oku tau lolotonga, ka tau hanga ‘o *improve*. Fakalelei’i pea tau fakama'opo'opo pea kapau ‘e ai ha *over* tau pehē ‘oku ai he *surplus* ko e toki taimi ia te tau palani lelei ai.

Ko e ‘uhinga pē ia ‘eku fokotu’u ‘e Sea ko e ‘uhingá he ‘oku fu’u.. Sea, ko u manatu’i ‘e au ia ‘eku kei ako ko ē ‘i ‘Asitelēlia ko e taimi ko ē ko ē ‘a e fakatau fakama’ama’a ko ē ko ē ‘a e *fruit* ko ē ko ē he ve’ehala 3.99, 4.99 hangē ‘oku, ko e me’a fakamaketi. *It’s a marketing ploy* ko e ‘ai ke *attract*. Ka ko hono fakamo’oni ko hono mo’oni ko e 900 ko ‘etau patiseti ko e 900, fu’u lahi. Ke tau hanga ‘o fakamā'opo'opo. Pea hangē ko ‘etau laó Sea, na’a ko ha faingamālie eni. Ko u kole pē ke loto lelei pē Palēmia...

Taukave’i Pule’anga ‘enau Patiseti he na’e fai femahino’aki ki ai mo e ngaahi potungāue

’Eiki Palēmia : ‘Ai pē ki he Fakafofonga Sea, ko e me’a ia ‘oku mau pehē ‘e lava fai’aki e ngāue, pea ko e me’a eni ‘e lava tānaki ai ‘i he ‘osi ‘o e ta’u fakapa’anga ko ia pea ke pehē mai leva, sio ange na’a ku ‘osi talaatu kia koe Palēmia na’e tonu ke holoki ‘o 700. Ka ko e me’a eni ia ‘oku mau pehē ‘e lava ‘o fai’aki e ngāue. Ko e faingamālie eni ia ke ke toki tu’u mai ai he ta’u kaha’u ‘o talamai kia mautolu. Na’a ku ‘osi talaatu pē ke 700 miliona e me’a, he ko e me’a eni ia ‘oku mau tu’u ‘akí. Ko e me’a eni na’e fai ai ‘a e pōtalanoa mo e ngaahi Potungāue, pea ko e me’a eni na’e felotoi ki ai ‘a e Pule'anga ‘o ‘omai ko ē ki he Falé Sea, Mālō.

Paula Piveni Piukala : Sea ‘oku ai foki e lau ‘oku pehē, ‘oku ‘ikai ko e me’a ‘oku ke lea’aki ko e me’a ia ‘oku ke fai. Ko e me’a eni na’a nau ‘osi faí ta’u ‘e 2 ko eni kuo ‘osi. Na’a nau talamai 764 ‘osi ‘enau ngāue ko e 623. Talamai e 784 ‘osi ‘enau ngāue 703. Talamai eni 899. Ko e valé pē Sea ‘e kei tui ki he fakakaukau ko eni.

’Eiki Palēmia : Sea hangē ko ‘eku lau ko ē ko e *broken record* ia ko eni ko e fo’i me’a tatau pē. ko e ‘esitimetri eni pea na’a ku ‘osi fakahā atu pē. Ta’u ‘e 10 ta’u ‘e 20 kuohili na’e ai ha taimi ai na’e tatau pē e ‘esitimetri mo e me’a na’e hoko. Tali mai ange ia.

Paula Piveni Piukala : Sea ...

’Eiki Palēmia : Na’e ‘i ai?

Paula Piveni Piukala : ‘Ai ke u tokoni atu ki he Palēmia. Ko e ‘esitimetri eni ‘oku ‘ai he 24,

25, 26.

'Eiki Palēmia : Tali mai pē 'e koe 'eku fehu'i he ko ho'o tali mai ena 'o pehē ko e 'ai ta'u...

Paula Piveni Piukala : 'E Sea ko e 'esitimetri eni 'oku 'ai he 24, 25, 26.

'Eiki Palēmia : Ka ko e 'uhinga 'eku 'eke atu Fakafofonga tali mai ange he ta'u 'e 20 kuohili na'e ai ha 'esitimetri ai na'e pa'ipi tonu ai ko e 'uhinga ke hangē ko ho'o fiema'u? Ta'u 'e 20 na'e 'i ai?

Paula Piveni Piukala : Te'eki ke fai 'eku homueka 'aku 'o a'u ki he ta'u 'e 20. Ka 'oku ou 'oatu 'a e ta'u 'e 3 ka u 'oatu e kehekehē Sea.

'Eiki Palēmia : Tuku e Fakafofonga ke 'alu 'o fai 'ene homueka kae toki foki mai mo ia 'aahu.

Paula Piveni Piukala : 'Oku ke 'ilo 'e *pattern* ko eni 'oku ou lau ko e *actual* ia 'ikai ko ha 'esitimetri ia. Ko e 623 mo e 703 that's *actual*.

'Eiki Palēmia : Ko e *actual* ia ka ko e lau ko ia ki he 'esitimetri Fakafofonga ko e 'esitimetri ko e fakafuofua.

Paula Piveni Piukala : Mahino 'aupito pē kiate au 'a e me'a 'oku 'uhinga ki ai 'a e 'Eiki Palēmia 'esitimetri. Ko e ta'u ni ko e ta'u 'esitimetri eni. 'Oku tau 'esitimetri mo e ta'u fo'ou mo e ta'u hokó. 'Oku ke 'ilo 'a e ta'u kuo 'osí mo e ta'u atú, 'ikai toe 'esitimetri ia 'osi *actual* ia *reality* ia ko e mo'oni'i me'a ia.

'Eiki Palēmia : 'Io pea ko e *reality* ko ia Fakafofonga 'oku 'ikai ke na tatau mo e 'esitimetri he ko e *reality* ia ko e pa'anga ia na'e fakamole. Kapau te tau pehē 'oku 10000 he ...

<004>

Taimi: 1615-1620

'Eiki Palēmia: ...vahé pea 'osi ko ia 'oku 9000 ko e me'a *reality* ia ko e *actual* ko e 9000 mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u tui he 'ikai ke toe 'oku ou fokotu'u atu Sea ko u kole atu ke ko u fakamālō ki he Sea 'o e Fale Alea hono tēpile'i mai e 'a e lipooti ko ē. 'Oku ou ko u pehē ke fe'unga hē kau toki hoko atu he lipooti ko ē he ko e me'a ia 'oku ne 'omai e mo'oni'i me'a 'o e fakahoko fatongia e fonua ni. Pea ko u tu'u kole atu Sea ke 'oatu ā ki ha taha kehe kae tuku mai houa pongipongi 'aahu ko 'eku kole pē 'a'aku ia ke fakakakato ai 'eku fakakaukau he ko hono mo'oní Sea te u talaatu pē 'e au ka koe kapau 'e te tau tu'uma'u pē he 899 he 'ikai ke u tui au toe totonu ke tau toe mole ha taimi talanoa'i e *detail* e Patiseti ko eni.

Ko 'eku tui ia kapau he 'ikai ke tau fakakaukau 'oku 'ikai fakanatula *natural phenomena* 'ene *progress* mei hē ki hē kae puna 'ea 'oku 'ikai ke u toe tui au. Pea 'oku tonu ā ke fakahoko atu ki

he 'Ene 'Afio fa'iteliha ia he Falé he 'oku 'ikai ke toe 'aonga e Fale ni ia. He 'oku tataki pē ia tataki pē ia 'e he Palēmia pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha le'o ia e Fale ni.

'Eiki Palēmia: Ko e fie 'ilo 'a e me'a ko e hā e 'uhinga 'a e *natural phenomena*?

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga mo, mou ki'i feme'a'aki lelei na'a ke kau hono feinga'i ke to'o e mafai 'o e Tu'i 'o 'omai ki heni ko eni mou 'omai e mafai 'o e Tu'i ki heni.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fokotu'u atu tuku e 'a e ma'u hala mo e taki halá.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ko e ...

Paula Piveni Piukala: Ko e me'a na'e feinga ki ai 'a e motu'a ni ke pule'i lelei e fonua.

Sea Komiti Kakato: Pea na'a ke kau ...

Paula Piveni Piukala: Pea te mou hanga 'o tukuaki'i ke pehē 'oku mau, ko hai 'ia tautolu 'oku ne 'ai ke to'o e mafai 'o e Tu'i ...

Sea Komiti Kakato: Na'a mou kau 'i hono feinga'i ke 'omai e mafai ke fakalele he kakai 'o e fonua.

Paula Piveni Piukala: Sea ke pule'i lelei. Pea ko e me'a ia 'oku ui mai ki ai 'a 'Ene 'Afio ke pule'i lelei ko e me'a ia nau 'alu ki hoku vāhenga *mandate* ia 'oku 'omai 'e he kakai ke pule'i lelei.

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku pule'i kovi ia ...

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou loto mamahi ho'omou kei ngāue'aki e fa'ahinga fakakaukau ma'ulalo pehē ke tau nofo ko e pehē te mau fai e me'a ko eni, he na'a mou fai e me'a ko ē. Te mau fai e me'a ko eni ke mau, Sea ...

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku mau ...

Paula Piveni Piukala: Hala'atā ke ai ha fakakaukau e motu'a ni he me'a ko ena 'oku ke fakatalanoa mai ki ai, na'a ku 'osi lea 'aki he ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku ke mea'i Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: 'A e 'ikai ke u tui ke fili moutolu ko e hā hono 'uhinga? Ko hono 'uhinga ke kei ma'u homou ngeia, ke kei ma'u homou ngeia.

Sea Komiti Kakato: Founa ko ena na'e 'osi fai pē ia he komiti. Tu'i Pelehake fu'u komiti ko ia na'a nau fai e 'u me'a ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou fokotu'u atu ke 'oua te ke toe ngāue'aki e fa'ahinga fakakaukau ko ia ke ke hanga 'o tukuaki'i e motu'a ni na'a ku feinga ke to'o e mafai e Tu'i.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke u toe ‘ilo te u toe fēfē ...

Paula Piveni Piukala: ‘O founa fēfē?

Sea Komiti Kakato: Te u toe fēfē he nau ‘i Fale ni pē he me’a ko ia.

Paula Piveni Piukala: Na’a ku ngāue heni pea mo e Tu’i V pea koe’uhi na’a ku sio ki he pule kovi na’a ku lea lahi ai ki he Tu’i V. Na’a ku lea ki he ‘ofefine e Tu’i ko eni ke ‘alu ki he Tu’i ko eni ko e ‘uhinga ko ‘eku māteaki’i ...

Vaea Taione: Sea ka u ki’i fehu’i ke u ki’i fehu’i pē kia Tongatapu 7 pē te ne tali.

Paula Piveni Piukala: Pehē hake ‘i tu’a ki hē ‘o fehu’i mai mei ai.

Vaea Taione: Fēfē ho ki’i fo’i polokalama *software* ko eni ko ē na’e ma’u ai ho 400000 ke ke ha’u ‘o fakama’ala’ala ange fo’i me’a ko ia ki he kakai.

Paula Piveni Piukala: Ha’u kitu’a ki hē ke ta toki talanoa’i ai ‘i tu’a ...

Vaea Taione: ‘Ai e me’a ko ē ‘oku faingofua ...

Paula Piveni Piukala: Ha’u ki tu’a ki hē.

Vaea Taione: Ha’u ‘o fakamatala ki he kakai mo kole fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Toe ‘etau miniti ‘e 3 ...

Mateni Tapueluelu: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai koe Tongatapu 4.

Fokotu’u Tongatapu 4 ke toloi alea’i fokotu’u Tongatapu 7 ke holoki Patiseti e Pule’anga

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ko e kole atu pē ke fakamokomoko hotau Falé ko hono ‘uhinga na’a tau hē mei he kaveinga ‘o e Patiseti. Ko hono ‘uhinga ko hono ngaahi mamahi’i fakafo’ituitui e ngaahi pōini Sea ko ‘eku ‘uhinga pē au kapau ko e ko e fokotu’u ko eni ko ē ‘a 7 ke holoki e Patiseti kapau ‘oku kei tu’u ai Sea. Na’a lelei ke tau toki hoko atu ā ‘apongipongi, ‘oku ‘ikai ke u tui au ia ki he fakakaukau ko ia Sea ‘oku fu’u fakavavevave ia ke tau toe liliu.

Poupou ki he fakakaukau ‘omai ha fale’i fakalao ke vakai’i tu’u ‘a e Laó fekau’aki mo e ngaahi fakamole he Patiseti

Te u poupou ange ā ki he fakakaukau ‘oku ‘omai ke ‘omai ha fale’i fakalao ko hono ‘uhingá ko e lao ko ē ‘oku talamai ko e fakamole ‘i he patiseti ke fai fakatatau pē ia ki he me’a ‘oku faka’atā ‘i he patiseti ko eni. ‘Oku lave’i pē he motu’a ni ‘oku ‘i ai e Lao ki he Pa’anga ‘a e Pule’anga ‘oku ne *regulate* e Konisitūtone, *regulate* mo e ngaahi lao pehe ni. Kae mahalo ‘e tokoni ia ki he kau Fakafofonga ke to’o atu ai ‘a e lēvei ‘o pehē ‘oku toe ue’i holo e pa’angá he na’e ko e ‘uluaki malanga ‘a e motu’a ni Sea ko e me’a, me’a pē ia nau ‘eke.

‘Oku ‘i ai e ngaahi langa ‘oku ‘asi mai ‘ikai ke ai hano pa’anga. Ka ‘oku talamai he Lipooti Pa’anga ko e ngaahi ngāue eni na’e kamata na’e ‘ikai ke ai hano pa’anga faka’osi ‘oku ‘i ai hono pa’anga. ‘E tokoni ia ka mautolu kae tuku pē mu’a ‘etau Patiseti ko e anga pē ‘a e fakakaukau ‘a e motu’a ni Sea ka ko u pehē ke tau ki’i fakamokomoko ai ko e natula ia hono tālanga’i pea ko u fakamālō atu Sea hono pukepuke e fatongia ‘o e Feitu’u na mālō Sea.

Tui ‘ikai ha mafai Fale Alea ke tukuhifo pē fakalahi ‘Esitimetri fakatatau ki he Lao

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ‘oku, te u fakahoha’a atu pē ‘a’aku ia Sea ko e fokotu’u ko ē na’e ‘oatú

‘oku, ko u tui ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai e Fale ni ke tukuhifo pē fakalahi e ‘Esitimetri ‘o fakatatau ki he Lao ko eni. Ko e ko e ‘uhingia pē ia ‘eku tokoni atu ko ‘eku tali foki ki he Feitu’u na.

Sea Komiti Kakato: Pea ‘ikai ke ke tokoni mai ‘anenai he’ene kei me’a hē ...

Lord Nuku: Ko koe ‘oku ke nofo ...

Sea Komiti Kakato: Ka ke toki me’a kitu’a pea ke toki tokoni mai kia au.

Lord Nuku: Pea ke toki ko e siate folau ko e Feitu’u na.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke u toe fa’a lea au ...

<005>

Taimi: 1620 – 1625

Sea Komiti Kakato: ... ‘I ho’o hanga ‘o ‘ai au he Falé ni. Ka ko u pehē ‘e au

Lord Nuku: ‘Ikai ko e ‘uhingia pe ‘eku tokoni atú koe’uhí he ‘oku ‘ikai ke malava ‘e he Falé ni ke liliu e me’a ko iá, ‘a e Patisetí, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Hou’eiki mou tui kote, fakamālō atu he’etau ngāué, tau toloi, tau liliu ‘o Fale Alea.

(Na’e liliu ‘a e Komiti Kakato ‘o Fale Alea Kakato)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, ko ‘etau taimí ko e 4 pe he ‘ahó ni tukukehe ‘o kapau ‘oku mou laumālie lelei pe ke tau hoko atu. Pea te u tuku atu pe ki he Falé pe ko e hā ho’omou ongó ka ko ‘eku fakamanatu atu pe Hou’eiki ‘oku ‘alu e taimí. Fiema’u pe ke fakahokohoko lelei pe ‘a e ngāue ki he ‘etau ‘Esitimetí te’eki ai ke tau a’u ki he fakavoutí. ‘Eua 11

Fokotu’u ‘Eua 11 toki hoko atu Fale Alea ‘apongipongi kuo lava ngāue lahi Hou’eiki Mēmipa

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u fakamālō atu pe he ngāue kuo tau fou mai ai. Ko u tui kuo lahi e ngaahi me’a ‘oku fai ki ai e tālangá pea ko u tui ko e ivi ngāue ko ē ‘o e ‘aho ní ia ko u tui kuo ‘osi ia. Ka ‘oku mau fakakaukau lahi pe ki he me’a ko ena ‘okú ke me’a mai ki aí ‘okú ke tokanga foki ki he taimí pea ‘oku ou tui ‘oku pehē pe kau Fakafofonga ko ení te nau lava pe ‘o fakakaukau lahi ki he ‘etau taimí. He ‘oku toe pe ‘aho ‘e 2 mo e uike kaha’ú ka ko u tui Sea ‘oku mau fanongo lelei pe ki ho’o me’á. Ka ko u tui ko e ‘ahó ni ia ko u tui na’a toki faingamālie ange ‘apongipongi ke tau ki’i ‘ova atu ai. Ka ko u tui ko e ‘ahó ni kuo tau a’u ki he tumutumú pea ko u tui ‘e fakapotopoto ange pe ke tau ki’i mālōlō ā ai.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 4

Poupou Tongatapu 4 toloi Fale kuo ngali ongosia Hou’eiki Mēmipa

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’ú na Sea ko e poupou pe ki he fokotu’u ko eni ‘a ‘Eua 11 Sea. Ko e me’a pe ia na’e ‘ai ke u fokotu’u atú, mahalo ‘oku toe pe ha me’a ‘e taha ke fakatokanga ki ai ke fakahoha’a ki ai e motu’á ni ia ‘apongipongi Sea ‘i he malanga fakalukufuá, ki’i me’a nounou pe ia. Pea ko e ‘osí pe ia, ko u tui au Sea ‘e faingamālie pe ke tau hoko atu tautolu ia fakafo’ivouti. Ka ko u kole atu pe, poupou ki he fokotu’u ‘oku fakahokó, ngali ongosia e Hou’eiki ka tau ki’i mālōlō ai he ‘ahó ni Sea. Mālō.

Fale’i ‘Eiki Sea fekau’aki mo e fokotu’u ‘a Tongatapu 7 ke tukuhifo pe fetongi ha vouti

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, ko e me’a pe ‘e taha ko u fakatokanga’i meí he feme’a’akí ‘a e fokotu’u ko eni ‘a Tongatapu 7 ‘i he Komiti Kakató ko ‘eku fale’i pe ‘a’aku ia ki he Sea ‘o e Komiti Kakató hangē ko e fokotu’u ko eni ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Euá. Ke mou lau ho’omou Tohi Tu’utu’uní Hou’eiki. ‘Oku mahino pe ai ‘a e ngaahi fokotu’u he taimi ‘oku fai ai e feme’a’aki ‘i he Patisetí. Ko ho’omou fokotu’ú ke tukuhifo ha vouti pe fetongi ha vouti ‘a ia ko hono to’o pe meí he vouti ko ē ‘o ‘ave ki he vouti ko ē. ‘Oku tapu ke mou toe fa’u ha vouti fo’ou pe tamate’i ha vouti ‘oku lolotonga ‘i he Patisetí. Pea kapau ‘e ‘i ai ha fokotu’u pehē kuo pau ke tukuhifo ia ki he Komiti Pa’angá. Ko e ngāue ‘a e Komiti Pa’angá pea mo e ‘Eiki Minisitā mo ‘ene kau ngāué ke nau toe fakapalanisi fo’ou ‘a e atisetí. ‘A ia ko e palanisi ko ē ‘a e Patisetí ‘i hono ‘omai ‘ikai ke mou lava ‘o liliu ko e me’a ia ke toki ‘omai meí he Pule’angá. Ka ko e ngaahi feliuliuiaki ko ē ‘i lotó ko e tānaki pe ki ha vouti ‘a e fo’i fiká ‘oku ‘ikai ke lava ke tamate’i ha vouti.

‘I he ‘ene pehē ko e fokotu’u ko eni ‘a Tongatapu 7 ke holoki ‘a e palanisi ‘o e Patiseti ko e me’a ia ‘e fiema’u ke fakafoki ki he Komiti Pa’angá pea mo e ‘Eiki Minisitā Pa’angá ke na ngāue ki ai. He ‘oku ‘i ai ‘ene ngaahi makatu’unga ‘a’ana ki he pa’anga tānaki kuo ‘osi palani’i ‘e he Pule’angá ‘o hangē ko ia na’e fakamalanga ki ai ‘Eiki Palēmiá. Me’a mai Sea Komiti Kakatō

Fakamālō’ia ‘Eiki Sea Fale Alea he fakahinohino ke tataki ‘aki ngāue e Falé

Lord Tu’ilakepa: Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea, ko u fakamālō atu ki he Feitu’ú na ho’o ki’i kamata mai ke ke fakahinohino ‘a e Falé ni ‘Eiki Sea. Pau pe na’á ke me’a pe heni, na’á ke me’a ki he taimi na’e lele ai ko ē ‘a e Komiti Kakatō. Ko e tu’o 4 e fefokifoki’aki ‘a e Mēmipa ko eni he me’a tatau pe. Pea ko ‘eku fakakaukau ‘aku ke pāloti ā kae fiemālie, he ko ‘ene faka’amú ke holoki pea na’e poupou ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Euá. Pea ki he tu’u ‘a e tu’utu’uni kuo pau leva ke pāloti. Ko u ‘ohovale he toe me’a mai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Euá ‘o me’a maí ‘oku ‘ikai ngofua. Ka ‘oku hangē ko ē ko u ki’i tu’u veiveiuá he ko hoku fatongia he taimi ‘e ni’ihi he fa’a ngāue ...

<006>

Taimi: 1625-1630

Lord Tu’ilakepa: ... ngāue ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Eua ‘Eiki Sea ‘ene me’a mai poupou, me’a mai ki he motu’a ni ‘o tuku ‘eku tipeiti pea ‘ikai ke u toe tipeiti, kae tuku ke nau a’u ki ha fa’ahinga tu’unga ‘oku nau fiemālie mo’oni he feme’a’aki.

Ka ‘oku ou kole pē Hou’eiki fakamolemole mou tokanga ki he’etau ngāue ‘oua ‘e poupou’i ‘a e me’a ko ē ‘oku ta’efakalao. Tā ko ē ‘oku ‘ikai ke ngofua ke ke fai ‘a e founga ko ia, ‘io, pea ‘oku mo’oni ia. Ko e hangē ko ho’o me’a ‘Eiki Sea ko e hiki pē mei he vouti ki he vouti ‘Eiki Sea.

Ka ‘oku ou faka’amú pē ‘Eiki Sea ki ‘apongipongi hoko atu ’etau feme’a’aki ‘atautolu ki he me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki ‘Eiki Sea, ka ki he me’a ko ē ‘oku feinga ‘a’aku ki he, feinga ā ke fakalelei’i ke foki mai ā ki he ‘u me’a ko ē ‘oku totonu ke tau feme’a’aki ai.

Faka’uhinga ‘Eiki Sea ki he kupu 185 e Tohi Tu’utu’uni

‘Eiki Sea: Ko ia Fakafofonga ko e kupu 185 ‘o ‘etau Tohi Tu’utu’uni, ko e anga ko ē ‘eku faka’uhinga’i ‘a e kupu ko eni, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha ‘amanaki ia ha Fale Alea ‘e vili ha Fakafofonga ke holoki ha Patiseti ‘a e palanisi ‘o e Patiseti. ‘I he ‘ene pehē na’e fa’u ‘etau Tohi Tu’utu’uni ke fetō’aki holo pē ‘i loto he palanisi ‘o e Patiseti.

‘A ia ko ‘eku faka’uhinga’i ko eni ‘a ‘etau Tohi Tu’utu’uni kupu 185, ‘oku ‘uhinga pē ia ki he holoki. Pea ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘e tānaki ‘e fiema’u ke ‘ave ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea mo e Sea ‘o e Kōmiti Pa’anga ke nau kumi ha pa’anga ke tānaki ‘a e palanisi fakalukufua. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha *mechanism* pē ko ha tu’utu’uni ‘o ‘etau Tohi Tu’utu’uni ki ha holoki.

‘A ia ‘oku mo’oni ‘a e me’a ko eni ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Eua, ‘oku ‘ikai ke hā hē koe’uhi he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakakaukau pehē ia ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni, ko e me’a ia ke toki fai ha kumi fale’i ki he Kalake ki he founga ngāue, ka ‘oku ou fakahā atu pē Hou’eiki, ‘oku ‘osi hā mahino mai pē ‘a e me’a ‘oku lava ‘o fakatatau ki he mafai ko eni ‘oku tuku mai ‘i he kupu 185. Me’a mai Tongatapu 7.

Hoha’a Tongatapu 7 na’a ‘oku fepaki Tu’utu’uni 185 Fale Alea mo e kupu 78 Konisitūtone

Paula Piveni Piukala: Sea tapu ki he Sea, ‘oku ou hoha’a au ia pē ‘oku fepaki ‘a e tu’utu’uni ko eni pea mo e kupu 78. Ko e kupu 78 ‘oku pehē ni ‘a e Konisitūtone ‘oku pehē ni. “Hili hono fakahoko mai ‘e he Minisitā Pa’anga ‘a e fakamole, pea mo e pa’anga na’e tātaki ‘i he Ta’u Faka-pa’anga ko ia, ‘oku ‘i he Falé ke ne *determined*, ‘a e Patiseti ke ngāue’aki ‘i he ta’u faka-pa’anga hoko.

Ko e ‘uhinga ia ‘eku hoha’a ki ai Sea ke fakama’ala’ala mai, pea kapau ‘e ‘oatu mo ia ke kau ‘i he me’a ke maau mai ki ‘auhu, he ‘oku, ko Fale Alea ni ia ‘oku ne *determined* ‘a e lahi ‘o e *tax* lahi ‘o e Patiseti, ‘oku *allocate* ki he fonua. ‘Ikai ko e Kapineti Sea. Na’a ‘oku fepaki ‘a e Tohi Tu’utu’uni pea mo e Konisitūtone ‘o e fonua ni. ‘UHINGA IA ‘Eku fakatokanga atu pē Sea, kapau ‘e me’a pea ‘oatu ai pē pea mo e kupu ko ia ki he, ke ‘i ai ha lau pau.

Ko hono mahu’inga foki Sea ke tau muimui ki he lao, taha ‘etau mahino, pea ko e kau, pea ‘oku ke mea’i pē Sea ‘oku ou fa’a ‘alu atu ma’u pē ha me’a ‘oku ou ongo’i ‘oku filingaua pea ‘oku ou loto ma’u pē ke *clarify* kae lava ke folau hotau vaká.

Fakangatangata Tohi Tu’utu’uni founga ngāue ki ha fokotu’u fekau’aki mo e Patiseti

‘Eiki Sea: Ko ia Tongatapu 7, ko e me’a ia na’a ku ‘uhinga ki ai, ‘oku fakangatangata ‘e he ‘etau Tohi Tu’utu’uni, ‘a e founga ngāue ‘oku ‘osi sipela’i mai te tau lava ‘o ngāue’i ‘i he Kōmiti Kakato. ‘A ia ko hono tamate’i ha vouti, tukuhifo ha vouti, pē tātaki ki ha vouti. ‘Oku ‘ikai ke ‘iai ha kupu ia ‘i he ‘etau Tohi Tu’utu’uni, te ne sipela’i mai ‘e lava ke tukuhifo ha Patiseti ‘a e palanisi ko ē e Patiseti. ‘E malava pē me’a ‘oku ke vilitaki mai ‘o kapau te tau tu’utu’uni ki he vouti kātōa ‘o ‘i ai ‘ene makatu’unga ‘i he palanisi. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau *mechanism* pehē.

‘A ia ko e ‘o kapau te tau ngāue’aki ‘a e founga ko ē ‘oku tuku mai ‘i he ‘etau Tohi Tu’utu’uni, kuo pau ke ke fakahā mai ‘e koe ‘i he vouti takitaha pē ko fē me’a ‘oku tu’usi ‘o makatu’unga ai ‘a e holo hifo ‘a e pa’anga fakamole ‘a e Pule’anga. Ka ‘i hono aofangatukú ‘e fiema’u ia ke fakafoki ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga koe’uhi ko ia ‘oku ne toe pule’i mai hono leva’i ‘a e pa’anga ‘oku ne hanga ‘o fakaivia’i ‘a e pa’anga ko ena ‘oku ‘esitimetí ke fakamole he Pule’anga.

Kapau ‘oku mahino pē ia ka ‘oku ou kole atu ke tuku mu’a ha faingamālie ke fai pē ha’amau ki’i fekumi pea mo e Kalaké koe’uhí he ‘oku mahino mei he Tu’utu’uni 185, ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i tōnounou ai ‘i he’etau founga ngāue koe’uhí ‘o hangē pē ko ‘eku kamata fakamatalá na’e ‘ikai ke ‘i ai ha ‘amanaki ia ‘e fa’u ‘a e tu’utu’uni ko eni, ‘e ‘i ai ha taha ‘e loto ke tukuhifo ‘etau palanisi ‘a e Patiseti, me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: ‘Io, kole pē ke u tokoni atu Sea, ko e loto ‘o e toko taha ia he kai ke fai ‘i he Fale ni Sea, ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘e pāloti’i, ‘oku ‘ikai ko e ...

<002>

Taimi: 1630-1635

‘Eiki Palēmia : ... ‘oku’ikai ko ha ‘uhinga pē ‘oku loto pē tahá ia pea fakafatongia’i leva ‘a e Minisitā Pa’angá ia ke ne fai e liliu. Ko e toki ‘i ai ha *amendment* ‘oku toki tali ‘e he Fale ni pea ko e me’a ia ‘e fai. ‘A ia ko e fakatonutonu pē ia Sea ke pehē ‘oku loto ‘a e tokotaha ko eni pea ngāue leva e Minisitā Pa’anga ia ke *re-allocate*, ‘ikai.

‘Eiki Sea : Ko ia ‘Eiki Palēmia ‘oku mo’oni, ko ‘eku ‘uhinga pē’a ‘aku ia ki he founga ngāue ‘o ka loto e Falé ke tau a’u ki ai ‘e fiema’u leva ia ke ‘ave ‘a e ngāue ia ko iá ‘i he tu’utu’uni ‘a e Falé, ki he Komiti Pa’angá pea ko e me’a leva eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’angá ke ne toki leva’i e founga fakatekinikale ko ia e patiseti, ke ne ma’u e ola na’e tali ‘e he Fale. Me’a mai Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ko e pou pou atu pē ki he me’a ‘oku me’a maí, ko e me’apango ko e anga ia e tu’u ‘etau tu’utu’uni. Ka ko e pou pou atu pē Sea, ‘oku ou tokanga’i ‘oku ‘asi ‘a e fakakaukau ko eni mei he palani ngāue ‘a e Feitu’ú na, ki ha sio ki ha *bench mark* hono toe vakai’i ‘etau Tohi Tu’utu’uni. Na’a lava mu’a ke fakakau ai ‘a e fakakaukau ko ē kapau ‘oku ngali fepaki mo e Konisitūtone. Ka ko e me’a Sea ko e toki ‘osi eni ia e ō fakatonutonu fakatatau ki he Konisitūtoné pea na’e ‘ikai ke tali ‘a e fakatonutonu ia ko ia. Me’a ko ia na’e talamaí ia, ko e ‘oku pule ‘a e tu’utu’uni fakatatau ki hono fa’u e Konisitūtoné pea mo e mafai pē ia ‘o e Fale Alea Sea. ‘A ia ko e me’a ‘oku ou pou pou atu au ki ai, ke vakai’i mu’a ‘etau tu’utu’uni ‘ikai ke ngata pē ‘i hono to’o, fakasi’isi’i mo fakalahi, mo hono fakakaukau pē hono tukuhifo e patiseti ‘o fakatatau mo e kupu ko ia e Konisitūtoné ‘oku *determine* e Fale Alea e Patiseti Sea. Ka ko u pou pou atu pē ki he fakakaukau ‘oku ‘omai Sea. Mālō Sea.

‘Eiki Sea : Tongatapu 5.

‘Aisake Eke : Tapu mo e Feitu’ú na pehē ki he Hou’eiki Fale Alea. Sea ko u lave’i pē ko e poini ko ia na’e ‘ohake ko ē ‘e Tongatapu 7, ko ‘ene pehē ko ē ko e falala’anga ko ē Patiseti ‘a ia ‘oku ne pehē ko e fika ko ē ‘oku tau ‘omai ‘oku ‘ikai ke a’usia ia fakatatau ki he hisitōlia. ‘A ia ko e poini ia ko ia ‘oku felāve’i hangatonu pē pea mo e ‘u tokoni koloa ko ia mei muli, pea mo e pa’anga tokoni mei muli. ‘A ia ko e ki’i fō’i laine ia ‘e 2 ko ē ‘oku ‘i ai ko ē e fetō’aki lahi, ka ko u tui tau fakatokanga’i pē ta’u ni, ko u tui ki he ta’u kaha’ú fai ha sio ki he fika ko eni. He ko e founga foki kimu’a na’e ‘i ai pē lisi ko e ngaahi *project* ko ē kuo ‘osi fakapapu’i ‘aupito na’e 2.

'Eiki Sea : Tongatapu 5, kātaki pē ko e 'asenita ko ena 'oku lolotonga 'i he Kōmiti Kakato. Ko 'etau feme'a'aki 'i he founa ngāue 'a e Fale.

'Aisake Eke : Ko ia, ka ko e fokotu'u atu pē ia Sea ko e fakama'ala'ala atu pē e poiní. Io mālō.

Toloi Fale Alea ki he 10 'aho hoko

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, tau toloi ki he 10:00 'apongipongi. Mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi ai pe 'a e fakataha 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea)

<001>